

СУЧАСНІСТЬ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1970

Ч. 7-8 (115-116)

ПОЕЗІЇ Е. АНДІЄВСЬКОЇ, С. БЕНА
ТА М. ВІНГРАНОВСЬКОГО

о. І. ГРИНЬОХ: ЗНИЩЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ КАТОЛИЦЬКОЇ
ЦЕРКВИ

С. Ю. ПРОЦЮК ПРО ВИДАВНИ-
ЧУ ПОЛІТИКУ НАУКОВИХ ЦЕН-
ТРІВ УКРАЇНИ

«SUČASNIST»

JULI—AUGUST 1970

8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III

У видавництві «Сучасність» вийшла друком нова книжка:

ДЕНІ ДІДРО

ЖАК ФАТАЛІСТ І ЙОГО ПАН

Повний текст у перекладі Івана Кошелівця

Роман про любов і надзвичайні пригоди двох мандрівників, які їхали невідомо звідки й невідомо куди, не знаючи мети своєї подорожі.

Книжка появляється на ринку саме в той час, коли вона може стати гарним великоднім подарунком.

Роман має 280 стор. нормальної вісімки і коштує в окремих країнах:

Канада й США: 4 дол.

Німеччина: 15 НМ.

В інших країнах рівновартість 4 доларів.

Замовляти можна в усіх українських книгарнях або безпосередньо у видавництві «Сучасність».

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Вийшли з друку два томи

АНТОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ НА ЗАХОДІ

КООРДИНАТИ

Упорядкували: **Богдан Бойчук та Богдан Т. Рубчак**

Вступна стаття Івана Фізера.

Том I має 404 стор., том II — 488 стор. Ціна кожного тому: в картоновій оправі — 4.90 амер. дол. або відповідно в іншій валюті; в полотняній оправі 5.90 амер. дол.

Книгарням та кольпортерам даємо 35% опушту.

Замовлення просимо надсилати на адресу нашого видавництва або його представників в окремих країнах.

СУЧАСНІСТЬ

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1970
Ч. 7-8 (115-116)
РІК ВИДАННЯ ДЕСЯТИЙ
МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Богдан Бойчук, Вольфрам Бургардт, Богдан Кравців, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Володимир П. Стахів, Олег С. Федішин

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади дозволені тільки за виразним поданням джерела.

Gemäß dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz
Verantwortlicher Redakteur: Wolodymyr P. Stachiw

Druck: »Logos« GmbH, Buchdruckerei und Verlag,
8 München 19, Bothmerstraße 14.

З Холодної Балки

Микола Вінграновський

ДУМА ПРО БРИТАНКУ

Юрію Яновському

На срібнім ковилі, на сизім поліні,
На півдні України при лимані,
В гнідих степах на степовім коні
Та гнівна воля стала у Британі.

І вільно зацвіло її крило
При білій хаті в жовтих таракучах,
І вільно зацвіло її чоло
На солонцях і випечених кручах.

Та вже чорний день на ту волю йде,
На ту воленьку карооку,
Чорний час іде, їй сльозу веде
І пожарисько чорнобоке.

Іде чорний сум, а за ним суми,
Ще й одна журба плететься
Та з-понад Дніпра, та з-понад Сули,
Та з-понад води, що й не зветься...

На срібнім ковилі, на сизім поліні
Оружною землею і водою
Та одинока воля в Британі
Ставала одиноко до двобою.

Не плакала душа її в степах,
І голос її зрубаний не танув...
І котиться сльоза на світлий волі прах
На півдні України над лиманом.

☆

У білім сні, у білім сні зимовім
В землі під серцем ворухнулася весна,
І тінь конвалій синьоголосна
Нам почала весну в своїм пахучім слові.

Зеленим голосом сади зовуть зозулю,
 Зелений борщ збігає на плиту.
 Розплющив очі вітер на цибулю,
 Картопля дивиться у землю золоту.

Початку золотий! Наш провесню
 повернень!

Я думаю передчуттям весни,
 Передчуттям очей щасливих зерен.
 Вони — це я. А я — то є вони.

★

На рябому коні прилетіла весна,
 Снігу сорок лопат їй прикидало плечі.
 На рябому коні що везла не везла,
 Але дещо і нам привезла для малечі.
 Привезла щавелю для зелених борщів,
 В білій жмарі дощу привезла на
 купелі.

З нею зайчик приїхав на теплій щоці,
 І виглядує зайчик з лісної оселі.

Горобцям привезла по три пуди зерна,
 По два пуди зерна їх сусідам —
 синичкам.

Снігурам по пуду, аби кожен з них знав,
 Як в снігах зимувать і як жить на
 позичках.

Прилетіла весна на рябому коні,
 Снігу сорок лопат привезла для
 годиться.

І мені привезла все, що треба мені,
 Але що привезла, не скажу — таємниця.

★

— Синичко, синичко,
 А де твоя спідничка,
 І ти на морозі
 Ходиш в босій нозі?

— Була на весіллі,
 Була й на похміллі,
 І моя спідничка
 Там, де й черевички.

— Сороко, сороко,
А де твоя сорочка,
Що ти на сніжини
Та без сорочини?

— Була на хрестинах,
Ще й на іменинах.
Мені ті хрестини,
Що без сорочини.

— Синичко-сороко,
А де ж ваше око,
Що ні спідничини,
Ані сорочини?

☆

Мизатий хлопчик, як горобчик,
З таким, як сам, до річки йде.
Іде над хлопчиками дощик,
Іде над ними й більш ніде.

А фіолетово, а синьо
При хаті півники цвітуть!
Цвіте над півниками слива,
І абрикоса пахне тут.

☆

Так швидко відминули кавуни,
Відчервоніли з ними й помідори,
І тишком-нишком ожили млини,
З шовковиць лист, з шовковиць лист
учора

Упав тихенько, вухо опустив,
Як цуценя чи як руде телятко.
Вже дихає різдво в заїнені мости,
Стручки акації тремтять на пересядку.

Ми сядемо за хліб і за вино,
І за вареники з картоплею пухкою,
І за чарчиною хмільного супокою
Згадаємо чиясь сумне вікно.

Цю жінку я люблю. Така моя печаль.
Така моя тривога і турбота.
У страсі скінчив ніч, у страсі день почав.
Від страху і до страху ця любовта.

Аби ще жнива — то було б іще...
Нема ж ні жнив, до жнив, до них
далеко...

Цю жінку я люблю. І цю любов-лелеку
Не радістю вкриваю, а плачем.

Воно мені, мабуть, так мало бути.
Мабуть, воно так сказано мені...
Бо так вже склалось — не забудь,
не збути,
Не призабути навіть уві сні.

Як чорний чай, як чорний чай Цейлону,
Мені це літо впало у лиман...
Цвів молочай... посічкану солому
Везли з гарману... даленів гарман...

Заходить сонце. Сніг іде.
І серце на ніч місце мостить.
І на ніч сон йому іде
Через мости та через мости.

Лягають спати горобці
Із горобчихами та дітьми.
Вухами вкутались зайці,
Нема і їм де сну подіти.

Дрімає вітру срібна дуда,
І дика груша в сні дичить...
Лиш не ляга моя Приблуда,
Лиманом з поля ідучи.

Вона не ляже, не приляже,
Ота Приблудонька моя...
Свій босий слід снігами в'яже
І в шиби голову схиля.

Її ніхто не бачить в очі.
Їй сніг невидимість жене,
А змерзлі сльози опівночі
Лице ховають крижане.

В Холодній Балці, в білій піні
 Вона іде й співа з ночей...
 Намерзло льоду в її пісні
 І снігу в пісні до плечей.

Намжичило у ній туманів,
 І самота-одина
 У ній одніє й на світанні,
 І тільки щастя їй нема...

В Холодній Балці сон-незбуда
 Усе на світі оточив...
 Лише не спить моя Приблуда,
 Лишаном в поле ідучи...

✱

Ходить ніч твоя, ходить ніч моя,
 Їм не велено ночувать.
 Коло кола ти, коло кола я —
 Велим-велено начувать,
 Що то ніч твоя, що то ніч моя,
 Що то ти є ти, а то я.

Де рука твоя, де рука моя —
 Не живе там ніч золота.
 Коло кола ти, коло кола я,
 Заліта душа за літа...

✱

Горить собі червоний глід в ярах,
 По вибалках, по балках в павутинні,
 І сірим стовпчиком посвистує ховрах
 Попід сорочі гнізда у шишині.

Цвіте останньо й дрібно покрівець
 Біля собачих буд і при криницях.
 Все буде так, як нам воно присниться,
 Все буде так, як скаже нам кінець.

А буде так: червоний глід в ярах,
 І покрівець-морозик біля хати,
 І в лободі позеленілий дах —
 Де пізній сонях здумав зацвітати...

Київ

РОМАН (II)

Олекса Ізарський

7

Плутанина з часом. Уже на другій перерві вщерть набитий молоддю коридор здався Віктору не оригіналом, а копією знайомої картини. Захотілося, дослівно, обслідувати всі поверхи багряношкірої фортеці, заглянути в кожні двері, зфотографувати, поодинокі й групами, масу-масенну засоромлених від щастя, напружених, здивованих, байдужих і вже наляканих облич. Уяву й думку запалили кілька профілів жінок, кілька професорських голів.

Демонстрація суконь, блуз і спідниць — ряд за рядом! — від дверей у таємничий коридорчик з деканатом нового в університеті факультету іноземних мов доходила до кінця крейдяної шахти за тридцять п'ятою і тридцять сьомою кімнатами. Юнаки, звичайно, коркували свої аудиторії або — горобці на дротах! — завітчували поруччя над сухою Ніагарою сходів. Вийшла «під лямпу» самітниця Мірра Ефрос, стала, єдина жінка, над чавуною прірвою. Піраміда повітря. Поверхи світла. Яруси тіней: єгипетський орнамент.

Віктор злітав на третій поверх. За вузьким деканатом правників над сходами, розшукав клясну кімнату Ніни Бондарчук.

— Привіт, мадмуазель! — але довелося зразу розправляти крила й летіти на філологічне сідало. Часу вистачило на жарт: «On sonne. Les étudiants sont déjà en classe...»

Дівчина, наче не з Полтави, а з Абесінії, так затрусилася, як від кашлю. Навіть злякалася, що поб'є, потрощить голубу панель чолом.

Одна за другою причинилися двері аудиторії. Але Мірра чекала на Віктора над прірвою. Він, наче крилом, підчепив її, перегаяючи Алісу Гільдебранд, завідуючу катедрою німецької мови, ще вчасно вштовхнув її до тридцять п'ятої кімнати.

*

Співвідношення людського буття й часу?

Віктор відмахувався від кумедних ідей і намагався дурно не потонути в саяві розбурханого настрою, в хитросплетінні відблисків ледве прихованих посмішок.

— Отже: якщо буяння життя й час суть протилежності, якщо пропорційність їхня обернена, то нудьгою можна розмірвати час, а усвідомленням, навіть просто наявністю часу позначати нудьгу! Ха-ха-ха!

Хвилину весняної води, на початку осені, занесла юнака в небеса.

Снаги вистачало як на лекцію з німецької мови, професор Аліса Гільдебранд знайомилася з новими студентами, дуже уважно проміряла обсяг знань кожного з них, так і на звичайні рейди думки в царину давніх і нових зацікавлень молодого чоловіка.

Віктор, на лекції присутній наполовину, пробував збагнути силу натиску своїх думок, своїх вразливих на довкілля голок почувань. За три дні життя у Києві, за три ранкові години проминули повз нього тільки обрізки, смужки, клаптики часу чи вже роки?! Перипетії переселення, строкатість враження, багатоцільність досвіду загатили, перегородили річку часу чи, білесим морем, він промив і поволі залив дійсність по вінця свідомості, ґрунтовно обновили довколишній світ?!

Тепер треба шикувати силу для штурму напівчужого університету, треба самому творити передумови перемоги, а не тільки уникати недомислія і помилок. Так, цілком у душі Талейрана: «Це більше, ніж злочин. Це помилка».

Університет сколихне, скаламутить його, Вікторову, душу чи утвердить у правоті його завдань і його понадособистої мети, прояснить його справжні здібності й можливості?!

Справді шлях перед ним, Віктором, до Акрополя світової культури? Філософія Геллади й римське право, малярство відродження в Італії й Німеччині, французькі моралісти, німецька метафізика, німецька музика, мови й письменство германських, романських і слов'янських народів...

Кого він, Віктор, зустріне в університеті? Люди запліднять його думку, наситять його енергією, перетворять його на провідник своїх пристрастей, ідей і своєї снаги? Пам'ять про університетських товаришів з роками ще розгориться і закрутиться?!

Точно так, як у школі, як за полтавською партою, Віктор настрочив й олівцем підсунув сусідці записочку: «Зустрічали порівняння Жана Поля: книжки це листи до приятелів? — От добре, правда?»

Але записка його написана вже по-російському: у тридцять п'ятій кімнаті — четверо українців. Ніна ж опинилася на новому факультеті, — іноземних мов. І «головна квартира» її на третьому поверсі: несподіваний кордон.

Коридор, як перепнута бетоном ріка, як водосховище. Проте Віктор і на другій перерві збіг до Ніни на третій поверх. А повернувшись назад, опинився, на одну мить, у сонгородській школі, під гугнявими дверима першої класи... Блиснув паркет і полтавської десятирічки...

Враз свідомість позбулася зайвих подробиць: це вже не Сонгород, не Полтава, не Київ... А збіжність відтінків барв? А спільний... звуковий щабель? А повторення психічної настроєності? Дійсно, не коридор, а спущене водоймище, архітектурна первозданність, пустота звільненої від людської природи зони, тільки простір, цільність часу.

Третю перерву Віктор спокійно просидів з Міррою за партою. З ранку вже проминуло три роки навчання й дружби. Отака гармошка часу!

«Фонетика! Що за пустопорожній непотріб!» — подумала Мірра. Наче буває непотріб і не пустий, і не порожній. Спробувала сказати, про свої турботи. Але Віктор відразу заперечив: справа йде про спеціалізацію, про фах. Германісти так германісти! Сам він охоче піддавав себе випробуванню. І охоче думав. Прагнув відчутти занурення в океан філології. Хотілося глибоких «шахт». Цікавили проміри досягнень мовознавства. До дна, як, також до дна, — проміри історії літератури.

Вікторові сподобалася перша лекція в університеті. Без знайомства, попереджень і вступу. З берега — глибина.

Авдиторія затихла: бракувало підготовки, знань, бракувало навичку, вуха.

Професор Федченко, по чоловіку, читала лекцію: університет! Поспіху жодного. Точно відміряно час на засвоєння матеріялу. Проте левину долю уваги вона призначила самій науці, остаточній перевірці чіткості формулювань і навіть самих тверджень. Дріб'язок уваги — студентам.

Віз, так би мовити, ні на кого не чекав, котився з гори на міст точно...

Сама Федченко, як м'який камінь. Характер без дещенчання і хитань. Вона не шукала, і не обривала, звичайно, контакту з людьми. Вся політика короткого обличчя зведена до однієї якості: наскрізна, вбивча стриманість... Зрідка тепліли їй сірі очі. Намірювалися, завжди до тої самої межі, посміхнутися, та кожного разу передумували, більше жовті, морквяні, ніж рожеві губи. Тверда основа людини: не гнучкий і не безформний стан, пориста, здорова шкіра м'ясистого обличчя, блискуча ковзанка попелястого волосся. Фізична міць. Рівновага. Прямолінійний розум.

Велика, дивно біла рука Аліси Гільдебранд дуже впевнено і дуже обрешено причинила двері аудиторії. Довговида блондинка в ніжноголубому, в плетеному костюмі, дуже струнка, і дуже тяжка, стала за надто низьким для неї фанерним столиком і заслонилася від сонця. Воно Єгиптом сяяло над зібраним у ступінчасту піраміду темновоскового волосся расової німкені, розмалювало в теплі тони стіну і, косяком, стелю і чорну, в крейдяних помазнях, дошку.

Першим ділом, вона, втікаючи від сонця то до дверей, то в прохід поміж лавами, познайомила «малят» зі своїми курсами: три сотні годин «вимови і розмови», понад вісім сот на інтерпретацію авторів. А потім ще сотні годин на морфо-

логію й синтаксус, десятки на фонетику німецької мови. Історія мови й діалектологія, техніка перекладу, лексикологія, вступ до германського мовознавства, спеціальні курси... Крім того — і перш за все! — тисячі сторінок позалекційного читання, як передумова до семестрових іспитів. Тут дозволяється вільний вибір текстів, але виключно оригінальних, не перекладних, і, звичайно, прозаїчних, щільних. Ані поезія, ані драма не підходять, не зараховуються. Прочитати вказану кількість текстів лінгвістичних!

Професор Аліса Гільдебранд, за списком, познайомилася з юними германістами. Попервах мила й весела розмова поволі перетворилася на іспит, часом прихований, часом відвертий. Більша частина класи, поганий знак, по чверть години мулялася й стовбичила біля дошки.

Під кінець другої пари лекцій, аудиторія розігрілася до нестями. — Не університет, а школа! Повну гаму посмішок, від доброзичливих, задоволених, вибачливих починаючи, вичерпала й терпляча Аліса Гільдебранд.

Вогняний калейдоскоп!.. Без достатньої підготовки була переважна більшість студентів. Впевнено, але не завжди по-німецькому, торохтіла Соня Бернштейн. Охоче визнавав свої помилки, погоджувався з викладачем, Лазар Герінг. Точно висловлювалися, обдумано будували фрази Яша Епштейн, Віра Ляшенко, Мірра Ефрос і Нюра Віневська. Кілька студентів спотикалися на праву й ліву ногу одноразово: Ніколаєв, Іван Федотов, Тарас Лінницький. Майже нічого не розумів і біля таблиці спробував тільки мекати — Ілько Дзюба.

З Віктором — справді серйозно? — обговорено було особливості німецької граматики, зокрема синтакси. Порівняно було її з французькою і, та сама лінія, російською.

З яким задоволенням група на третю пару лекцій, латинська мова, перейшла до аудиторії тридцять сім, до «англійців»!

Тридцять сьома кімната — присадкувата гайдарня. Попід саму таблицю на півстіни, стали, вросли в підлогу дві лави дубових столів. За них поховалися різнокаліберні стільці кривими шерегами, — з наклеєною на спинки зеленою церакою столі, з гнutoго бука віденські, жовтогарячі й сині з штучної маси під шкіру, навіть круглі ослінчики на гвінтах — від роаяля.

Мірра Ефрос поставила два стільці до стола майже посеред пустої вже на цих широтах кімнати, поклала на нього свій «альбом» і Вікторів портфель.

— Ось це він! Дяку-у-у-ю! — і юнак нагнувся до волюся цілком холодної, цілком байдужої до всього на світі еспанки в білій блюзі, в червоно-жовтій спідниці рахманній.

Мірра, у відповідь, мовчки посунула від себе на Вікторове місце... карикатуру на піваркуші школярського паперу. Лише півтора десятка ліній, проте вишшов справжній портрет із смішними подробицями, з комічним трактуванням

дещо перенаголошеної, перенастроєної капловухої «дійсності»: ретельно, занадто ретельно вималюваний ніс, хвацька, зальотиста краватка в ниточку, дуги рамен, ледь намічені й передавлені, кілька редакцій посмішок так, так і ось так схоплених губ, рота, і вдало розмічені й засвічені ліхтарі під густими посадками брів.

— Мірра да Вінчі! Мірра...

До аудиторії зайшов і, першим ділом, кумедно зиркнув на збірну, англо-німецьку, групу латиніст професор Аполлон Георгійович Лобач. Несподівано справдилася Вікторова здогадка: засушений фронт у свіжому й на мірку пошитому костюмі, в накрохмаленій сорочці з тисим і колючим ковнірцем, у вдало вибраний і майстерно зав'язаний краватці... був приятелем Миколи Григоровича Німченка. Вони разом викладали в Першій київській... Разом обійшли Київщину і Поділля... А минулого літа старі друзі зустрілися в Криму і з'їздили автобусом до Теодосії і в Керч.

Віктор впізнав його в деканаті: вже сорок років голе-на, могутня, як у слона, голова над столом секретаря факультету Анастасії Іванівни Лосенко. І, як буряк, розчервонілася, побагровіла. Посиніли важкі кістки на стронях і щелепах: бузок, цвітна капуста... Постаць з тяжким верхом, костисті плечі й руди, з тонким, юнацьким тазом і легкими ногами напохваті: трикутник вістрям у землю, спис. Руки на столі, обабіч гострого різка, м'язисті й молоді. Заковані вони в крохмаль і золото. Пенсне на римському гакові-пролазі розтопило крижані піки сірих очей з чорними чоловічками зіниць, зі смоляними примарами вогню: метке світло, метка тінь.

Професор Лобач — на двох коліях одноразово, на багатьох. У двох пляхах, принаймні. Бездонна серйозність і гальмо, опір, усередині, а театр, цирк, блазнювання — назовні. Споконвічна завіса з туманів і півтуману над долом і над альпійськими височинами душі. Над таємницею.

Аполлон Георгійович любив, щоб студенти з нього первах трохи посміялися, щоб було в кімнаті, при цілковитому розумінні становища, — весело. Думати ж треба було з усієї сили: поблажки не було серед професорових понять. Не було недотепам і тупакам пощади. Найзвичайніше явище на факультеті — тричі, шість, дванадцять і більше разів повторені іспити з латинської мови. Аполлончик...

Професор Лобач зиркнув на аудиторію насмішкувато: «Знаю, мовляв, вашу братію! Знаю ваші витівки, витребеньки, ваші, нероби, надії вивернутися! Та я, старий пес, я вам...» Одначе йому щороку було цікаво заходити до «новопреставлених»: сподівався зустріти хист, аномалію або зірку-красуню. Любив наперед розграфити клясу і наперед оцінити характер і здібності кожного з своїх слухачів, а тоді спостерігати зміни, рух, зматання. Найжвавіше цікавили його, — студентки.

На мить ротик крилатого дуба надувся, але зразу й засміявся знову. Разом з ротиком заблестіли й скельця пенсне. Нерішуче зняла з-під дошки бруси́к крейди міцна рука: римське привітання — *Salve te!* Мова зразу пішла про Рим. Потім про латинську термінологію, латинські впливи на європейські мови, про національні й наднаціональні мови, про Золотий і Срібний вік латини, про латинські дисертації в університетах Європи й царської Росії.

Аполлон Георгійович — справді так щиро? — захопився: за першу годину двічі списав таблицю від вікна до дверей. Списки слів на багатьох мовах Європи і навіть математичні формули. — Поліглот!

Твердий горіх. Не розрізнити в ньому особу від актора. Можна лише здогадуватися або мати власний погляд на його знання, на його дивацтво, на його, зване студентами безсердечністю, серце. Ніколи не довідатися про його справжні почуття, переконання, навіть про його справжні інтереси. Сфінкс грецької мітології? Зжер би він і тих, хто загадку його розгадав... Чи казкова гора з тисячею захованих у траві, у чагарниках очей-нор, а не просто людина з оригінальним складом розуму, людина незорого досвіду, полонений у сітці палаючих вдень і вночі нервів і навіки засвічених інстинктів?!

Професор норовив мазнути брудною ганчіркою себе поза вухом і посеред лисини, проте щоразу вчасно перехватив руку і, сміючись, відганяв її на чорне поле дошки.

На перерві професора-карикатуру обступили студенти.

Лобач раптом гас і заглядав у сутінь колодязя людської природи, думав і згадував, раптом же і яснів: сонце з-за хмари... Розмовляючи, з пресерйозною міною незадоволеної дитини, обтрушував з плеча, з рукава, з краватки крейдяну паморозь. «Звідки вона? Що за чортovinня! Уявіть собі, крейда!»

Після третьої пари лекцій, студенти за три хвилини розсунули стільці й позвертали голови дубовим столам. За метушилася і вийшла з аудиторії, мовчки посміхнувшись, і Мірра Ефрос.

Віктор підійшов до професора Лобача по клясний журнал.

Підозрінь, почуття неприязні, вибачень, виправдань, здогадів, сумнівів і, в цілому, невідрадних думок намішано було у тридцять сьомій кімнаті за дві години безліч. Найголовніше було... цілком безпотрібне блюдолизство, фактично — блюзнірство латиніста, відомого у Києві українця, приятеля — кому ж не відомо? — ще Житецького: «*Russia est patria nostra*»...

Лис Микита «рятується»? Чи в душі визріли хворобливі перетворення, зростання двох чужих один одному світоглядів?!

Цікаво було нагадати Аполлону Георгійовичу його давнього приятеля Німченка. Доки над рожевою горою в білих і

світлозелених розводах, над крем'яною верховиною, знялася рука й делікатним натиском пальців розкарячила латки пенсне, у продовгуватому вікні зачервонів, засинів, заярів сніп побідного проміння, сонце наскрізь пропекло тьмяну слюду очей, забіліло дно яруг на скронях ученого. Щоб попливати і не потонути в морі світла, Аполлон Георгійович, наче за гілку, за кущ, схопився за руку молодого чоловіка з Полтави, учня Миколи Григоровича Німченка.

Примарилася молодість. Ожило минуле. Те, що проминуло ще перед життям прогаяним, змарнованим від альфи до омеги, перед вселенським потопом у листопаді сімнадцятого року.

У деканат, збуджені, гарячі, професор і студент зайшли разом. — Рівно через годину.

Віктор поклав журнал на стіл здивованої Анастасії Іванівни. Але підійшов до столу й уперся ручищами в нього також Аполлон Георгійович. Не було потреби ні питати, ні пояснювати. Помовчали.

Солодко стало на душі у Лисенка, у Лобача, і в Анастасії Іванівни Лосенко. Прізвище своє вона, розмовляючи по-російському, вимовляла ...на російський кшталт, калічила: Лосенко!

8

Свій миршавий портфельчик Віктор запустив колесом політати над чавуновими сходами, Кортіло пройтися крейдяною печерою й заглянути до тридцять п'ятої і тридцять сьомої кімнати, але він примусив себе зійти на третій поверх. Всупереч бажанню до кінця додумав от яку теорію відносності: якщо «філологічний курятник» горіще, якщо нудні вікна над травою підвал, тоді оцей поверх не третій, а — повноцінний, капітальний — другий...

Ранком він пройшов тут, послідовно звертаючи праворуч. Тепер за тьмяним коридором полк вікон виринув зліва. Під білі колони й балюстраду парадних сходів розлився наблищений паркет.

У навстіж відчинених дверях читальної залі сам собі здався лялькою.

Читальня, як ванна непомірної глибини. Чорні столи двома лавами, як парада хрещатих жуків: панцер кожного перегороджено надвое вздовж і надвое впоперек. По два дубових стільці збоку. Під вікнами залі — Володимирська вулиця, за нею парк з низеньким, по коліна, цементовим парканцем.

Вільних місць у залі безліч. На вибір.

Перелякала, у підвалі, ідальня. Сіре світло дня зразу під вікнами потонуло в морі електрики. За бильцем кожного стільця в чотирикутній, дно квадрата, залі середнього розміру, стояла черга студентів. Їх, мов сніг, нагортали в купи

підноси подавальниць. Хлюпав з тарілок борщ, норовили гешнути на підлогу гірки пюре з підливою, підмащеної каші гречаної, макарон і цілі батерії склянок з компотом. А в які вихилися пускалися, аж під стелю, дошки брудного посуду!

Через п'ять хвилин Віктор — який там голод! — вийшов з університету, перемахнув через Володимирську, швидко обігнув чвертину парку, перескочив Шевченківський бульвар і, за наркоматом освіти, за Академією наук, — білява вуличка з гірки? кам'яний провулочок? — вискочив на Фундуклівську. Через дорогу — вікна букіністичної крамниці.

Почуття було, що на пошті чекає лист.

Жодного сумніву: лист! Осмислити треба було інше: звідки, чому така ясна потреба була обминати запитання про адресата. Готовість була зрадіти, в однаковій мірі, будь-якому листові-ластівці. Звідки взялася така чіткість думки і така однозначність почувань?! Звідки така бадьорість?!

Дійсно, заключення про перший день лекцій в університеті і про нових людей, професорів і студентів, хотілося шикувати щільно і без зайвих слів, навіть — нумерувати.

Несусвітня радість: цілий тиждень на «філологічному курятникові» починатимуться нові курси, нові предмети, завтра ранку нові товариші знову опиняться за своїми партами... Тижні, місяці й роки розгортатиметься змагання розумів, хистів і характерів. Уже цієї осені проросте у київський ґрунт коріннячко, зазеленіють на київських горах вруна.

*

Розмова з Гільдою Штауффенберг на останній перерві — розляписта клякса посеред сторінки дня. Ну, що міг він відповісти на запитання чотириокої дзвіниці в сірому шевйоті?! Насправді Гільда була Вікторового зросту.

Треба було розказати, що в серпні секретарка факультету, на всякий випадок, поцікавилася, чи юний полтавець зустрічався з її колишньою товаришкою Наталією Олександрівною Лісовською? Що тепер ось він привіз Анастасії Іванівні, бестужевці, учениці романіста професора Ф. Брауна, з Полтави листа... на двадцяти сторінках? Та з якої статі!

— А ви? Ви добре знайомі з Анастасією Іванівною?

Гільда, виявилось, виросла на руках бабусі. Вони рік прожили в одному мешканні на Володимирській, п'ятий дім за Золотими воротами, від Великої Прорізної.

У цьому місці найнеприємніший поворот розмови. Холодна й квола ящірка здивувалася: молодий чоловік, обережний і гострий, несподівано розтав... Як снігова баба! Патьоки з-під снігу... Ладен був, та врятував дзвоник, вголос розмріятися і цілком по-учнівському розцебетатися «о Шиллере, о Гетє, о любви».

У серці дівчини зацвіла й зів'яла перша квітка перцю. Блиснули, налилися електричними відсвітами скельця оку-

лярів. З-під василькової саги скла холодно зиркнули волошкові очі: «Дивись, клясичний наївняче!» І Гільда повернулася до дверей, зайшла до аудиторії. Рожева пастила губ зімнята для свисту. Такі байдужі руки. Гострі плечі, як драбина. Китайський місток — спина.

Перед провінційним і каззонним будинком — попід рівнобіжник фундаменту пішоход приліг майже діагоналею! Віктор зупинився: згадав потиск Гільдиної руки. Налита крижаною водою гумова рукавичка! Не кісточки, а хрящики. Тонкі руки й видовжені нігті. Тонкі риси недокрівного обличчя. Рідкі пасма волосся. Їх би зібрати й запустити крізь пальці, любоватися отакою коштовністю під лямпою: останні волоконця на світі!..

Гільда — тип: жінка-риба. Ковзька натура? Товаришка на щасливі дні? Уявлялися, виринали картинки з неіснуючого альбому-гармошки. На кожній з них, на фотографії, сидить, лежить Гільда. Серія: життя з Гільдою. А висновок короткий: ця риба — кішка!..

Віктор засміявся. Вона не полюбить, навіть не звикне. В небезпеку відвернеться, втече. Та як! Ані сумніву на душі, ані запаморочення, ані муки. Гільдина прикмета — зразковий облік цілей і можливостей. Зразковий реєстр подій і речей.

— Антинадмір! Антитіло! — голосно промовив юнак. На нього здивовано глянув і негайно відвернувся голомозий чоловік з круглим, як окіст, портфелем у короткій руці. Глянув і пішов, курдупель, до Хрещатика.

А Віктор неспішно пройшов повз школу або «Богородное заведение». Та це, вдома зберігалася фотографія, Колегія Павла Галагана! Білий вулик української пасіки... Над сизо-рожевим бруком широчезної Фундуклівської, за цими буденними дверима й вікнами, вирощувався розум і плекався хист України! Спершу тут, а потім на горі, в університеті.

Нові товариші мріяли в уяві, наче мєви над дев'ятим валом подій. Знайомі і близькі профілі «німців» і — подумати тільки! та чому? — чужі, з іншої плянети, — «англійців».

Так швидко кристалізується свідомість «приналежності»? А серце вже відрізнило «своїх» від «чужих»?! Північне море між Англією і Німеччиною.

Здалеку Віктор спостерігав острів'ян на передніх лавах і під вікнами. Гільда, власне Гільде, Штауффенберг опинилася в центрі англійського табору. Біля неї сів Іван Кириченко, присадкуватий, на півголови нижчий від сусідки, чоловік тридцяти або тридцяти п'яти років. Над кам'яною головою, над блакитними топазами очей і прецьким носом, — зачіска йоржиком. Гарно вирізьблені губи чоловіка в брунатному, в червоне, вбранні. Почуття не досягають обличчя: воно — гребля. В цілому, людина на гальмах, людина діла. Свіже і чисте тіло. Особлива бадьорість руки, білих пальців на череватій ручці-автоматі. Вроджена незалежність думки.

Нічого схожого, всі нитки обірвано, на запобігання ласки, на шукання спільної мови з людьми. Тільки власний розрахунок. Жодного контакту з студентами-молодиками, цілковита байдужість, до Лобача виявлено навіть презирство, антипатія до професорів. Незнайоме Вікторові серце.

Ще одна, ні, дві риси: продуманість слів, раціональність вчинків.

Нарешті: вивчена російська мова. Навіть російський акцент. Разом з тим, над полями його звичної мови вчувається українська стихія: луна або райдуга. Що він сам, Іван Кириченко, думав про свою двомовність? Носив камінь за плечима, страждав? Чи соромився своєї хати, видно, на Поділлі, і вже тринадцять років не бачив своєї, сумніву не могло бути, матері-селянки, колгоспниці з репаними руками-граблями!

Байдужість до України, — таким вживався Вікторові дух Кириченка. Навіть не вживався: світло істини тепліло в здогаді. Це не тільки недоказовість — це й незаперечність. Інша справа, чим була для такої людини Росія. — Тільки держава? Чи також батьківщина?!

Серед острів'ян були також дві зрусифіковані українки.

Чорненське кошення, залізане й кумедне, Галя Костюченко з Луганського. Лякала її худорба: кісточки і плямиста шкірка. Опудало на городі, а не тіло жінки. Жменька темного волоссячка на пгичачій голівці. Водю підійшли білесі очі. — Три чисниці до смерті!

Дівчина не могла ніяк звикнути до зливи нещирости над головою: погляд її шукав, як парасольки, злагоди і зрозуміння. Проте була в очах і блискавка про запас. Одноразово над голову злітали молоточки-кулачки.

— З Луганського? — перепитав Віктор. — Ви й схожі трохи на кочегара! — і, щоб затушкувати враження від жорстоких слів, додав: «Паротяги — ваш справжній фах».

Та було вже пізно: руки Галі Костюченко — молоточки рояля, Вікторова спина — струни.

— У вас така справжня російська вимова! Тембр вашого голосу несподівано високий і дуже гарний, кристалічний...

— Я засвою саме вимову... — дівчина замірилася похвалитися лінгвістичними здібностями і пожартувати, але Віктор нашвидку вибачився й пішов з Гільдою Штауффенберг у коридор.

Тетяна Новак, одеситка, світла шотенка. Стан і ноги — могутні, а струнки. Двічі перелята складочками, як ниткою перев'язана, лебедина шия. Велика голова. Пухке волосся. Голубі очі. Рум'янець на всю щоку. Лапаті руки. Кожен порух дівчини свідчив про самовпевненість, рішучість, безцеремонність або й грубість, безоглядність, як також про цілком усвідомлену — напевне й умелювану? — і з самого початку засекречену мету життя.

Пара вона — Іванові Кириченкові. З одної глини. Та саме тому, вабили їх — інші. Близькі вони на те, щоб розій-

тися. На великій глибині реакції і споріднених душ такі різні! Проявляються несподівані, частково підсвідомі, нахили... Кому вдалося докупи скласти багатолижий шриффт, радше — шифр особи? Що з того, що постать людини така красномовна, що так зраджує її смак, її уподобання, що невгавно сигналізують очі, що думки наші — концерт симфонічної оркестри в міському садку!..

Тетяні Новак пасувала, темний-темний тютюн, спідниця. Легкості надавала тілові бавовняна блюза, біла, спортивна, та ще тонюсінька лямівочка синя. Може, «філологічний курятник» був її випадковою адресою. Але розуму їй вистачить на «курятник» будь-який, це ясно.

Перерву вона простояла біля високого-високого, лутка попід груди, вікна. В коридор надумала вийти тоді, як студенти лавою рушили до аудиторії. Тетяна, без задуми, попливла проти течії. Навіть не глянула на товаришів: човном діло.

Говорила вона, засвоїла акання й гакання, по-російському. Одеський словесний вінегрет мала вона за літературну мову і не помічала найгрубіших українізмів.

Зміцнення англійців з німцями не спричинило бурхливої реакції: знайомство, так би мовити, відкладалося до наступної лекції, на найближчі дні. Все обмежилось «розглядинами» сусідів. Ані одного студента не потурбував за дві години й Лобач. Не загадав ані прізвища. Віктор, як пава хвіст, розпустив уяву.

*

Прикметною здалася найзвичайніша річ на світі: трамвайний вагон на розі Великої Прорізної й Хрещатика. Наче посмішка знайомого, наче привіт і запевнення в незмінності щедрого дня.

Знайоме півколо — серце? — залі. Білі колони крізь столи-попітри. Віконця над дубовим бар'єром, під тьмяне, під налите сонцем скло. — Двадцятилітня білявка в голубій кофті безрукавці глянула у Вікторів паспорт і нігтями точно розпоролла хвильку листів у металевій скрині-рамі.

Один і ще один! Два! З Полтави, татова рука. І від Лялі Сорокіної, з Москви.

Батько написав, що домашні взяли себе перевести себе на вухналь: мама цілу ніч проплакала і вві сні, бабуся пролежала до ранку, не зімкнувши очей, брат, точнісінько, як з похорон! Народ все грамотний, а чотири дії арифметики так і не засвоїв, ні додавання, віднімання, ні множення, ділення. Ніяк не можуть засвоїти, що життя — це мистецтво: для нього треба мати почуття міри і цілеспрямовання. В пригоді стала б і логіка! Він сподівається, що цей лист його збудить у сина «антитоксини», що труднощі не заб'ють молодому чоловікові памороки, що юнак зуміє гудзики застігнути з самої гори, і всі за порядком.

Попросив негайно написати про перші дні київського життя, про університет, професуру й товаришів. «Будь тільки здоров. Усе інше, як любив приказувати Толстой, „приложитися”. Цілую тебе, Козакевич.

Твій тато.

П. С. Пишу на роботі, тому коротко. Та й що там розписуватися. Все ясне без слів. Але ми звикли, що ви вдвох у школі, на очах...»

Батьків лист Віктор прочитав за крок від віконця. Лялин уже під колоною, за попінтром між радіусами-стінками.

Дорогий Вікторе!

Сьогодні, двадцять дев'яте, ти ще в Полтаві, у нашому провулкуві.

Сьогодні, о п'ятій, ти залишиш свій дім. О сьомій вечора рухне на Київ твій потяг, жалібно застукують колеса.

Маячіння, а не дійсність! Найцікавіша тема для думання, розмов і мистецтва — диявольське накопичення енергій, змістів і можливостей в елементарних фактах, у найпростіших речах. Чортовиння тихого болота! Будні як конденсатори вибухової сили! Бігунковість сповидного і справжнього значення! Не існує більших віддалень, ніж різниця між удаванням і дійсністю: крайні пункти, навіть безмежжя.

Я, здається, розгубилася. Зібрати нитки свідомости можу тільки на аркуші паперу. І хочу розповісти тобі, а треба було б два-три дні почекати, про ще... невимовні враження! Вибач!

Прибула наша кумпанія до Москви опівдні. Гуртожиток попався мені «на куличках». Але маю вже ліжко понад вікном на проспекті, по сусідству з ластівками, маю трьох товаришок — з Саратова, з Ставрополя, з Томська, маю вершок сосни перед носом. Мене вважають тут за українку. «Та мое прізвище кричу я, — Сорокіна! Дійсно, тільки й росіян, що Іванови та Петрови!» А дівчатам все одно мариться, наче я прибула сюди міжнародним експресом з Праги, Відня або Парижу.

Увечорі з'їздила до міста. Рівно півтори години їзди до Красної площі. Гиготіла й іржала від радості: отака обнова життя! А вночі напав страх, захотілося в Полтаву. Зранку перепав дощ — зміг радість у каналізацію. Тепер сиджу за столом і «їду» на Україну. Хочеться тобі пожалітися, що тут цинкове небо, що тут виблискують тільки краплі над ринвою. А цілу ніченьку ревли автобуси на проспекті. Бач, напала тимчасове безсилля. Невільно — вже! вже! — згадую школу, дім. Трьома каналами тече думка: сучасність, минуле, майбутнє. Дійсність здається огидною. Але чому ж? Хіба я заслужила крапці? Можливо, свіжі люди мені... чужі, а насправді, просто інші. З-під іншого неба.

Всю мою «міць» витратила я на «роз'їзд» і переїзд. Ще і з Любою, і з Елькою розлучилася: трое нас, однокласників, у трьох кінцях Москви... А найболучіше з усього

— моя свідомість цілковитої непотрібності мого життя тобі, свідомість наших протиріч — як небо і земля! — розходжень. Проте вона, вони аж ніяк не заважають мені марити посеред Москви... Москва? А ти все одно зайдеш за мною... Постукаєш у двері і ми поїдемо... Та все це тяжко уявити. Куди легше — повернутися в Полтаву, побути по наших школах років ще по десять! Це можна. Нічого, так би мовити, на світі легшого...

Я, дурна, завжди почуваю, наче ти обдарував мене, почувую твою дружбу, доброту. Убила б себе! Протестую, та нічого не вдію.

І ще одна дивна річ: ти говорив зі мною завжди поросійському. Проте в моїй пам'яті збереглися переклади твоїх слів на українську мову, а не оригінали. Напевне справа тут у тому, що ти, своєрідна ввічливість, кожне сказане мені речення перекладав, що думав ти завжди по-своєму. У тебе все це непросто. Не просто бути твоєю товаришкою, але цікаво.

Мої дівчата здалися мені курчатами. Я відчуваю, що вони роздобудуть в університеті, що вони думатимуть і знатимуть, якими вони будуть...

Приїхала я до Москви, а думаю про тебе або про моїх полтавських «бабусь», приятельок моєї покійної матері. В одному і в другому випадкові — українське чудо. Навіщо я їм здалася, а вони виростили мене! На сльози верне.

Поїду до міста, спершу на поштамт. Але мені все одно, куди їхати, бо я буду думати про Полтаву, про Україну. Буду жалити душу.

Зразу вже й скучати! Чи не дуринда?

Заглядаю в майбутнє: коли в цю кімнату під дахом, над московським проспектом, я принесу твого листа?

Впізнаєш Твою приятельку

Ляльку ???

Додому Віктор написав негайно. Півтори сторінки, шість абзаців. Три з них про враження від професорів, два про своїх нових товаришів. Заключний — прохання сходити на Підманастирську й «виклянчити» у бабусі Комарецької — яка вона буде рада! — латинсько-російський словник. А також треба спробувати дістати — може за допомогою Німченка? — Юлія Цезаря, сім книг «De bello Gallico». Бо що це за кумедна філологія без латини? А, подруге, з професором Лобачем жарти будуть дуже короткі. Найліпше, щоб зникла примара іспитів і провалів, взятися і, користуючись його ж таки консультаціями, йти поперед групи, поза межі курсу. Філологія так філологія!

*

О дев'ятій вечора в читальній залі університету працювало п'ятеро студентів та дочитував гору газет дідусь-сторож. За перегородженим начетверо чорним столом Вік-

тор виправив, скоротив і переписав конспекти лекцій з німецької й латинської мови. Щоб гідно вивершити робочий день і «клясично» розпочати навчальний рік, — позичив у бібліотеці німецько-російський словник Несслера і випадково натрапив німецько-український Шаровольського: рівно дві години пропрацював над перекладом з Гете. — «Maximen und Reflexionen» єдина книга, що приїхала, потрапила разом з портфельчиком під яблука, з Полтави і вже встигла показатися у київських трамваях, автобусах і тролейбусах, вже висовувала носа на денне світло над Дніпром — і на Володимировій горі, і в Маріїнському парку.

Юнак друге літо проносився з задумом грандіозної книги: «Мудрість Гете».

О дев'ятій Віктор узявся за листа Лялі. Написав полтавській сусідці, що нічого нюні розпускати, що то у неї буря у склянці води. Зашпори.

І що немає ніяких підстав їм гірко оплакувати один одного. От він примусив себе сьогодні здійснити уяву про студентський будень. Та як! Тепер хоче тільки одного: вийти на повітря, на вулицю, в парк. А до себе на Кузнечну, на кухню, правда, не хочеться. Про все це детально він напише згодом.

У дверях читальні Віктора наздогнав, зупинив Ілько Дзюба. Сказав, що цілий вечір намірювався підійти, чекав... Розповів, що він закінчив сільську десятирічку, але німецької мови не знав і його вчитель. Та Віктор порадив не перебігати зразу на український відділ факультету, вважав за потрібне доценту впорядкувати час і наздогнати клясу на протязі одного або двох семестрів, пораяв проявити козацьку волю і здійснити давній замір, первісний плян. І пообіцяв Ількові допомогти найдієвішим чином. Адже вони земляки і працюватимуть в читальні, по-сусідству. До послуг їм — кілометрові коридори й лутки незчислимих вікон над Києвом.

9

В останню п'ятницю вересня професор Аліса Гільдебранд приймала позалекційне читання. За чверть до восьмої Мірра Ефрос зайшла за Віктором до університетської читальні. Вибачаючися праворуч і ліворуч, пройшла поміж бильцями стільців до товарища й довго його спостерігала.

Віктор у три погибелі зігнувся над своєю четвертинкою чорного стола й пробував, ухитрявся пролізти головою, як у дверцята, у розчинений перед ним календарець або записник. Одноразово карбував учнівською, п'ятикопійковою, ручкою слова і речення. І негайно цілу сітку слів ретельно викреслював: замазував чорнилом очі кожної літери.

Мірра тільки нагнулася до нього, тільки поклала долоньку на його плече, а Вікторові раптом довелося, обминаючи зірки й плянети, промайнути ціле небо світлів. Зразу дів-

чина з тонюсіньким ланцюжком на правій руці здалася юнакові плямистою плямою, та враз бурі піски і голуба хмара набрали форми легкого жіночого костюма й ніжного светра з гострим листком виріза. Засвітилася біла й рожева крейда обличчя, шиї, верхка грудей і рук, заблистіло, викладене, пришилине, як і доріст, волосся.

— За чверть восьма.

Віктор звично сунув записник у праву кишеню піджака й витяг з перевантаженого паперами й книжками портфельчика Міррин том Шпільгагена й свого Гете.

Кришталева люстра посеред білої колонади, перед читальною залею. Мерехт і стовпи тіні на простих і витійкуватих площинах паркету. Собор, церква? Чи театр, фойе?

Мірра підійшла до поруччя над мармуровою шахтою, до бронзових прутів над кам'яними стінами: вона в гостях у Віктора. Університет увечорі, вночі.

— Підемо найдальшою дорогою? — і, не чекаючи на відповідь, Віктор узяв дівчину за руку й пішов собі, як з дитиною, праворуч.

За коридором-галерією, перед актовою залею, зачорнів коридор-тунель. Чверть кілометра мороку. Чверть кілометра таємних дверей, червоних дзеркал. Три світляних корки в рурці, в норі. Підземелля? Пустка? Пантеон?

— За цими дверима рідкісні збірки, цілі музеї. Хочете познайомитися з мамутом або з нашими родичами з Неандерталю під Дюссельдорфом?

— Не люблю ні звірів, ні родичів!

— А метелики звірі? Цікавить вас фавна чи фльора? Може, африканські ґрунти чи поліські болота? Мінералогія, коштовне каміння? Метали, п'ятина, золото?

Віктор розсмішив дівчину, так присікався. Нарешті, перегородив їй дорогу і, як гудзик електричного дзвінка, натиснув кінчик її носа: нюхніть, нюхніть! — А пахло в коридорі не Тростянецьким дендропарком, не бамбуковими гаями, не плянтаціями чаю.

— Пахне крокодилами в спирті!

— Пахне білими і бурими ведмедами, мамутами на крицевих підпорах, нашіпеленими метеликами...

— Запевняю вас, ви перебільшуєте! Слони і мамути...

— Слони і мамути музейні, а не звичайні... Та ви не підозріваєте навіть, які в мене зв'язки в біологічному світі! Та я мешкаю з біологом на одній кухні! А ви мені перечите!

— Все одно, все одно! — крізь сміх наполягала на своєму киянка. І трохи сама собі дивувалася.

Перш за все: наполовину Віктор був їй несподівано чужим. Наче з Місяця, з Марса. Конфуцій пробував вирівнювати слова. Чи можна вирівняти людину? Подруге, і головне, вона вже давно вирішила, що почуття до Віктора розумно оправити в широку раму прихильности й товаришування. Хоч світло уяви стріляло вже дуже далеко. Кілька разів

Міррі ввижалася зустріч з Віктором у чужих краях, через двадцять років, одним словом... А найближча станція мрії-роздуму: запрошення Віктора на неділю в гості, на обід...

Мірра знала своїх батьків, не тільки їх ніжно любила. Майбутнє доньки здавалося матері й батькові таким надзвичайним, що просто глянути на нього ніяк: осліпить... Тверезість поглядів була цілковито зужита на дітей своїх ближніх.

Віктор? Віктор Лисенко?! — Хто завгодно, тільки не він!..

Ох, які б пішли приміряння! А претенсії комічні... Посипалися б недорікі слова. Подраним сантиметром кравецьким розміряли б українського юнака з Полтави.

Мірра й Віктор? Та що може бути між ними спільного? Які недолугі всі на світі масштаби...

Потрете, часом Віктор байдужів, пересихав, чужів, кам'янів. Це їй, Міррі, треба було, щоб він іскрився і шалів, щоб він підсовувався до неї або писав записки, щоб він набридав і полював під партою її руку, реготав. Щоб сміялися його очі.

Мірра швидко заспокоювалася. Навіть раділа несподівано здібаний байдужості. Та згодом вона помічала, як її серце й мозок напружено лічили сухі години й дні.

Стоячи посеред тьмяного коридору, Мірра жадливо стежила за своїми власними й Вікторовими почуттями, вчинками і словами. Як струмочки фарб, рівнобіжно стікали кілька думок. Дівчину турбувало, що в найгустішій тіні на панелях, у найвужчому місці коридора-нори, товариш розчіпив пальці й випустив її руку напризволяще, а радувало, що співвідношення її і Вікторового зросту не було насправді ні комічним, ні гротесковим.

Випустив руку нарочито? Спішно вже відлітав у надзмарне відрядження? Чи продемонстрував «дружбу», нелюбов?!

У відповідь на невисловлені запитання Віктор несподівано перегородив Міррі дорогу. Коли руки її, мов на гроблю, поволеньки, з розвагом, зібралися на плечі юнака, гордий косяк вирізки на грудях нагадав йому ромбічного бика під мостом, а голубе поле светра — весінню воду.

Солинка розчарування в картині. Наполовину вирішена справа: самозасуд.

У такому разі... Віктор нагнувся й прихилився щокою до скроні. Обережно зважив у руці головку колосистого волосся. І разок міцно стиснув жінку. Не поцілував.

Через двадцять кроків — поворот, як до вітальні, у зубчастий коридор-галерію. Добре відому довжину поділено натрое: середня частина розірвала перспективу, висунулася поперек дороги. Амфіляда вікон у білій рамі-стіні, ясноголуба панель під чорним паском. В останній третині галерії — двоє дверей: найбільші аудиторії університету.

— Навіщо нам усе це! — і Мірра зупинила Віктора. Не схотіла сказати мимохідь, на вітер. Дівчині бракувало спокою.

— Звичайний поворот наліво. Чого ж тут сумувати? — відповів Віктор. — Усе в цілковитому порядку: обопільність — котля! — почувань. Посередині і ви, і я... Правда? Ваша, Міррочко, найглибша потреба — рівновага. Терези, щаслива, ваш знак. Вас дратують ривки стрілки на вазі. Тиша ваш ідеал. Ваш антипод — вітер. Правду кажу?

— Сто відсотків.

— Помилка трапилася: вас треба було поцілувати.

— Ні, вас, вас!

— Ні, вас! — засміялися хором.

— Оце вам і світові проблеми, — несподівано серйозно промовив Віктор і зупинився перед вікном у вузькому простінковій між двома рівнобіжними, один одному в угін, коридорами, суцільними галеріями. Розкинув руки по лутці, трохи зімняв рамена, покрутив лопатки. Мірра опинилася позад нього. Почуття було, що вона завжди стоятиме позад нього, що вона ніколи не відважиться відійти...

— Світові проблеми?

— Ні, пішли вже. Не світові проблеми, надто приблизний вираз, а щоденні перипетії. Я в такому розумінні сказав, подумав уголос. Точно, як у Гете:

Was ist das Allgemeine?

Der einzelne Fall.

Was ist das Besondere?

Millionen Fälle.

— Отже, ми і наші проблеми...

— І наш порив, і наш сумнів. Університетська юність і могила. Все це історія листка на дереві, на куці... Та колючий терен, звичайно, мозкових розгалужень, кропива життєвих вражень.

З дверей, до речі, Ніниної аудиторії впливля Віра Ляшенко, за нею вискочив — дійсно, від радості дослівно скакав! — Тарас Лінницький. У кожного з них по півметра рум'янцю на кожній щоці, очі засвічено на тижні... Справді, довічний вогонь...

Віра за обидві руки потягнула до себе Віктора. Жартома кинувся рятувати товариша Тарас. Погрожували вилетіти з орбіт і покотитися паркетом його карі кульки-очі.

— А Ілько?

— Ілько саме пріється!

Мірру не зачепив пожар пристрастей: стояла збоку. В душі дивувалася ще і вже не дивувалася. Вона з дитинства уроїла собі, що людська натура прозора, ясна... до найдрібнішої пружинки. Та в даному випадкові зрозуміла їй була тільки причина захоплення Тараса і Віри. Бо Вік-

тор спалахнув від чужої радості. У Віктора — «чуття єдиної родини».

Механіка Вікторової душі лякала. Здавалася подвійною і таємничою, інколи — багатопляноюю і просто багатою.

Віктор, як тополя. Ніяк було згори заглянути в нього і роздивитися вволю. Міррина рука, було відчуття, діставала тільки до найнижчих гілочок, до першого листа.

Ілько Дзюба встав з-за соснового столу Аліси Гільдебранд щасливий. Тільки по-селянському соромився виявляти свої почуття. Віктор — знай наших! — підморгнув йому по-змовницькому, але на червоному-розчервоному обличчі товариша несподівано перехопив прямо хмари незадоволення «зустрічю». На кілька годин, на вечір Ількові хотілося забути про Вікторову допомогу. В душі вже з'явилася потреба «побагатіти», успіх переписати виключно на власний рахунок, применшити — до завтрішнього дня! — значення Вікторової послуги.

Усе це — спрага, після спеки, хмарної погоди, дощу, спрага здійснення уроеного.

Що з того, що Віктор справді продовбав разом з ним п'ятнадцять сторінок Зудерманової Литви, «Литовських історій»! Що з того, що разом з ним, Ільком, він в університетському коридорі на вікні проаналізував кожне речення і, фактично, кожне слово...! Та сьогодні послуга, хоч круть верть, хоч верть круть, здалася вимушеною залежністю. Аж ніяк не хотілося...

Віктор умить переміг свій намір провести колгоспні чоботи й піджак до читальної залі. Бо треба було подумати над складністю, діалектичністю, прислуги як такої: давання — брання... Неймовірно широка амплітуда подразнень людини. Неймовірно багатство градації індивідуальностей і типів. Може також станів, кляс, народів, рас?

Мірра дуже гаркавила. Не вимовляла, перескакувала, багатьох звуків. Текст розуміла назагал, в цілому. Аліса Гільдебранд вимагала перекладу точного, без «ну, как же это по-русски!» Цікавилася синонімічними й омонімічними рядами: привчала до праці з словником.

Замість цілого роману, зарахувала Міррі двадцять п'ять сторінок! Точно двадцять п'ять початкових сторінок дівчина дійсно приготувала з словником під рукою: виписала — щоправда не перечитала їх! — півтори сотні слів, занотувала основні форми дієслів, як також рід і множину незчисленних іменників. Далі копітка робота набридла, а роман захопив. Отже вчиталася і зачиталася.

— Афоризми Гете? Я б вам порадила...

Але Віктор перекладав не тільки точно, — вишукано. Алісу Гільдебранд здивувало також, що молодий чоловік з українським прізвищем перекладав Гете на українську мову. І що він наперед подав зміст приготованого тексту: «Maximen und Reflexionen. Від року 1809, «Wahlverwandschaften», до року 1827, включно з першим зшитком шостого тому

«Aus Kunst und Altertum». Але без «Зшитків з морфології», 1822, і без «Зошитів з природознавства», 1823.

І могутня, і ніжна рука Аліси Гільдебранд перелистувала Гете і, на всякий випадок, довго ще вибирала то короткі й відточені, то, власне, цілі абзаци роздумів на четвертину сторінки.

На столі не було лямпки. Папір поблискував і, часом, топив у сяйві дрібнісінькі рядки сірих зубчиків літер. У книжку доводилося заглядати, наче в щілину скарбнички.

За шістдесят приготованих... за два роки (!) сторінок тексту великодушно зарахувала йому Аліса Гільдебранд — сто.

Мірра відразу, за дверима Ніниної аудиторії, сказала Вікторові, що вона в житті не чула ще такої української мови. Але не запитала, чому він, справжня несподіванка, з нею, наприклад, говорить по-російському, а от Гете перекладає на українську мову.

У читальні Віктора перестрів, хотів поговорити, хотів щось пояснити, Ілько Дзюба.

— Вітаю! От воно так і піде все по черзі. Все буде в порядку! — і Віктор забрав зі стола свій портфельчик.

З Міррою Віктор розпроцався на Хрещатику біля дверей пошти, насупроти Миколаївської.

10

Порив, дев'ятий вал: ще сьогодні прополоти нотатник! У суботу, неділю й переписати. За бортом дня опинився обід. Не відірвала від столу вперше за місяць навчання помічена в читальні чорнява дівчина з Кубані.

Найголовніше в житті тепер — викреслити в календарці зайві слова і речення-рами, вдосконалити датування. Звести цю важливу дрібницю до римського жучка з арабськими вусиками.

Пообіддя примірянь і сумнівів. Справді, чи потрібно зберігати деталізований розклад дня, читання зокрема? А що робити з кучерявим реєстром думок-досвідів і думок-лун? Затримати до наступної ревізії, знищити відразу?

Наскрізною темою його записів була мова. Віктор вважав її за систему знаків, своєрідну семістику. А слова, логічно, за етикетки на речах або за символи понять. Заради красивого слова, всі слова людської мови він назвав «займенниками». Пожартував.

Повінь «займенників» у записникові досягла за вересень палітурки. По десять нотаток на день! На кожній сторінці, через рядок, засиніла гусінь викреслень, тут і там фіялкові сітки, грати й паркани: он як багато записів не ретривали й тижня, дня.

Не жаль було в ім'я чистого початку знищити й решту премудрости й заміток фактичного порядку. Принаймні пе-

реполовинити. Дивись, яке несподіване відкриття, що мова є одноразово і матеріалом, і знаряддям праці, і продуктом літературної творчості! Рисками розділені цитати, в російському перекладі, з Гегеля про метафори в мистецькому творі і Вікторові самостійні визначення метафори як такої: «Це зв'язування в букет найнесподіваніших квіток із схожими стержнями, держальцями». Риска і два рядки про дружбу, про молодь: «Справжня дружба — як банка в саду, над паростком троянди»; «Діти і юнацтво — не барометр людства, а його майбутнє».

Півдня Віктор щонеділі багатів у Музеї західного і східного мистецтва. Вже знав історію безлічі картин і речей Ханенків, Щавинського і Яготинської колекції князя Репніна. Більше за те: він благополучно приземлився в бібліотеці музею, кімнатці з коштовними шафами й шафками клясичних і найновіших європейських видань. Столик поміж кріслами. Двері до колишнього мешкання Ханенків і в затишний вестибюль перед дерев'яними сходами. Вікно високо над пішоходом Терещенківської, тепер вулиці Чудновського, над типовим для ренесансу ганком-містком, — у парк. Можливо, що восени, пізніше, й зимою звідси видно університет. З Вікторової читальні проглядають карнизи й дахи сусідів старомодного, хоч безперечно не старого, мешканевого будинка посередині кварталу між Шевченківським бульваром і Караваївською.

Години серед колекцій посуду Західної Європи й Азії, гобленів, срібла, емалей, тканин, монет, бронзи, меблів. Саксонська й сервська порцеляна; китайський, іранський, турецький, сен-поршерський, дельфтський фаянс; антична, еспансько-мавританська, італійська, французька й німецька майоліка; скло і китайське, і венеційське, і — зелені гутні штофи — українське; богемський кришталь; вітражі й антефікси; кахлі... Та все це щоразу було тільки початком або кінцем відвідин: осердя музею — малярство.

В нотатникові помічено кожну поновну зустріч з майстрами Італії й Франції, Німеччини й Фляндрії, Нідерляндів-Голляндії та — Веласкез! — Еспанії.

Юнак схильний був взяти на замітку... сімнадцяте століття. Малярство «наднімецьких» германців — Фляндрія! — малярство й роман Еспанії, англійська драма: Шекспір... Неозорі проблеми сторіччя Віктор зашифрував небагатьма словами, навіть літерами, крапками. Зразу на узліссі німецьких і французьких монографій зустрілися імена й цитати невідомих юнакові авторитетів, запали в душу громіздкі й багатоплянові наскрізні й суто історичні теми, проблеми. Загорівся гнотик фантазії.

Макс Вебер? Ну, в чому ж сіль проблеми «юдейство і кальвінізм»? І що за розпрекрасна тема — ілюстрація до вищезгаданого? Рембрандт ван Ріне, росіяни пишуть Гарменс ван Рейн, іноді, як Луначарський, Ріне, і — Барух або Бенедикт Спіноза! — Вікторові вже марився плян есею або до-

слідження, новелі або історичного, історично-побутового, роману про друзів геніїв... Непокоїли вже щойно вчитані факти про драматичні розходження філософа з своїми учнями, зокрема про бунт англійця Толланда проти вчителєвого угодівства, і думки знавців про метаморфозу поглядів Гете на Спінозу.

На трьох сторінках календарця обґрунтовано теорію «Нового часу» — трьохсотліття між революціями Кромвеля-Хмельницького й Леніна-Петлюри. По сторінці на сторіччя. Неймовірне місиво назв, імен і дат. Шпилі з історії європейської культури, районування «вулканічних зон» творчості:

у сімнадцятому столітті — флямандське малярство, шекспірівська драма, Сервантес;

у вісімнадцятому — Лессінг, Гете, Шіллер, Кант, Фіхте: парада німецького генія в царині поезії, філософії й музики, французькі енциклопедисти й прозаїки;

у дев'ятнадцятому — вивершення і заокруглення національних культур, закінчення історичного циклу. Несподіванка тут одна: російський роман.

Студентові першого семестру філології кортіло, звичайно, згадати також відродження українського письменства, Шевченка.

Вікторова книжечка схожа на стрічку зашифрованих телеграм:

— Через складність до простоти!

— Треба знати, над чим працюєш і чого прагнеш. Треба думати, працювати і жити в фокусі.

— Від дисонансу частин до консонансу досконалого твору!

— Ненастанно обґрунтовувати й уточнювати мету життя. До неї прирівнювати щоденні зайняття і події, буденні й світові. Годувати її досвідом від зустрічей з побічним, випадковим і чужим.

— Творчість це здійснення істотного в мрії.

— Тема є ґрунтом під ліс літературного твору. Основа основ.

— «Поземне багатоголосся контрапункту виправдовується гармонійним, тобто сторчовим збігом голосів. Сторчове багатозвуччя гармонії виправдовується поземним збігом акордів. М.К.М-р».

— Споконвічні координати теорії: об'єктивне і суб'єктивне в мистецтві, а подруге, емоційне і раціональне. До вищезгаданого: чи тотожні поняття «індивідуальне» і «суб'єктивне»?

— «Перестріч», вперше почув від Василя Івановича О-ка, — огнецвіт, російське иван-да-марья (рука рветься вліпити Иван да Марья!)

— Навіяння софіст Горгій вважав за головне (єдине?) завдання словесного мистецтва.

— Трагедія повноцінності. Ройова психологія довилля.

— Wolfgang Graeser, Wiederentdecker und Bearbeiter von Bachs «Kunst der Fuge».

— Klytemnaestra — Komplex und Misogynie.

— Виправлення воєн за свободу і незалежність.

— Ні вдень, ні вночі не спускати з очей процесу накопичення творчої спроможності й волі до творчості. Подвійна роль моєї творчості: як суб'єкт і, так би мовити, як об'єкт, як тема: мрія написати роман у гетеанському ключі. Сповільнена, побільшена стрічка записів людських реакцій. Деталізована психологія. Entwicklungsroman від корінців до вершка людського життя.

На одинадцять ще пустих сторінках старої книжечки було ґрунтовно підсумовано вересневі записи. Тільки закінчити аналізу довелося хемічним олівцем, чорнило розходилося, на палітурці. Дослівно. Місця вистачило лише на розмашистий розчерк, на добрячу альфу, на зашморт, на павука, на кузьку.

Вікторове порівняння: чотири тижні, як чотири строфи. Бездоганні повтори днів, шість годин лекцій зранку, шість годин праці в читальні, цезура посеред дня, точні рими вечорів, повноголосся тижнів, випростаний подих неділь.

Ані зайвого склада, клясичний наголос...

Зміст строф? Неймовірна тямучість думки. Безвідмовність гальма, самоконтролю. Розумне використання часу. Граничне навантаження здібностей. Нові обрії працездатності. Коротко: продуктивність досконало організованого мозку, нормування праці, уточнення завдань і кінцевої мети...

За вересень безслідно вигоріли болотяні настрої. Заіскрився характер. Наче вітер розсіяв пересохлі недомаганя. Тіло, як у космосі, стало легке. Віктор пурхав, літав.

Ціла сітка нотаток у щоденнику про дивовижну свіжість і дитячу рожевість власного серця.

Тут двома словами увінчувалися листи з Москви і, світова подія, точно нумерувалися перекладені й ретельно переписані для Лялі сентенції Гете. По три, по п'ять сторінок на лист!.. Тричі згадано в записнику Ілька Дзюбу: душу зачепили болючі поразки й здобуті впертістю успіхи полтавського парубка в університеті. Кількаразово нагадувалася тут потреба — нове завдання! — вгадування людських переживань, людських пристрастей і таємних прагнень. Звичку чи нахил до самоспостереження треба урівноважити увагою до ближніх! А вразливість на біль — доброзичливістю!

У ці дні кожна людина здалася Віктору істотою самодостатньою, майже «історичною», неповторною. Цілком точно: особа, знак рівняння, одноразовість.

Ніколи досі він так охоче не виправдовував людських вад. Так раптом зрозумів Нініну поблажливість.

А як страшно було, що товариші його несповна використовують свою розумову потугу, не збагнуть свого покли-

кання, що не розквітнуть їхні таланти, не розпусяться їхні здібності, покликання. Хотілося рости в саду.

Серце, легковажне чи добре, не знало помилок. Серце не сумнівалося.

Думка примушена була безнастанно полоти почуття.

Нарешті, вони цілком і надовго перепліталися й органічно зросталися — з почуття виростала думка, думка сіяла почуттям:

— Моральна пасивність людей, що ланцюг катастроф від сучасності і в майбутнє.

— Боягузство, Низькорослість почувань. Приземистість бажань. Патологічна скромність. Несмак до барвистої уяви й красного слова. Уникання розчулень і щирости. Заперечення дружби. Яке це збіднення життя!

— Трагедія: переслідуваний невільно уподібнюється до переслідувача!

— Обмеження, погрози, утиск, заборони — згуртовують?

— Перевіряються розумом патентовані погляди й остогидлі незаперечності?

— Доглибинно усвідомити одне: обумовленість наслідку!

Кожна з нотаток — недомовка? Чи ягода? Про дерево не було потреби писати.

Кожна нотатка — нове підтвердження ще дитячих вражень і спостережень: новий підсумок.

За Вікторовими рядками, в цілому, приховано і відчай і надію. Як також рішучість самостійно думати і кому треба віддати гілля мозкових клітин і роботящі руки.

Записник — луна несподівано гострих вражень: не соціально однокаліберність громадян, не згода й братерство народів, — мерехт скла, гострющих скалок, море вогняних відсвітів пожеж. Українське село в університеті і маса різношерстих городян. Не людяність оновленого суспільства, — егоїзм. Не гармонія на півсвіту, — розлад.

11

Це тільки уявлення про світло і тінь? Про центр, осереддя і периферію, околиці? Чи зваба це тепла й прохолоди? Все це начисто естетичне переживання? Щонеділі в обідню пору Віктор виходив на ганок музею і щоразу над тихою вулицею ввижався йому схожий на водоподіл рубець світла. Праворуч, до Шевченківського бульвару, було воно перенасичене снагою і блиском, ліворуч, до Караваївської, — розрідженим. Таке синювате і миршаве.

Юнак плющив очі: сонце ряхтіло, ворушилися тіні довгов'язаних дерев на білих, сірих і рожевих екранах. Потім очі звикали. Сміливо нишпорив парадним кварталом погляд. Широчезний пішохід, чавунові брами, на мурах поверхи дзеркал. Попід цементовим парканчиком насупроти тротуар

вузенькою стьожкою. Широкоплечі дерева в кам'яних газах-травниках. Край університетського садка трохи задрався в небо й вивітрився, полисів над Караваївською. Навскоси тріснув і заріс припутнем сірий тротуарчик у жовту цяточку-черепашку. По старечому напнув спину й позеленів від нудьги, погнув свої круглолиці шереги брук. Подрібніли й зашкарубили біля рогу чванькуваті в молодості доми.

Затишний куток поміж просторими магістралями прокволого міста. Лінія по-різному задуманих будівель у класичних стилях невільно усвідомлювалася молодим чоловіком як противага кривавій громаді, майже аномалії, університету потойбіч під шнур розбитого парку. Децко збочений від середини Терещенківської монументальний будинок — поверхи різьби на камені, поверхи пілястр — щодня нагадував юнаку і прапори середньовічної Італії і двері баптистерія у Фльоренції. Десять багатофігурних рельєфів Льоренцо Гіберті.

Під крила красеня поховалися фасади обох музеїв. Російського мистецтва, білий, мідні ручки дверей, два мармурові бруси-східці, і Західного, — нижні вікна над головою, ганок, як рубка корабля, над зеленню.

Щонеділі Віктор злігав кам'яним містком на асфальт і, витриндикуючи, поспішав вибігти Караваївською, попід лазнею, через Пушкінську — колись Єлисаветинську — на Велику Васильківську й випити в чайній гарячої рідини, проковтнути білотілу, аж сині ребра під брунату шапку, печерицю-пампушку.

Палітурки розкритих для просушування альбомів і фундаментальних монографій з мистецтва нагадували то майже прямо, то під кутом розставлені на сонці в легкій тіні світлі квартали Великої Васильківської.

На Басарабці Віктор щоразу зупинявся й оглядався. Треба було підсумувати враження від пройдених кварталів. Уже легковажним уважав він свій «замір» продовжити Хрещатик аж до Караваївської. Підсліщуватими, глухуватими, прісними, статичними, нудними, безталанними були монументальні будови Великої Васильківської? Бракувало їм гумору, музики, душі? Чи тільки зеленої алеї попід вікна? Руху?

А цілі квартали вікон, кам'яних карнизів і бляшаних дахів на Хрещатику уява легко розміщувала в обширі п'яти ліній нотного паперу. Замість скрипичного ключа, горіла на сонці над вулицею сурма. Вухо й очі невільно звіряли тональність вишуканих каденцій.

Згодом до юнака, в парі з веселим настроєм, повернулася тверезість думки. Адже під боком у нього, на розі бульвару, стояла, всі терміни перестояла, півтороповерхова кам'яниця. Не з Полтави, не з Кременчука наче, — з Кобеляк. Сухий квартал насупроти, до Басейної й Малої Васильківської. Навскоси, через вулицю, критий ринок: заховав від очей площу, порізану й багатоплощину. Але звідси на Во-

линь побігла алея тополь посеред бульвару Шевченка, коромислом у небо.

І дім, і вулиця, і місто — що особа. Часто, як неповторна особистість. Як підсоння, формотворча сила.

На Царській площі Віктор рішуче звертає угору на Олександрівську вулицю, у напрямі до Українського музею: поспішав до врізаної в горячий парк міської бібліотеки.

У вересні в читальній залі завжди знаходилися вільні стільці. Навіть лави і шпалави стільців до послуги. Стільців було на вибір. Але часу для читання було рівно дві години. Бо о четвертій, о, суета сует, він знову був уже на розі Хрещатика й Прорізної або на Думській площі — чекав на трамвай... Аби світ не перевернувся догори дном або, принаймні, не сів на мілину, треба було в неділю пообідати з Ніною Бондарчук і з Феценками.

Ніна завжди сходила з вагона першою. І завжди посміхалася.

Дійсно, Віктор не встигав поручкатися з Софією Вікторівною, як починалася перепалка з Володимиром Володимировичем.

— Ну, щастя ваше, що ви вчасно прийшли й допомогли розвантажувати трамвай!

— Дивися, знайшовся, можна сказати, кондуктор!

— Раджу вам не забувати, що нас троє, а ви один, юначе. А, подруге, з ким ви дозволяєте собі розмову з такому тоні? Та ви знаєте...

Справді, у ту саму мить полоненого під обидві руки підхопили чорнява кістка і хрящик у білій рукавичці.

— От так йому і треба! — зрадли Винниченкові вуса й борода. — Куди сьогодні підемо обідати?

— Mais mademoiselle! Mais madame!..

— Прошу відповідати на запитання, а не мекати, — погроза зазвучала в голосі Володимира Володимировича.

Караван рабовласників уже зібрався зайти в під'їзд перед універмагом на розі з Фундукліївською, як Віктор, помсти ради, відповів:

— Обідаємо за Міською радою!

Охорона розреготалася. Відразу збагнув становище Володимир Володимирович:

— То ми вас і потягли сюди, бо хотіли пообідати з того кінця Хрещатика.

— Мій найвужчий фах, часом аж рветься, вгадування таємних бажань своїх ближніх...

Софія Вікторівна, задоволена поединком, відпустила руку полоненого «на покаяння» і, поправивши рожевуватий з домішкою бузку капелюшок, дуже впевнено й зручно прилипла, така елегантна і ніжна, до чоловіка боком. Скучила? Потреба наснажитися сміливістю і силою чи поділитися може зайчиком радості? Ніна також відразу звільнила Вікторову руку. Щоправда, часом зачіпала її пальчиками: насправді виходило, — кігтяками. Так звичайно люди мимохідь кра-

дуть акорд або два у рояля, щоб не стояв на перелеті, так, без будь-якого наміру, — торкаються до струн густо запиленої гарфи, щоб не спала.

На Прорізній Ніна взяла товариша — як сліпця, точно! — за руку й перевела через Хрещатик. Уся процедура ця відбулася так серйозно, що чорнява трісочка, одягнута в полотняну сукню з короткими рукавами, не помітила ні півмісяця посмішок на обличчях перехожих, ні задьористого всерозуміння розвеселих очей. Над великою ретельністю «служби безпеки» не дозволили собі поглузувати ні Віктор, ні Володимир Володимирович. У Софії Вікторівни кольнуло серце і загорілося бажання добре познайомитися з своєю юною родичкою по чоловікові, полтавчанкою.

Мереживо Ніниної натури дивувало навіть рідну матір: в одній подобі дитятко і бик.

Посеред безміру самозаперечення — з відтінком превирства до себе, з приниженням у собі гідности жінки й людини — та бовваніли гранітні скелі абсолютних переконань і навіть цілком несподіваних упереджень. П'ятилітня дівчинка легко перевтілювалася у владарку Землі і Неба.

Переформування звичних властивостей Ніниного характеру нагадувало перешихтування хмар або театральну техніку. Мить — і мокрого місця не залишалося від типового для неї задоволення найелементарнішим і якнайдрібнішим, від її чудернацької згідливости, від її — без кінця, без краю — «все одно». З цілковитої простоти неймовірним чином нагромаджувалися гори непрохідної і непроглядної складности.

По неділях Феценки звичайно обідали в ідальні біля Фундуклійської. У підібраній під себе віднозі Хрещатика. Вхід з подвір'я. П'ять кам'яних східців над продовженим з під'їзду бруком. Гарної ліпки стеля і в передпокої, і в обох, великій і малій, залах. Густо розставлені столики на чотири особи творили в осерді приміщення ряди білих ромбів, а понад стінами й вікнами — низки білих квадратів. Тут можливою була обслуга. Харч середній. Ціни? Чотири карбованці обід.

До ідальні на Хрещатику перед Міською радою Феценки заходили зрідка. Схоже було, що тримали її для парадних okazji. Чи не парада — два ряди вікон під прямиим кутом, що виходили на вулицю, на пішохід, і досягали, що за шик, паркетної підлоги! Не зала, а поле соняшних зайчиків, а — вікна, дзеркала! Версаль.

Недільний обід і вечір з Ніною і Феценками був схожий на теку заготованих для вивчення матеріалів з... Справді, з психології? З «людиназнавства»? Чи була це тека маляра, мистця?

Віктор нарочито загострював і учуднював свої власні розповіді й умів висадити в повітря, на очах перевернути в огнеграй розсудливу мову, скромний замір сусідів. Віктор нарочито карикатурував і себе, і — з оглядкою — своїх співбесідників. Яким солодким тоном говорив він про речі жа-

хливі! Для ніжних умів звідкись роздобути слова грубі. Молодик!

З кожної нагоди обрізати студіозуса користався «Виниченко».

Вперше обідали в ідальні з «вікнами до підосшви» в другу неділю вересня. Вікторові за провінційними кам'яницями на Хрещатику від Царської площі і понад парком нагору, над вулицею Трьох св'ятих... та примарилася Брацлавщина, білі маетки польських магнатів... А Володимир Володимирович, неймовірно весело знущаючи, розповів справжню історію власників цих дворич. Все російські Копейкіни, купчики-здирижки...

Ефект був колосальний. Віктор заходився сусідові допомогати: домальовував усе нові закарлючки до карикатури на студента-фантаста, на дурника-всезнайку. Софія Вікторівна зразу трохи пораділа, посміялася, потім злякалася... не так бичування, як саморозп'якування. Навіщо воно? Жорстоко.

Ніна добре знала: тепер дядько став для Віктора справжнім партнером! За задержуватий тон, за уїдливу «інформацію» пощади вже не буде. Тепер помсти не ввібрати і в десять років. Спуску не буде, капут.

Смішно довго чекали на десерт, — крихке кружальце зморшкуватого печива й чашка липких і зсучених шкірок та пористого, як у маринаді, м'яса сливи, темнобрунатних кульок набубнявілих вишень і четвертина бурштинової груші або яблука в компотній бурді. Потасла «зачепилівка». Віктор розказав, що у п'ятницю ввечері він на своїй кухні, на ліжку, знайшов кошик фруктів і словників з Полтави. Плюс записка від батька і від полтавського правника Максименка. Тато, висолопивши язика, кинувся по місту збирати латинські словники. Але під руку йому потрапив і французько-російський словник «Вестника и Библиотеки самообразования», складений В. Л. Ранцовим, а виданий Брокгавзом-Ефроном у 1903 році, і частина перша «Параллельных словарей языков русского, французского, немецкого, и английского в четырех частях по словарям Российской Академии, Французской Академии, Аделунга, Гейнзиуса, Джонсона, Спирса, и по другим Лексиконам, составленный Филиппом Рейфом, кавалером императорских российских орденов Св. Владимира и Св. Анны, и великогерцогского Баденского ордена Церингенского Льва, 1895...» І ще: «Четвертое издание, ново стереотипное, исправленное и умноженное, четырнадцатое тысячение». У родичів на Манастирській, у бабусі Комарецької, батько роздобув і неймовірну рідкість, хоч не старовину — «Латинсько-український словар» Ю. Кобилянського, Відень, 1912.

Віктор замовк. Могло здатися, що він смакував буру, в середині рожеву, як дике м'ясо, котлету й розтоптану виделкою в сосі картоплю пюре. Насправді юнак літав над Полтавою. Несподівано ввімкнулися мотори потужної уяви...

Чітко видно травинки над дерев'яним пішоходом провулків, не тільки тунелі каштанів і резервуари парків. Ще певніше: не польот це над містом, а — наче серп — окуляри... Так і скосили, так і положили проміння світу. Засяяв, загомонів відразу світ внутрішній: пам'ять. Не єдиний бо в нас образ дійсності. Низка їх, безконечність. І кожен збагачує душу, поетизує і поглиблює буття. Адже найсолодші плоди, найдорожчий врожай — незримі. Як і в мистецтві — здійснені твори це відносність, це тільки луна людських почувань і марив. Скрystalізована, проте збіднена — мудрість книг.

Тато в неділю по обіді занурюється в каштанові, в зелені канали. І — як весело! — несподівано виринає посеред кам'яної мілини вулиць, запливає в зелені знайомих і чужих дворич, зникає на ганку. Визбирує латинські словники! Радо зняв би з плечей піджак і сорочку... На сивій навпіл голові темnobрунатний капелюх з солідною биндою. Знайомі, такі м'якенькі халяви й делікатні передки, чоботи... А в очах у батька, звідси глянути в них легко, — мета, завдання всесвітньоісторичного значення. Нічого важливішого на світі: латинські словники!..

— Про віщо ви думали?

— Що не треба було мені, Софіє Вікторівно, писати додому про ці словники. Жаль мені тепер, так би мовити, бідних чобіт батькових. Полтаву знято на ноги, як на пожежу.

— Дурниці!

— Звичайно.

Проте час уже уникати притаманних маминим синкам звичок.

І навіщо в запалі демонструвати свою безпорадність, безкритичність, підвладність наймізернішому з інстинктів... і тричі прокляте простацтво! Навіщо?

Щодругий крок свій Віктор вважав за помилку. І мучився.

Вчора, в суботу, він після лекцій розшукав Максименка в наркомації юстиції.

— Чудово, доротий мій! Я саме закінчив справи. А від'їжджаю о сьомій.

— То пішли обідати. Я голодний, як вовк!

— Пішли, пішли. Забираймося звідси по-доброму, по-здорову, — майже над ухо шепнув юнакові червоношкірий дідусь, чоловік ще.

Дідусь? Чоловік? — Огрядна постать нагадувала присадкувату колону, радше глибоко вирізьблену пілястру доброї роботи. А бурякове обличчя з синім відтінком, пухкі щелепи на білому ковнірі, кругла голова — що корінтська капітель.

По дорозі до ресторану на Хрещатику, насупроти Фундукліївської, розмова зайшла про серпневу подорож їхню з Полтави до Києва, про нічну балачку в вагоні і на землі. Небо над Полтавщиною згадали. Максименко — ну навіщо, ну чому! — підкреслив, що з того часу і, цілком напевне, на

решту життя затамив молодого Лисенка. Навіть, що чекав зустрічі з нетерпінням. І відразу пояснив свої почування, свою симпатію — згадав і молодість, Київський університет, тогочасний правничий факультет і навіть Кузнечну вулицю.

Та «справа» була, власне, виключно у Вікторівій сліпоті: за столом він розійшовся й поводився господарем, пригощав, дякував за кошिका, вибачався за турботу, а як надійшов час розрахуватися, зробив це, звичайно, Максименко...

З досади Віктор і тепер ледве не заплакав.

— Я навіть і не думав думати... Здогадався відразу, але як пізно! Для здогадки проминули всі реченці!

Розпрощалися вони, Віктор з Максименком, на Великій Підвальной, біля німецького консульства, як друзі, звичайно. Хоч насправді Віктор не знав уже, як від цього папуги відкараскатися: мов найнявся цитувати римських мудреців і хизуватися латинськими... дієсловами, винятками з прагматичних правил і, щоправда, поетами.

Здіймаючися з-за столу, Ніна, вже не вперше в житті, не втерпіла:

— А я тобі повторюю... В очі впадає брак простоти. Як на мій смак, все це смішні ходулі. Все в тобі люблю, а оце «відземелля» ненавиджу! — І дійсно надула губки. Так помасніли вуглики її очей. Насупилася.

— А ще ненавидиш мої листи!

— Твою безпросвітну «філософію», твої «тонкощі»! А тебе люблю...

— В цілому? — пожартував Віктор.

— Та що з тобою? — загорілася Софія Вікторівна. Побілів, воском налилося обличчя, Володимир Володимирович.

Найхарактерніше, підмітив Віктор, що жінку вразило відверте «освідчення» дівчини, а Винниченка — її недоумкувата критика товариша з дитячих літ. Софія Вікторівна, не було сумніву, кинулася рятувати Нінину «честь», а Володимир Володимирович заступився за свого повсякчасного супротивника.

На вулиці буря вляглася. Віктор, вдячний, узяв під руку Винниченка. Але у Софії Вікторівни від ревностів зачепило серце, і вона, премило на сонці посміхаючися, відразу запитала дозволу взяти «філологію» під руку з другого боку. Нічого не вийшло з Ніниної грози.

— Візьмемо з собою Нінку? — запитав Віктор.

— Прошу мене ще не відсилати додому, до ліжка...

Засміялися. І шерега, по-солдатському закидаючи ноги під ніс, покрокувала до Царської площі, до парків на кручах.

У наступну неділю обідали «під брамою». Чекали, доки переобідає — чи прообідає? — три родини.

— От так «хренологія»! — шепнув філолог сусідові над вухо.

— Що Віктор сказав? Що ти сказав? Що ви сказали, Вікторе?

Але Винниченко вже добивав сміх і наводив порядок на своєму обличчі. Задоволений, колупався в чорній борідці.

— Хронологія. Це значить — френологія... — відповів Віктор.

Володимир Володимирович умився сміхом знову.

Софія Вікторівна і так і сяк намагалася добитися від чоловіка, щоб він переказав жарт, спробувала штовхнути й тряснути, спробувала зачарувати молодика мокренькою пошмішкою тонюсінських губів. Ніна хотіла запхати кліщі товаришеві в рот і вирвати звідти кляте слівце. Та чоловіки чекали на обід... Коли компанія засіла нарешті за заляпанною борщем скатертю, жінки говорили з жінками, чоловіки з чоловіками.

Віктор цікавився первісним Києвом. Чи Винниченко чув про Боричів узвіз, Копирів кінець, Бабин торжок, Гончарі, Кожум'яки?

— Чув, дорогий мій, але оце вперше... Почув, власне!

Від пошмішки не втрималися й дами. В обріз худенька Ніна при тому наморщувалася й ставала «сестрою Пушкіна», «старою етіопкою», «вірменкою». Чорні пальми стирчали над багрянцем рота, високо над сліпими долинами вигнулися й поводили головками чагарники брів. Софія Вікторівна ж — гарніла: хвиля білизни й рожі заливала тендітну шкірку звичайно виснаженого обличчя, жіночим, соковитим і навіть масним ставав раптом її ротик, сліпило оточення світло її коштовних, її емалевих, її венеційських очей.

— Дивно... це значить, нічого дивного в цьому не бачу, що ми не знаємо своїх рідних міст...

— І своєї історії, — не надто голосно, хоч за їхніми стільцями ніхто не стовбичив, продовжив сусідову думку Віктор, — навіть мови.

— Сумнівною стала історія як наука...

— А право! — додав Віктор. — Був час, коли правничий факультет, і богословський, правда, задавав тон університетам.

Софія Вікторівна відтверто подбала, щоб змінити тему розмови. Віктор підтримав розумний намір, але, випадково, згадав про свій досвід з російськими словниками... «Pegel», німецьке слово, по-російському буде «футшток»! «Pegel» Російська технічна мова...

Про неї говорити в ідальні? Або про зелені вруна думки у зв'язку з мурованими системами філософії? Про спорядичність і, взагалі, вторинність мислення слов'янської Європи?..

Софія Вікторівна спрямувала розмову на університет.

— Сорокагодинний курс теорії літератури? Цілком елементарний! І цілком на російсько-українському матеріалі. Також російсько-українського рівня. Хорей та ямб!..

— До університетської бібліотеки й до читальні... не звик. Власне, звик, навіть «наперед» звик, та не «примирився». Бо справжні книги залишилися в Полтаві. В кімнат-

ці з вікном над горою. І в сусідки Лялі... Через роз'їджену дорогу, наспроти. Навіть на Келлінському проспекті ручні книги були, а тут — вовкулаки.

Віктор розсміявся. Вважав, що пустелю перейде, що вийде до океану книг, що треба зрозуміти «момент», перехідний час.

— За Полтавою? Чи скучив? Нічого в очах, крім Полтави! А, разом з тим, Полтави як не було... Вві сні проминуле, за рогачем часу, і світло, і тінь. Дійсність чи минуле, сон? Після довгої розлуки Одиссей збагнув свій дім. В образі друзів Гомер розпізнав богів!..

У третю неділю Ніна і Фещенки відразу подалися додому.

При обіді мова була про освіту, знання, і — в логічному поєднанні — про жовтень, осінь.

12

Віктор прокинувся серед ночі. Палало кільце суперечливих почувань, бунтувався мозок... Кухня схожа на дно колодязя і на барабан. А непогодь у голому вікні нагадала — ланцюжок пропам'ятних марев — дитинство.

Доц на світанку ущух. Стало тихо. Київ, як ламкий подарунок, опинився під сірою ватою в коробці. Волога снувала краплями — тільки б уявити собі цю геометрію або галактику! — ринвами міста. Ще і в обід ронили сльози горді дахи, і тужні дерева, плакав брук. Потім небо над забудовами в долинах і на горах, над лісами і Дніпром похизувалося сумною настравді новиною: жовтень, осінь!

Ранком Віктор зрадив людському кублу. Десять хвилин лежав і приглядався: кривонога кімната, булькіт води в казані, жарівка, як планета в космосі, між стелею і грубезною підлогою. Наче ще раз... вперше побачив червоношкіру жебрачку з штучними зубами в проваллі, свіжими очима зиркнув — дерев'яна гістеричка! — на неприступну кирпу Єви Розенфельд і на її Prachtstück — халатик. Перемалював у пам'яті хлопців. Як завжди, бичок-Хаїм смішно намірювався розплющити студента кучерявим лобом, взяти на роги, буцався, баранило, здуру і відразу губив міру подій і речей. Вже умиваючись, Ізя ще спав. Щоправда, намагався злетіти в ясноту свідомости, пробував, залізав кошеня, зиркнути закислими очима ч посміхнутися. Голова його ладна була відломитися, покотитися під стіл: здіймав він її наче міну.

За столом Віктор по-братерському поділився з Василем Онуфрієнком рожевими млинцями ковбаси з чорним зерням перцю і з вікнами замість жиру. Навпіл ніж розрізав і рожок халви у змінятому, чисто ганчірка, папірці. Подвір'я зустріло товаришів несподіванкою: нова пора року, сива ніч замість ранку... З туману виглянув непофарбова-

ний паркан, по-старому стовбичили навстіж відчинені ворота. Мокрі дерева і підчикрижені кущі на розі Поліцейської.

Київ — ліс. Їхали, як на полювання: вулиці — срібна і золота габа борів і просік, площі і парки — галявини й ставки. По Караваївській трамвай, ледь розпихаючи, ледь розштовхуючи туман, зібрався на гірку понад парком і зразу рішуче заніс ноги на Володимирську й побіг-побіг, радіючи. Та на бульварі, тепер би тільки їхати, висіла з вагона добра половина пасажирів.

Не зміна погоди, не наступний щабель колеса року, — вразила онова, онова довкілля, онова життя. В університеті примарилася парада, щонайменше — перше вересня. Св'яtkовою здалася червінь колони і кілометрового карнизу понад дахом. Діловим — натовп молоді попід руба вивертим дубом дверей. Як і тоді, в той ранок, Віктор, юнак-вітрильце, і Василь, ненамальований Валаскезом карлик, на мить зупинилися перед парною хвилькою кам'яних східців посеред дна куба-вестибюля, а потім збігли нагору до білої балюстради й воскового паркету.

Безсумнівно ожили в цей ранок і спостерігали Віктора і його кумедну тінь коридор-галерія, ходи-переходи і, наче різак жачки, нагострені підошвами металеві східці від університетського секретаріату в партері до «філологічного курятника» на піддашші. У крейдяній печері гамір прибою, після дзвінка — відплив голосів і облич. Усе, як тоді. Як колись.

Вже й колись?

Шість годин дивування. Заново... «вперше зайшла» до аудиторії і з великою повнотою виявила свої знання і свою натуру професор Федченко. Фонетику німецької мови вона твердо-натвердо вирішила поглибити систематичними екскурсами в історію мови й граматики та ввімкнути її з усіх кінців — остання спроба зацікавити студентів — до сітки загальних проблем лінгвістики. Для заспокоєння пристрасти студентам, з посмішкою на морквяних губах, було нагадано істину: науковий курс вимагає найперше праці, вкладу енергії, апетит прийде з їдою...

Сама вона, так твердила навіть зовнішність німкені, давно перемогла нудоту матеріялу свідомістю праці і — небачена пористість блідозолотої шкіри! — бадьорістю тіла. Між іншим, поміж ділом, професор Федченко згадувала про добру властивість людського мозку: місткість його піддається поширенню, вдосконаленню. І ще риска: від слухачів своїх вимагала вона знань мінімальних.

У цей день — дощ обрадував? — професор Аліса Гільдебранд здитиніла. Захлинулася, захоплена, прикриваючи за собою двері клясної кімнати. Час був саме миритися з нею: німецька група, крім Віктора Лисенка, вже не любила вчительки за її безоглядну вибагливість. Ясно вже було також, що вона, «великопростірна» красуня гвардійського зросту,

цуралася своїх власних учнів поза клясою і панічно боялася поговорити будь з ким наодинці.

Професор Лобач сказав Вікторові, розписуючись у клясному журналі, що мови найлегше вивчати рівнобіжно, серіями.

— Не треба й пам'ятати! Слова і форми самі собою прищеплюються, вживаються, перегукуються, асоціюються... Просто пурхають, як на крильцях...

Ласі на сміховинку очі Аполлона Георгійовича раптом замерзли, за пенсне були, як за вікном. Довго збиралися з духом синенькі губки-плюйки. Проїхалася лисиною суха-суха рука, ручище.

— Хочте, Вікторе, дарую... Одним словом, — грецьку мову і санскрит... Цікаво буде, дійсно цікаво!

— Хочу, Аполлоне Георгійовичу.

— Отже, «дело в шляпе»! Я маю вікна у вечірньому розкладі...

Голубенькі очі залили пенсне. З Вікторового плеча спинула на підлогу крейда.

Дошовий день у жовтні був ще чіткішим за перше вересня. На п'ятдесят хвилин лекції товариші гамузом — і з комфортом, на партах — провалювалися в небуття. Зате на перерву «філологічний курятник» перетворювався у вернісаж всеукраїнської виставки. Звукові хвилі дзвінка розмежовували лекції прозорою плівкою начисто, ідеально.

Як тоді... Над чавуновим проваллям — «під лямпочкою!» — повисла на поруччі зграйка граків, що приглядалася до східців чи закаблуків. І сьогодні Віктор на великій перерві змотався на третій поверх до Ніни, а після дзвінка так само зчепився колесами в дверях зі скромним красавчиком Яшею Епштейном і з Лазарем Герінгом, фантастом першої кляси і реестровим генієм. Віктора цікавило, чому Соня Бернштейн і Нюра Віневська — «німецька Ніч і німецький День!» — не зналися з Яшею і з Лазарем. Чи вони помічали одні одних? Так, — здавалося часом, ні, — іншим разом.

Яша це розумна, навіть всерозуміюча дитина. Одноразово й дикувата. Лазар, на словах, спритний і винахідливий дідок. Соня — багряна вуглина, Нюра — золота, навіть біла.

Чорнявка, еспанка, шумувала, кипіла, спливала, розливалася... і враз перемагала в ній тяга до тонкого, гарного і доброго. Білявка, «графиня Потоцька», це вир, бездонний і таємничий. Вона з малого приводу і біліла, і рожевіла: кузька в телескопі! Поняття не мала про золоту середину. Непомірно широкі у дівчини з Подолу, дуже худорляві, плечі, помаранчі грудей, безконечний і безконечно тонкий рот, з античних часів флюгер-ніс. Звичайно Віневська соромилася або гидувала. А часто над цими пейзажами та гори скуйовдженої гордості.

Раз у вересні, після лекцій, Нюра спробувала запросити Віктора в гості. Трапилося це, дівчина почекала хвилюку на

товариша біля поштамту, на Царській площі. Подаючи руку, відступаючи вже на східці подільського трамваю, вона, збираючися, промовила:

— А ви можете . . . Вам можна у неділю до нас зайти!

На обличчі у неї намальовано було захід сонця, вечірні вогні.

У той же самий день Віктор на перерві поцілував Соно Бернштейн.

«Еспанська мамина доця» за руку втягнула Віктора з коридорчика за деканатом, схожий він на корінь або на кутасту ручку костурця, до пустої аудиторії. І жартома:

— Тепер зацілюю!

— З переляку?

— Який страшний! За кого ви мене насправді маєте?

У мене стільки добрих намірів . . .

— Хотілося б одним-однісіньким поцілунком перетворити шалапуту в тонкого філолога з неозорою ерудицією?

— А чого б вам хотілося, друже?

— Щоб нас отутечки, можна сказати, замкнули на цілу ніч! От би ми зайнялися фонетичними вправами, нявкали б до ранку!

Соно Бернштейн заслонила ручку дверей спиною й підперла двері закабулками. До дзвінка як не оборонялася, то нападала на Віктора Лисенка. Реготалася. До аудиторії повернулася разом. Останніми. Лець усміхнений Віктор пройшов попід стіною й сів поруч Мірри Ефрос. Соно, як у цвіту, багряно-чорна, пропливла до Нюри Віневської посеред кімнати. По дорозі пальчиками правої руки зачіпала, як клявіші, парти.

І не дратуючи, Соно дратувала байдужу до оточення Мірру Ефрос. Щоб не називати ім'я таємної супротивниці, Мірра тільки щулилася, манірно складала губки й мружила очі: ясно було, про кого йде мова. Але часто дівчина сердилася насправді, замовкала на півдня, на день. Та Віктор після цього давав їй спокій, ледве помічав її, на три дні.

А Нюри було їй трохи жаль. Особливо, як товаришка, насправді страждаючи, по-птичачому гордо заносила голову, тоді як губи її роздувала смішна пиха . . . навпіл з ніжністю, з готовістю безконечно вглядатися, прислухатися й додумуватися.

Мірра заздрила Гільді Штауффенберг. Така проходила, така поступливість, така чітка градація життєвих явищ. Юна німкеня могла на пальцях перерахувати, чого вона і в якому порядку хотіла добитися. А Мірри — під брилами тверезости! — ніяк не вдавалося висушити озер казки. А Мірра тяжко прощалася з принцями і замками надхмар'я.

Роман Віри Ляшенко з Тарасом Лінницьким не зачепив за живе ні її серця, ні її розуму. Зате доглибинно хвилювала її прихильність Гільди до Івана Кириченка: надто вже вони різних поверхів . . . Чи у Мірри були інші погляди на націю-

нально й соціально мішані шлюби? Невже над нею панувало поняття «білої лінії» посеред живота людства?

За місяць дружби Віктор ані слова не почув про Міррину прихильність або Міррину нелюбов до будь-кого з товаришів. Їй просто діла до них не було. Вона любила свою стежку поперек багатьох доріг.

У цей день на порозі жовтня до Гільди вперше підійшла і заговорила, загуртвила Віра Ляшенко. І розмова їхня була надиво самозрозумілою: «родинне сусідство»... Дійсно, під кінець перерви біля дверей тридцять сьомої аудиторії поруч довгов'язої Штауффенберг опинився її присадкуватий «благовірний» Іван Кириченко, а поруч Ляшенко — червонів від задоволення і обіймав дівчину — Тарас Лінницький. Та найнесподіваніше... Гурт говорив українською мовою. Ще й якою! Навіть Гільда — заподажливо, поспішала висловитися. Вогонь та підпалив воду.

13

Над прірвою, обершись плащем об поруччя сходів, Мірра Ефрос прийняла парад. Але Віктор відвів професора Лобача в деканат, залишив на столі Анастасії Іванівни Лосенко клясний журнал і вскруть повернувся «під лампочку».

— Передумали? Отже поїдемо до Ньюри Віневської на обід?

— До Лазаря Герінга! — розсміялася дівчина і, вчепившись за Вікторову руку, дріботіла по лезах сходів аж до секретаріату на першому поверсі, до дошки з друкованими пасмами ректорських наказів і розпоряджень.

Звідси, крізь двері в дерев'яному простінку, чисто тобі на містечкову веранду, два кроки до їдальні в підвалі. Наче після землетрусу тут: гори плечей, світло жарівок, клуби випарів українського борщу і російського капусняка «щі».

На Фундуклівській, поруч великої крамниці антикварних книг, перекусили, замість обіду, у пустій каварні за круглим столиком. Через п'ять хвилин вони вже проїхали повз брунатно-жовті вікна надиво бездушної, ані крихти затишки, навіть просто «осілости», каварні, повз чорний брусок каменя замість східця до порогу.

Сонце дуже зацікавилось тролейбусом і його пасажирами.

— Я так і знав! Ви вже від мене відвертаєтесь і вже на мене руку здіймаєте!

— От мені ще сонце! — але Мірра, усміхнена, і другу руку поклала на ручку портфеля. Зажмурившись, повернула голову до Віктора.

Її «дамська» зачіска, як магнетом, перехопила безліч ошурків і обрізків сонця. Решта її волосся — плямистий тютун, казкова трава. У дівчини горіли тугенькі щоки і, на білих валах, чітко червоніли губи. Безнастанно говорили сві-

тлокарі очі. Рух уздрівався в них і неугавна зміна лаштунків та, одні ніжніші від других, — штор. У цілому, не пташення, не козуля вона, а жінка... Така юна і вже немолода...

Від Царської до Контрактової площі на Подолі проїхали трамваєм.

Поділ? Його Мірра бачила з Володимирової гори. Ні, звичайно, маленькою дівчинкою вона їздила до Пущі-Водиці. Запам'яталися алеї-нори. Раз на літо доводилося бувати на пристані. Пароплавом родина мандрувала на Чернігівщині, в Остер, на Десну. Хоч раз на рік вона збігала до пам'ятника Магдебурзького права, до переправи на Труханів острів. Києво-Могилянська академія?.. Так отака сива давнина, та чи це вже не «реальна умовність»?!

— Умовність? Але, дійсно, реальна, дуже навіть. Ви висловилися геніяльно: реальна умовність! А може умовна реальність усяка старовина, минуле? Браво, Мірун, Мірчику, одним словом: «М...м»!

Але Міррі все одно було неприємно: чи розумно це, чи нормально нічого-нічогосінько не знати про історію рідного міста й України?!

Братський монастир на Подолі й Академія... Ділецький, Смотрицький, Полоцький, Безбородько, Сковорода... Все це наче з історії Тибету!

Віктор збирався не «просвіщати», а щойно «просвіщатися». Тільки його ще насправді цікавив ландшафт Мірриних знань і зацікавлень. Та в одну мить, як ноги його стали на козацьку землю, як очі впізнали посеред площі колони контрактового будинку й барокову фасаду і корони дерев над глухим муром Києво-Могилянської академії, — наполовину зник контакт з дійсністю. Стародавні слова, імена, книги, назви заграли, наче музичні скриньки Моцартового часу. Будівничі — Степан Дем'янович Ковнір або Іван Григорович Григорович-Барський! — фаланги письменників, отже також будівничих, вчених, богословів, музик, політиків... Отака «реальна умовність» довкола: Контрактова площа, — провінція вона? історія? — Микільська вулиця, Київське братство і Колегія при ньому...

До Академічної бібліотеки, відділ іноземної літератури, вхід з подвір'я. Кована фіртка в білому мурі. Єрусалимський камінь плит до брунатних, до чорних дверей під парасолею зелені, райських моріг і, понад вікнами бічної фасади, на дах, — ріденські поверхи гілок, вікові дерева.

Страшно — історія? склеп? — пролунали на сходах кроки. Віктор зупинився: привиділися рясні предків, примарилися академічні диспути сімнадцятого сторіччя... Неохоче й тільки поступово піддалися залізні двері на другому поверсі. І Віктора, і Мірру приголомшила церковна висота і залі з непоказними вікнами, на дні її встановлено рівнобіжник полиць-батерій на три чверті приміщення, і вмонтованих у сажневі стіни металевих шаф. Вразила, обох, тиша. Здивувала дрібнота людини: пихаті карлики й іконостас!

А бабуся-бібліотекар, така ж уважна, як і байдужа, — згусток, дійсно, сивих, білесих і синіх хвиль. Рот її старечий — рожевих і бузкових.

У трамваї ніяк було говорити. А книги відразу втричі позвичайнішали.

За зелені хмари зайшла і швидко потонула серед дахів Подолу стародавня Академія.

— Мумія чи піраміда, не доберу, — підсумувала враження Мірра. — Терпіти не можу Подолу. Хочу на гору!..

— Поділ наш, як озеро, як море, а Колегія — скарб на його дні. У ній таємниця нашої культури. Наші первопчатки, підвалини наші, — заперечив Віктор.

Проте розбазікувати на цю тему було надто небезпечно. Юнак заглянув до Мірриного вилову: «Спогади ідеалістки» й «Вечір життя ідеалістки». Потім він перелистає на власну картку записане її ж, Мальвіди фон Майзенбург, «Листування з Роменом Ролляном», Берлін, 1932, і «Мудрість Поля Верлена та — Париж 1804 року! — Сенанкурового «Обермана».

— Я люблю свіжі видання. Не звикла...

— Точно: не звикла! Розумію. Проте за цією звичкою аж дві легковажності — легковажне й мінусове сприйняття історії, Мірчику, і легковажний оптимізм, ні, механічний оптимізм щодо майбутнього людства! В найкращому разі, — Вікторове обличчя над маленьким вухом дівчини до краю стурбоване, навіть спантеличене! — це забобон новітнього часу... Ні, та це визнання примату форми: свіжа обкладинка, свіжий папір. А зміст тексту є зміст... А, може ні? Може, це свідчення про смак нашого часу? Чи це певен рівень естетичного розвитку, естетичної дозрілості? У всякому разі, — Вікторові губи заврушилися, — найвидатніші мої друзі любили стародавню книгу, перші видання.

— Найвидатніші мої друзі! Добре звучить!

— Ну, добре. Найвидатніші наші друзі. Так ліпше?

— Наприклад?

— Анатоль Франс.

— Віктор, я забуваю, що ви Віктор...

— Просто, голубочко, голова ваша не хоче вікторитися!..

Мірра зовсім зблизька зиркнула юнакові в очі, задоволена.

Трамвайний вагон, як різець точильного верстата, влявся в широкий горіць Володимирської гори, а потім, як нарізкою, пішов півколом глибокої долини до Царської площі, до Олександрівської вулиці, до Хрещатика. Довго здавалося, що він не витримає шаленої перенапруги й зірветься, покотиться вниз і прооре гарний яр через вулицю й площу, попід пристань на Дніпрі.

Ясносирій дощовик дівчини Віктор притримав долю секунди за пояс і за рукав, але здогадався ще вчасно, що не треба прямувати Хрещатиком до Миколаївської, що ліпше

попетлювати понад Дніпром парками. Адже на площу Івана Франка можна потрапити також з гори, з боку Липок, — злетіти, збігти петелькою сходів від казкового дому Городецького до під'їзду драматичного театру Соловцова, тепер Української драми. Міррина кучерява парасолька, перехоплена паском з застьожкою, не здавалася вже такою недоречною, як дві години тому: ріка в одну мить проковтнула останній острів сонця перед залізничним мостом, раптом пошерхли і земля і небо. На мокруватій морені понад вікнами філармонії і на ротонді над Дніпровим проваллям, на крутій стежці з кущами-ручками, з деревами-станціями і на верхніх алеях не було ні душі. Нікого не зустріли. Дівчина поглядала на Вікторову чуприну й мацала Вікторів піджак.

— Аж нічого, *meine Liebe*, нічогісінько. Надворі тепло, сідає туман. А на дощ збереться увечорі, вночі.

Виглядаючи з цементової ротонди на ріку, Мірра сказала, що Могилянська академія обрадувала її... як могила і як оця погода. Дикі помазні неба, Дніпро-дракон, червоний парк над рубцем, над урвищем.

— Та Академія наша, як зоря. Або... як біблійний стовп вогню в пустелі. Наче кубельце надії! В мені прокинулася вдячність, доброта. Навіть гордість. Подумайте, Мірро, що люди нашої Академії дуріли від любови до всього того, що й ми любимо... Там у них карбувалися наші книги, наші думки. Як і ми, люди Академії неймовірно багато сподівалися від освіти і культури. Вони роздували полум'я творчости на оцій ось, що під нашими ногами, землі.

— Так, звичайно, розорювали мозки, сіяли культуру.

— Які пахучі письмена залишили нам! Яка безумна доброта мудрих!

— Творчість це доброта? Творчість це егоїзм, думаю!

— Творчість, Мірро, це віддавання: «Віддайте, віддайте все! Віддати людям!» Отже підпорядкувати своє життя творчості це і є доброта... Та я вже фантазую, Міррочко. З недодумків будую теорію, систему. Вибачте.

Вони стояли на вузькому містку між Купецьким і Маріїнським парком, над Петровською алеєю на дні прірви.

— Пішли? — і Мірра, кущий штовхач, потягнула Віктора за руку.

— Жаль тільки, що смерть ласує найбагатшими серцями, найтоншими душами без розбору. На Україні, звичайно, сліду від них не залишається: царство забуття... Нам не ясна наша генеалогія, хоч ми живемо над Дніпром і на Київських горах вивчаємо граматику. Діти ми Подільської Академії?... Дідько мене штовхає порівняти людство з містом, будинки з державами... А нації це родини.

— Це вже інша тема. А мене цікавлять дві проблеми... У нас вийшло, що ви захищате Академію, а я гуджу. Це раз. Подруге, у нас виринула проблема історизму. Чи історія не ґрунт для націоналізму?

— Історія може бути підґрунтям і патріотизму, і націоналізму, і шовінізму. Та історія є також школою інтернаціоналізму, треба думати. Не правду я кажу? Історія це те ж письменство.

— Навіть поезія! Тільки страшна, страшна...

— Вас лякає навіть патріотизм народів?

— Де кордон, Вікторе, між патріотизмом і націоналізмом?

— Мірра, патріотизм це: «Patria cara, carior libertas, veritas carissima». А націоналізм: «Veritas cara, carior libertas, patria carissima». От і все.

— А шовінізм?

— Хвороба. Медичний термін. Манія. Психіатрія.

Пятякання на небезпечну тему не провіщало нічого доброго, проте незручно було думки раптом порвати й затоптати, непотрібно — виявляти й розтлумачувати. Навіщо? Навіщо здалися гострі сліди на душі? Вона ж не мокрий пісок алеї. Слова не закаблуки. Крім того: Мірра інстинктивно уникала роздумувань над долею жидівського народу і над трагедією жидівської душі. Вона, — саме тому? — терпіти не могла мітології й історії. Не любила старого малярства і взагалі старовини. Щоправда, боготворила музику. Мірра жила передчуттям світляного потоку в далекому чи близькому майбутньому! Іграшки перед дзеркалом на комоді для неї і рідний Київ, і Богом обіцаний Єрусалим!

Віктор вабила історія. Історія розростання своєї нації. Її першоджерело. В ній наш «месіянїзм», наша мета, наша свідомість, наша спонука у всьому, наша хвороба. Вона ж — наш лікар. Її вигодувала казкова течія часу, для неї сходило сонце... Чи держава над Дніпром, над Чорним морем, і справді не буде похідним явищем історичних змін на планеті?... Де ж розквітнути мистецтву й культурі, як не на ґрунті тисячолітніх поразок і перемог, розчеплень людських почувань і думань, як на ґрунті тисячолітнього вмирання й безнастанної онови?

Неподалік від містка Віктор і Мірра перейшли на траву. На мокрому піску обірвалася пряма мова широких черевиків з вузькими та гострими, не складалися далі дві лінії чудернацького шрифту незнаних уже на землі народів. Підійшли до дротяної огорожі над східчною прірвою.

— Ач яка калюжа, — Віктор задрав голову в небо, — під полив'яною мискою.

Дніпро в тумані схожим був і на море, і на озеро, і на ставок, і на калюжу, а небо, дійсно, на миску. Парк з мушлею для симфонічної оркестри, з гаями червоних, жовтих і зелених вітрил, з квітниками — на захльостану палубу корабля циклопів.

— А от Труханів острів молодець! І тут тобі острів...

— Не тут тобі, друже мій, а в царстві циклопів!

— І просто кліпів, кліпиків! — Віктор став позад Мірри, спробував притиснути її спину до своїх грудей і не роз-

куйовдити при тому калач кіс. Ах ти, циклопище, циклопиця одноока!..

Раптом портфель сусідки опинився біля правої руки Віктора, а губи дівчини досягли Вікторових губів. Дуже обережно, дуже ніжно, то справа, то зліва, вони прилягали і до юнакових щік, а Міррине волосся до скронь.

Поцілунки пурхали з боку на бік дивно тверді і дивно клейкі одноразово.

На одну мить Віктор вільною рукою зупинив голову дівчини й примусив її губи дати справжній бій.

Міррине обличчя розгорілося й спалахнуло. Відблиск вогню помітно було в очах.

Охоче перезнайомилися між собою губи, смішно — носи.

— Дай! — наказав Віктор. І зразу запитав: «Так можна звертатися?»

Міррин портфель, переобтяжений ще й Вікторовими книгами, прагнув стояти на власних ногах, самостійно. Найліпше на цеглині, а то й на траві. Він нізащо не хотів обпертися об дротяну сітку огорожі. Нареготалися над ним і Віктор, і Мірра. Нарешті молодий чоловік накинув на дівчину обруч рук. А її руки відразу приземлилися на вилогу темно-брунатного піджака в червону нитку. Тільки світлокарі очі ніяк не хотіли глянути на товариша: міркували.

Вони у Мірри, зблизька і здалеку, — карі колони на мінливій-мінливій поверхні вод. У неї надиво міцно зав'язаний бант губів. Підборіддя гостреньке. Крихке і дитяче. Віктор по пам'яті зміг би її намалювати: до неймовірних деталей виписати портрет плюс розмалювати товстелезний альбом шкідців. Перший з них — сходи на «філологічний курятник», рясна еспанська спідниця на дрібних ніжках, тяжезна брила зачіски над білою спинкою, жіночі руки в тісних рукавцях.

На грудях — голова дівчини. Здалеку пробиралися до губів губи.

А тоді Міррина рука обняла юнака за шию. Тяжко стало дихнути, а в груди Вікторові стукотіло великої сили дівоче серце.

— Ось тут гніздо, — доповів молодий чоловік. — І птиця...

Мірра спробувала від Віктора втекти, але на небо, не на землю.

Після невдачі вона обережно стала на землю. Білі пальчики, як лижварі, швидко облетіли потилицю й пагорби зачіски. Час було, щоб не тріснуло скло, взяти лампу почувань у холодні руки й прикрутити вогонь.

На душі почорніло. Мірра тільки раз, як перед дзеркалом, крутнулася перед Віктором, заглянула йому в очі.

Царський садок, потойбіч палацу, залишено було в спокою: перший же вал незадоволення собою, сумніву, змів душу і Мірри, і Віктора. Обом їм, і одноразово, спасенним

здався скнарий на радощі будень. Без саморозкриття й небезпечних розмов. Без аналізу душевного роздвоєння й національних трагедій.

— Інколи мені хочеться, щоб життя накрило мене шапкою, щоб спростився мій світ.

— Під шапкою можна збожеволіти, Мірро. Немає потреби лягати в Прокрустове ложе. І нічого боятися історії. Наші координати — історія в перспективі, проте майбутнє це хмаросяг на фундаменті минулого, це висота, Мірро, небо. Прагнення світла, сірич цвітіння, це найприродніший гін людини.

— Віктор Лисенко в ролі Ромена Ролляна!..

— Виходить. Доводиться. Дивно, звичайно... Але я ще люблю прекраснодухих, піддаюся їхній наркозі. Як також не можу щиро й чистосердо відокремити мистецтво від моралі.

— Це явище російське, — як вирок проголосила Мірра, — ім'я йому: іконописання в літературі. На Заході воно є тільки частиною спектру...

— А я порадив тобі прожувати два томи Мальвіди фон Майзенбург в першу чергу, том «Листування» в другу...

— Чекай, та я люблю Ролляна, та я люблю Толстого. Не маю симпатії до роллянізму й ролляністів, до толстовства й толстовців. За вказівку на Майзенбург я вдячна тобі, мені навіть соромно...

Але черга попустувати, політати на одній нозі, була за Віктором. Вони вже перейшли Олександрівську вулицю від парку до колони білого дімка декабристів, Раєвського. Фасада його карбована була тільки рамою для амфіляди чорних вікон-дзеркал. Чотири колонки перед ганком — подорослілі стовпчики кам'яної огорожі. Їхні коліна злилися в брилу, на плечі їхні й руки зручно влігся бляшаний балдахін.

Далі буде

Із збірки „Солодкий світ“

Степан Бен

* * *

Дзвенять хрущі, цвітуть черешні,
Дівчата водять журавля.
А вечір ловить на гнuzдечку
Золотогривого коня.

Стою у присмерку діброви,
І думи вечора таю.
Весна кує нові дороги,
Чи скоро викує мою?

Які слова я там зустріну,
Кому зародять ці поля?
Останні пtiці долетіли...
Цвіте туманами земля.

* * *

Розвіває волосся вітер,
Туманом припав до ніг.
А на заході день намітку
На трави послав і ліг.

І жалілися ночі верби,
Води не дає земля,
Голубими зірками небо
Кропитиме вас до дня.

Цілуватиме сон озера,
Обійме квітки малі.
Наливають до верху зерна
Казками жита рясні.

Вибір зроблено із збірки «Солодкий світ» (вид-во «Плужанин», Харків, 1929), крім останньої поезії «Ода», що була надрукована в журналі «Червоний шлях» (Харків, 1930, ч. 7-8).

Про С. Бена див. статтю О. Филиповича «Забутий поет» («Сучасність», 1970, ч. 3).

І піклується ніч, як мати,
Кропить хмарки вином...
На волоссі моему ранож
Розцвів золотим руном.

* * *

Житом, калиною літо цвіло.
Парусом ранки лягли на озера.
День підіймає чоло,
День золотіє у дверях.

Радісно п'є на світанку земля:
Келихи вітру, роси і проміння.
Дзвонять колоссям поля,
Кличуть мене на весілля.

Слухай! Як ніжно кругліє зерно,
Стигнуть жита і квітує пшениця.
Поле — пахуче вино,
Я — невсипуций п'яниця.

Очі п'яніють, темніють від трав,
Трави туманяють степи і дороги...
Зоряно вечір упав
Сонцем холодним під ноги.

ОСІНЬ

Під гіллям рожевих яблунь
Ти прийшла в мою оселю
Рівна та смаглява.
Пахло динями та кропом,
Трохи житом...
Пам'ятаю!
Я вітав тебе надворі.
Запашним, червоним ротом:
Ти сміялась,
Цілувала мої губи.
І до ночі тепло
Сміючись ходила;
Цілий день гостила,
Милувалась Россю...
Сонце ж золотило:
Ожереди, клуню і твоє волосся.

Щодня смутніш весела карусель.
Ясне готується в дорогу літо.
І тихі заводі далеких сел
Осіній каламутить вітер.
Через дахи, через будинки ржаві
Промерзлий дощ одвіяних листів.
І табуни сполоханих граків
Тривожно линуть над полями.
О море днів, розбурхане вітрами!
Де хмурий листопад
Під дзенькіт чоток і лопат
Бреде в село розгаслими шляхами.
Не відчиняйте, люди, хат,
Замкніть на засови всі брами!
Тонкі тумани вирости до хмар,
Димлять над сивими річками.
І заходу кривавий жар
Не тліє більше вечорами.
По цілих днях худі ворони
Ганчір'ям висять на гілках.
І темний ліс обідраний і чорний
Наводить дикий жах.
А вітер рве, шумить і крутить,
Вихрить на деревах.
Одні тумани мов прикуті
Стоять уперто на полях.
Стоять і мовчки п'ють холодні хмари
І враз здригаються плачем...
Уся земля, мов рана,
Ятриться гноєм і дощем.

* * *

Ще буде радість цілувати
Блакитні очі поколінь.
І обсіпатиме старезна мати
Пшеницею своїх синів.

І засміються, бризнуть зорі,
Заграють славу кобзарі,
Крилате сонце перемоги
Цвіте на кожному прапорі.

Дзвениць, дзвениць і кличе кобза,
По нетрях бору луни б'ють.
Нехай цвітуть і половіють грози,
Майбутні велетні ростуть.

Міцнійте ж духом і красою...
 Рілля та плуг покажуть час,
 Щитами прадідів до бою
 Благословили села вас.

* * *

О, хутори!
 Пронизані полинною печаллю
 У згустках золотих
 І синіх вечорів.
 Хто вип'є сон і сум ваш давній
 І вийде сам із цих задимлених дворів?
 О, хутори!

Пливуть, шумлять і віють весни
 І ранки сплескують крилом.
 А сонце кільчиться у плесах,
 А сонце птицею в село...

О, хутори!
 Пронизані полинною печаллю
 У згустках золотих
 І синіх вечорів.
 Хто вип'є сон і сум ваш давній
 І вийде сам із цих задимлених дворів?
 О, хутори!

* * *

Україно, тебе співаю!
 Твоїм оселям, твоїм дворам:
 Несу, мов яблуко рум'яне,
 Нового Кобзаря.

Пісні його пропахли полем,
 Пропахли сонцем всі його слова.
 Нашелестіли села вольні
 І спогадів у серце і вина.

Немов крізь сон дорога давня
 І пил і постріли в лице.
 А рядом золоті тумани
 І сонце золоте.

І знов душа моя весною,
 О, краю мій, чарівно-молодий!
 Цвіте і кличе за тобою:
 Грядий, во ім'я наше, вік новий!

Я мов мембрана:

в шелесті,
в шумах,
в згучанні...

Я чую, як згуки проходять крізь мене,
від мене,
і далі...

— Згуки людей,
що родились раніше,
і тих, що народяться після
і тих, що живуть і працюють зі мною...

Людино,
я завжди з тобою!
Ось ти повертаєш додому;
Галуззя пройдених літ
шумить за тобою.
Галуззя літ,
що колись розцвітали
й давали плоди.

— Людино,
це ж ти!
Шумиш над мною,
крізь мене
і далі
руки свої простягаєш
в прийдешне,
за обрії наших орбіт.

— У новий золотіючий світ.

До питання реабілітації Степана Бена

Іван Кошелівець

Цінна багатими фактичними даними стаття Олександра Филиповича про Степана Бена* вимагає уточнень, які я й хочу подати в цій короткій замітці. Властиво йдеться мені про одне лише речення з першого абзацу: «Під час „відлиги” деяких поетів було реабілітовано, але, на жаль, не Степана Бена».

Зasadничо це твердження було б правильне, якби мова була про всіх (чи майже всіх), але коли говорити про деяких реабілітованих поетів, тоді в їх число попаде й Степан Бен. Усе залежить від того, як реабілітацію розуміти; як так, як розуміють ті, що її здійснювали, — тоді Бен реабілітований. Те, що О. Филипович прочитав про нього у біо-бібліографічному словнику,** якраз і є документом реабілітації, бо не реабілітовані у цьому словнику взагалі не згадані жодним словом. Немає там згадки, наприклад, про Миколу Хвильового, Костя Буревія, Михайла Ялового; не кажучи вже про таких, як Сергій Єфремов, Михайло Могилянський чи Андрій Ніковський.

Таким чином, як говорити про справжню реабілітацію, то довелось б обмежитися, либонь, чи не одним прізвиськом — Івана Микитенка, якого реабілітували і все геть чисто ним написане перевидали. Доля решти більш-менш така сама, як Бенова. Ще останньому порівняно й пощастило, бо, крім згадки в названому словнику, добірку його поезій уміщено в книжці «Із поезії 20-их років» (Київ, 1959): «Уже дзвенять і ніжно врυνяють», «День, як глибока криниця», «Чи не сніг», цикл «Тебе співаю» і «Так по-весняному ми юні». Там таки подана й (ще коротша, ніж у біо-бібліографічному словнику, що його ми назвали), біографічна нотатка. Далі, у журналі «Радянське літературознавство» була вміщена прихильна до поетової творчості стаття Володимира Капустіна. Вона починається короткою біографією, яку я вважаю потрібним навести, не вдаючися в аналіз, чи і наскільки дані Капустіна відхиляються від правди:

«Народився він 29 жовтня 1900 року в селі Лозоватка, тодішнього Звенигородського повіту. Батьки його, незаможні хлібороби, вирішили, хоч і трудним коштом, вивести сина

* О. Филипович, Забутий поет. «Сучасність», ч. 3, 1970, стор. 64—71.

** Українські письменники. Біо-бібліографічний словник, Київ, 1965, т. IV, стор. 76.

„в люди” — дати йому освіту. Вчився він спочатку в Лозоватській однокласній церковно-приходській школі, яку закінчив 1912 року, пізніше подався до Кирилівки (тепер Шевченкове), де закінчив другу підготовну класу вчительської семінарії, цебто чотирикласну школу. Малий достаток змушує майбутнього поета на цьому й припинити своє навчання і далі пізнавати науки самотужки. Разом з батьком він сіє, оре, добуває „хліб насущний”.

«1920 року Степан Бен вступає до лав Червоної Армії (24 залізна Самарська дивізія), стає політруком. На цей час припадають і його перші поетичні спроби. А в 1921 році у газеті „Красная Армия” з'являється перший вірш Степана Бена під назвою „Ми”...

«Пізніше поет друкувався в „Селянській правді”, „Новій громаді”, „Червоному шляху” та інших газетах і журналах. Деякі вірші передруковувались у читанці „До світла”.

«У 1922 році Степан Бен демобілізується з Червоної Армії і повертається в рідне село. Знову займається хліборобством. Веде також активну громадську роботу (обирався секретарем КСМУ та сількомнезаму). Багато й настирливо працює над самоосвітою, вивчає літературу, поезію. „Цілі ночі сидить, було, пише, читає”, — згадує про цей час його дружина.

«1924 року С. Бен вступає до літературної організації селянських письменників „Плуг”, їздить до Харкова на її з'їзди та засідання. Журнали „Плужанин”, „Життя й революція” та інші відкривають йому свої сторінки.

«З серпня 1925 року Степан Бен вчительське і водночас завідує Кам'яноватською школою, Шполянського району; трохи згодом працює вчителем Лозоватської школи.

«Склавши більшість своїх друкованих творів у збірку „Солодкий світ”, він публікує її в 1929 році у видавництві „Плужанин”. Ця книжка молодого поета була першою й останньою.

«У 30-их роках за наклепницькими доносами його починають безпідставно переслідувати. Тому в 1931 році він виїжджає до м. Ігарки, де працює завідуючим початкової школи, через рік переїздить у Медвежегорську фабрично-заводську школу в Карелії та й тут не залишається надовго: тягне до рідних місць. 1933 року С. Бен вступає до Черкаського інституту соціального виховання, пізніше (1934 року) перетвореного у педагогічний інститут. Проте через скрутні матеріальні обставини Степан Федорович на другому курсі залишає навчання. З 1934 року працює вчителем мови та літератури в селі Княжа Звенигородського району, на Черкащині. Багато пише, але ніде не друкує своїх творів.

«У 1937 році був заарештований і загинув у засланні».*

Повторюю, у мене немає даних для критичної аналізи так укладеної біографії Бена, але належить ствердити, що,

* «Радянське літературознавство», ч. 12, 1966, стор. 72.

як на ті обставини, вона написана у досить пристойному тоні. Так само ж присутня й характеристика творчості Бена в статті Капустіна. Автор одверто признається, що скористався для неї лише ранніми творами Бена, бо все написане ним у 1930—37 роках безслідно згинуло. Вартий уваги й такий деталь, згаданий у Капустіна: «За свідченням дружини поета, його перу належить чималенька повість, яка, на жаль, зникла разом з усіма його поетичними творами періоду 1930—37 років» (там таки).

Автор статті називає Бена «тонким ліриком і майстерним живописцем природи...», а в цілому його творчість характеризує такими словами: «Поезія Степана Бена сповнена активної дійової енергії. Все струмує, бринить, дихає, тягнеться до життя. Його творчій палітрі притаманна яскрава метафорична образність, уміння віднайти свіжі кольоритні барви... Поетичний малюнок його майже завжди конкретний, щирий» (там таки, стор. 74—75).

Закінчується стаття Капустіна таким абзацом:

«В цілому ж поезія Степана Бена — одна з цікавіших сторінок становлення української радянської поезії 20-их років. Історію літератури не можна вивчати, ігноруючи багатство і багатогранність проявів могутнього літературного процесу, відбите у творчій індивідуальності її мистців не лише „першого ряду“, а й тих, що з різних причин не змогли повністю розвинути свій поетичний хист» (стор. 75).

Власне цитована стаття й дає мені підставу твердити, що Бенюві навіть «пощастило» в реабілітації, бо «реабілітованими» там вважаються навіть ті, про кого лише дозволено згадувати, що він був, без зазначення, яка доля його спіткала, і без будь-якої нової переоцінки їх творчості. Наприклад, про Гео Коляду у тому самому біо-бібліографічному словнику є коротенька нотатка з зазначенням, що він «був членом літературної організації „Плуг“ з початку її утворення, а потім перейшов до літ. орг. „Гарт“. Після переїзду до Москви увійшов до літоб'єднання „Село й місто“ („СІМ“»). І ще: «Друкувався в журналах „Вапліте“, „Глобус“, „Життя й революція“, „Знання“, „Зоря“, „Культура і побут“, „Нова громада“, „Червоний шлях“, „Червоні квіти“».

Чому «друкувався», а не друкується тепер, чому останній твір його датований 1929 роком і де взагалі Коляда зник, якщо й дата смерті його не подана? Відповіді на ці питання залишилися таємницею упорядників словника, хоч їм напевне було відоме, що у тридцятих роках Коляда був засланий і відтоді нічого не друкував (чи й не писав) і на час укладання словника жив в Узбекистані без права повернення на Україну. Де живе, мабуть, і тепер.

Подані вище матеріали про Степана Бена є в моєму посіданні зовсім випадково, я їх міг не мати так само, як і О. Филипович; тому пишу цю інформацію до загального відома, без наміру кинути закид авторові, зрештою, такої цікавої статті, що він ними не міг скористатися.

Франсуа Війон — його життя і творчість

Святослав Гординський

I. ПОЕТ І ЙОГО ДОБА

На те, щоб краще зрозуміти поезію Франсуа Війона, поета багатьох суперечностей, обов'язково треба зупинитися на тих провідних ідеях і рухах, які нуртували в центрі французького духового життя — Парижі, в ту довгу переходову добу, за якої середньовіччя перейшло в ренесанс. Середньовіччя створило колосальні духові надбання в літературі, мистецтві, філософії, тим не менш допитливий людський дух у своєму постійному змаганні вперед почав підважувати старі істини та форми і висувати нові ідеї. Париж став бойовищем усіх найважливіших конфліктів доби, місцем тих рухів був його університет, завжди в опозиції до всякої влади — папської, єпископської, королівської. 1290 року папський делегат Бенедетто Гаєтані (пізніший папа Боніфатій VIII) картав Паризький університет за те, що він «своєю наукою затруїв весь світ, забуваючи, що завданням людини є не здобувати знання, а дбати про спасіння душі».

Ще в середині 12 віку П'єр Абеляр своїми викладами систематичної логіки стягав до університету юрми студентів, а століття пізніше Тома з Аквіну, під впливом філософії чистого розуму Арістотеля і його арабського коментатора Аверроеса, спробував дати синтетичне розмежування двох до того часу безнадійно сплутаних справ — віри і знання, теології і філософії. Тома став батьком просвічення, його вченням користувалися однаковою мірою мислителі ортодоксійні й еретики. А й сам він за свої виступи проти спиритуалізму й іраціоналізму, боронених чільними його, домініканця, суперниками — францісканами, був свого часу осуджений як гнилий компроміст та вигнаний з Паризького університету.

Одним з опонентів Томи з Аквіну був Сігер Брабантський, що проповідував автономію розуму і «чисту» науку, вільну від будь-яких обмежень. Його можна б уважати піонером того гуманістичного, позарелігійного мислення, розвинутого особливо в французькій літературі, що його експонентами в нашу добу стали Жід, Сартр і Камю. Ми згадали

Стаття є вступним словом до збірки перекладів Святослава Гординського з Франсуа Війона, яка незабаром появиться окремою книжкою в нашому видавництві.

тільки кілька імен 12—13 віків, щоб показати, які глибокі традиції мав Париж як осідок інтелектуального неспокою; це, зокрема, стосується його університету, з якого пізніше вийшов і Війон.

Добу Війона (середину 15 віку) потрясли різні попередні зрушення, що прокотилися тодішньою Європою. Це були не тільки народні рухи Вікліфа, гуситів, Жанни д'Арк, але й той факт, що тодішня церква у своєму конформізмі ставилася індіферентно до прагнень нової людини. Доказом цього могла бути невдача церковних реформ на соборах: у Пізі 1409, Констанці 1414, Базелі 1431. Церковний авторитет був дуже підтятий боротьбою в самому папстві: був час, коли було три папи одночасно. Хоч цей розрив поладнано 1417 року, на соборі в Базелі були спроби вибрати ще одного антипапу. Незабаром, 1458 року, цілий християнський світ потряс упадок Царгороду, і християнство опинилося під реальною загрозою мохаммеданського тиску. Одночасно королі почували небезпеку від народних рухів, а з другого боку — від папства. Королі змагалися за владу з князями, чернечі чини конкурували одні з одними і боролися з університетами, які, не підлегли ні церкві, ні королеві, продовжували виниклі ще давніше на арабських дворах філософічні диспути. В цих суперечностях християнство зударялося з різними ліберальними рухами, центром яких, побіч Оксфорду і Праги, був власне Паризький університет. Пізніша реформація, оперта на народні мови, змагалася з урядовою латиною і підтримувала емансипацію національних мов.

І як не згадати, що Ян Гус бував у Франції, що Єронім Празький викладав у Сорбонні, а Жанну д'Арк її французькі сучасники розглядали як гуситку? Хто хоче, може дошукуватися символічного зв'язку в тому, що рік загибелі Жанни д'Арк (1431) був і роком народження одного з найбільших поетів Франції — Франсуа Війона. Хоч і як ці дві постаті різні характерами, — з одного боку, героїчна дівчина, впевнена в тому, що виконує Божий наказ, яка, можна сказати, створила французьку націю, з другого — поет-волоцюга, цинік і злочинець, — залишається фактом те, що на темному тлі Франції 15 сторіччя це дві її найсвітліші постаті.

Життя Війона припало на добу після 100-річної війни. Франція була винищена, знеможена довгою англійською окупацією, пошестями й голодом. Це була доба загальної життєвої непевності, хаосу, неустійнених моральних засад; щойно спроквола виринали обриси нової Франції з усіма її політичними й соціальними протиріччями. В цьому крутежі опинилася одна людська істота, яка з великою щирістю, життєвою правдою і геніяльною майстерністю зобразила весь той духовий хаос. Поезія Війона стала не тільки сповіддю дитини своєї доби, образом її душі, але й широкою панорамою свого часу, і то панорамою, баченою знизу, людиною, яка на все мала власний погляд і суд.

*

Франсуа де Монкорб'є, відомий як Війон, народився десь у середині 1431 року, мабуть, в околиці Парижу, він бо мав виборче право парижанина. Про його батька знаємо лише те, що він помер рано. Його мати жила в Парижі, дядько був священником в Анже, інші члени родини до нього не признавалися, мабуть, у наслідок його скандального життя. Малим Франсуа щиро заклопотався Гійон де Війон, парох катедральної церкви св. Бенедикта в Парижі біля Сорбонни. Прибраний батько був досить вибачливий і витягав його з різних клопотів. Про юнацькі роки Франсуа не знаємо нічого, крім того, що десь 1446 року, п'ятнадцятирічний, він вступив до Паризького університету і в березні 1449 отримав ліценцію бакалавра з теології і церковного права, а 1452 року став «майстром мистецтв». Можливо, що його протектор бажав бачити в ньому майбутнього каноніка, проте Війон ніколи не здобув потрібного для цього стану докторату з теології.

Про три наступні роки Війонового життя бракує будь-яких даних. Припускають, що в той час він крутився в судово-адвокатських колах, на що є чимало натяків у його писаннях, включно до знання всяких судових справ і апеляцій. Зате зовсім певне, що саме в цей час він вів гуляще життя в колах «золотої» молоді та що тоді запізнався з такими типами, як Реньє де Монтіньї, Колен де Кайє, Гі Табарі, Жан ле Лю та абесса де Пурра. Сюди належить і чималий список шинків, у яких він гостював, починаючи від «Шишки» до «Грубої Марго». Тінню через ті роки пересувається Катерина з Воселю, велика любов його молодечих років і, можливо, причина його нещастя. Це те, що можна визондувати безпосередньо з його творів.

Десь 1451 року Війон мусів брати участь у студентських галабурдах, особливо у викраденні угольного каменя з готелю пані де Брюер, що мав популярну назву «Під чортячим бздом». Однієї ночі студенти викрали цей камінь і перенесли його на гору Сен-Ілер. На скаргу власниці, поліція забрала той камінь і поклала його на підвір'ї палати трибуналу. Студенти розбили браму, забрали камінь і знову перенесли на Сен-Ілер, ще й прикріпили його ланцюгами. Після цього студенти почали бешкети по всьому Парижу, зривали вивіски з домів (доми тоді не мали чисел) та крамниць і переставляли їх навпереміш. У справу втрутилася міська поліція, арештувала чотири десятки студентів, а університет мусів перервати виклади на кілька місяців. З цієї подією зв'язана найраніша Війонова поема — «Роман про чортяче бздо», яка до нас не дійшла, але вона свідчить, що вже в студентські роки він писав поезії.

Життєва ситуація Війона різко змінилася 5 червня 1455. Того дня він сидів під дзвіницею церкви св. Бенедикта при вулиці Сен-Жак, розмовляючи з о. Жіллесом, у товаристві ближче не відомої дівчини Ізабеллі, коли надійшов інший священник, о. Філіпп Сермуаз у супроводі якогось Жа-

на ле Мерді. З причин, яких не знаємо (Ізабелля?), розлючений Сермуаз накинувся з лайкою на Війона і, по кількох словах, витягнув з-під своєї ряси стилета і вдарив Війона, розтявши йому губу. Залитий кров'ю, Війон не залишився в боргу, витяг свого короткого палаша і поранив Сермуаза, але Мерді, зайшовши ззаду, відібрав йому зброю. Обороняючись від нових ударів, Війон підняв якийсь камінь і шпурнув на Сермуаза, так що той упав на землю. Після цього Війон подався до цирульника перев'язати рану, а Сермуаза перенесено до шпиталю. Переслуханий слідчим з Шатле, Сермуаз відмовився подати причини свого нападу на Війона, заявивши, що не має на нього гніву, і прохав не тягти його до суду. Незабаром він і помер.

Для безпеки Війон під чужим прізвиськом покинув Париж і подався на провінцію. Звідси незабаром подав прохання до короля з заявою, що до того випадку він був людиною чесною і не караною, та згадав, що Сермуаз перед смертю його не винуватив. Суд оцінив цей випадок як самооборону, і Війон отримав від короля Шарля VII листа з уласкавленням. Він повернувся до Парижу, але вже без засобів для прожитку. Тут він зустрів декого з своїх давніх кумпанів, між ними Гі Табарі, Колена де Кайе, що був майстром від розбивання замків, і одного вломника, званого Малім Жаном. Вони втрійку склали сміливий плян: вломитися до скарбниці Наварської колегії (на місці сьогоднішньої Політехнічної школи). Однієї ночі перед Різдом 1456 року вони й виконали свій клян, захопити 500 золотих еку, втекли і поділилися здобиччю.

Після цього Війон подався до свого дядька в Анже. Тут і постав його «Малий заповіт», одначе як причину свого виїзду до Анже Війон подав відкинуту любов його дівчини, як припускають, Катрі Восельської.

Вломників викрито щойно пізніше. Гі Табарі, впливши, по-дурному розповів у шинку всі деталі цієї справи одному священникові. Табарі арештували, його передано церковному судові, а цей, після допитів, отримав повну реляцію влому до Наварської колегії та прізвиська його головних організаторів — Війона і Кайе. Це було вже більш як два роки після втечі Війона з Парижу. Щойно справа викриття влому стала відомою, Війон почав мандрувати з місця на місце: Бур-ля-Рень, Бурж, Блюа, Мулен, Ренн, Русільйон, Сен-Женеру, — якщо назвати тільки місцевості, згадані в його творі. Деякий час проживав він на дворі князя Шарля Орлеанського, що сам був визначним поетом, і брав участь у влаштовуваних князем поетичних турнірах. Тут постала Війонова балада, що починається словами «Зі спраги умираю над рікою», що її на турнірі на ту саму тему написав також князь і ще п'ятнадцять інших поетів.

Гостювання на княжому дворі, в Блюа або Мулені, не перешкоджало Війонові далі товаришувати з такими типами, як Реньє де Монтіньї та інші «кокіляри». Ця назва походила

від соquille — мушля, яку чіпляли до свого одягу паломники тих часів, для зазначення того, що вони на прощі. Власне, між ці групи прочан замішувалися всякі кримінальні елементи, які, для замилення очей, також носили мушлі. Цей асоціяльний елемент мав свою власну злодійську мову, яку Війон добре вивчив та написав тим жаргоном низку балад (збереглося 11). Проблема, чи Війон у тих баладах хотів справді приховати якісь таємниці або передати злодійські поради, чи, може, склав їх зі спонук чисто артистичних, залишається й досі темою спорів, як і значення багатьох слів того жаргону.

Після викриття влому до Наварської колегії справа застряла в суді. Із збережених судових актів знаємо тільки те, що власники домагалися бодай частинної реституції вкраденої суми, зменшеної до 50 золотих екю, та й то платної в двох ратах. Існує здогад, що коли Табарі був повішений, його мати заплатила якусь суму колегії. Досі ще не роз'яснено, в яких умовах Війон, перебуваючи на княжому дворі в Блюа, 1460 року опинився в тюрмі в Орлеані. 17 липня того самого року до Орлеану прибула трирічна дочка князя Марія Орлеанська, і з цієї нагоди Війон був звільнений з в'язниці.

Ціле літо 1461 року Війон перебув у в'язниці в Мені над Люарою, ув'язнений невідомо з якої причини єпископом Тібо д'Осіньї. Це тут він, благаючи допомоги, написав своє послання до приятелів з рефреном «Чи ж кинете ви бідного Війона?» У своєму «Великому заповіті» Війон зобразив єпископа як немилосердну, жорстоку людину, проте ми не знаємо, як воно було в дійсності, бо справу знаємо тільки з погляду Війона. В кожному разі перебування в тій в'язниці стало для Війона великим досвідом, підірвало його здоров'я і змусило замислитися над цілим дотеперішнім його життям, вислів чому дає чимало пасажів «Великого заповіту». Для Війона-поета це був зворотний пункт його життя. Урятував його знову щасливий збіг обставин: король Люї XI переїздив через місто і, згідно з тодішнім звичаєм, було звільнено з тюрми всіх в'язнів, між ними й Війона. Він подався до Мулену, звертаючись до дюка Бурбонського з баядою-проханням допомогти йому і позичити «щось там». Мабуть, він отримав якусь допомогу і зміг повернутися до Парижу або його недалекої околиці. Власне тоді, від грудня 1461 до літа 1462 року, він написав свій «Великий заповіт», у який уклад, композиційно не завжди пов'язано, чимало своїх балад, створених раніше. З цього самого часу походить «Спір Війонового серця з тілом» і «Баяда про Фортуну».

При кінці 1462 року бачимо Війона знову в Парижі і знову в нових тарапатах. З листопада того року його ув'язнено в Шатле ніби за якусь крадіж; його незабаром звільнено, але тут хтось пригадав собі справу з вломом до Наварської колегії. Факультет теології заскаржив його на сплату 120 екю золотом і виміг від нього згоду сплатити цю суму протягом трьох років.

Війона знову звільнено, проте швидко зустріло його нове лихо. Повертаючися з двома приятелями після вечері додому, на вулиці Сен-Жак він зупинився біля таверни «Під Мулом», біля якої мав своє бюро понтифікальний нотар Франсуа Фербук. Один з Війонових кумпанів жартома почав стукати у вікно, вибігли писарі, і зчинилася бійка, у яку втрутився й сам нотар. Інший кумпан Війона поранив його стилетом. Хоч сам Війон тримався весь час осторонь і не втручався до бійки, проте нотар його впізнав і подав його ім'я у своїй скарзі судові. На другий день Війон опинився в Шатле, його взято на допити водними тортурами (воду вливано через лійку в рот) і засуджено до страти на шибениці. Війон подав апеляцію, і декрет парламенту скасував вирок, але, беручи до уваги його погану репутацію і те, що він був спричинником багатьох клопотів для поліції і судів, покарав його вигнанням з Парижу на 10 років. Він не мав права появлятися в місті під загрозою кари смерті. Війон своєю баялою попросив суд дати йому три дні для залагодження різних справ і побачення з родиною та роздобуття грошей на дорогу. Він мав тоді 32 роки.

Від цього часу (8 січня 1463) ми не маємо про Війона ніякої вістки, він зник, мов камінь у воді. Щоправда, Рабле в «Пантагрюелі» писав, що Війон нібито мав жити в Пуату, організуючи там вистави комедій та містерій, проте ніяких доказів на це немає. Зате в народі Війон став постаттю майже легендарною, героєм *Les Reues Franches* («Дармоїдки»), твору, що появився друком після його здогадної смерті. Це — цикл баяд й інших поезій у народній традиції, базованих на «війоніяні». Тут Війон зображений як провідник студентів або вчених, прошаків і волоцюг, постійним змаганням яких було роздобути собі добру їжу коштом інших. Цього досягалося за допомогою усяких хитрощів і штучок у стилі Тіля Уленшпігеля, який, зрештою, сам постав не без впливу «війоніяні». За словами невідомого автора того збірника, Війон був «мамкою для тих, хто був безгрішний, а в обмані на всі лади він був найзапопадливіший». Це був посмертний трибут його волокитству, хоч легендарною постаттю став він уже раніше, заповнюючи уяву сучасників своїм життям, яке не вкладалося в нормальні суспільні рамки.

II. ПОЕЗІЯ ФРАНСУА ВІЙОНА

Заки перейдемо до того, що створило Війона одним з найбільших ліричних поетів Франції і світової поезії, треба кинути ретроспективний погляд на саму французьку поезію довійонової доби, він бо з погляду тематики, форми і поетикальних засобів не вніс у неї нічого такого, чого не можна б знайти в його попередників. Він своєю творчістю фактично тільки завершив певну поетичну добу.

Існує погляд, що стара французька поезія цікава тільки для істориків середньовіччя та професорів літератури,

вона бо викликає інтерес більш з погляду філологічного, як артистичного. Цей погляд зовсім помилковий, стара французька поезія має і з погляду артистичного все потрібне, щоб зачарувати й сучасного читача. З 9—11 віків дійшли до нас лише уривки творів французької поезії, що давніше існувала, і тільки в 12 сторіччі вона стає перед нами відразу як довершена і досконала творчість. Франція була тоді великою мірою культурним та інтелектуальним осередком Західньої Європи, бо, в результаті норманських виправ, Англія також стояла близько до французької літератури, а французька мова в Англії була офіційною. І хоч, починаючи з 14 віку культурні сили Європи почали тяжіти до Італії, Франція далі тримала провід у багатьох ділянках; рівноважником ще середньовічного Данте був, власне, уже ренесансовий Війон.

Найраніша французька поезія була релігійна, і її творцями були священники, монахи та єпископи, які часто були справжніми поетами. Найбільшим ідейним стимулом їх творчости були хрестоносні походи, які відбилися і в епічній, і в пісенній творчості. Фактично найстаріші збережені твори це *chansons de geste* — епічно-героїчні поеми, подібні до нашого «Слова о полку Ігореві». Їх збереглося порівняно багато, до сотні. Вершиною тієї творчости є загальновідома «Пісня про Ролянда», базована на історичній битві Карла Великого 778 року, але оформлена остаточно щойно при кінці 11 віку. Десь у половині 12 віку появилися перші романси, темою яких була любов. Появляється й новий тип мандрівного лицаря, який хоч і ловний християнських чеснот, має вже більш світський погляд на життя. Постали й зміни формальні: якщо давніша поезія базувалася на асонансах, то нова романсова поезія увела риму і виробила 8-рядковий силабічний куплет, який став основою багатьох творів дальшої поезії. До розроблення поетичних форм спричинилася також провансальська поезія трубадурів, основною формою яких було 5 до 7 метрично однакових станс, з мелодією, скомпонованою самим поетом.

Найяскравішим типом французької поезії 12—13 віків була поезія двірська, в якій особливу роллю почала відігравати жінка. У ті часи французькі поети, черпаючи мотиви з кельтських легенд, створили такі сюжети, як про Трістана й Ізольду; інші черпали свої теми з легенд про короля Артура, ще інші опрацьовували історії про Лянсельота і Грааля. До наших днів збереглося понад шість десятків романсів на подібні теми.

Проте найславетнішим з старих французьких поетичних творів є «Трояндний роман» (*Le Roman de la Rose*), який почав писати Гійом де Лорріс десь коло 1240 року. Темою роману є опис сну, що його розказує один з коханців; героїня не виступає як жінка, вона — символ: пуп'янок троянди в городі Бога Любови, оточений алегоричними посталями на зразок Часу, Природи, Чистоти, Соромливости, Милосердя, Страху, Надії, Бажання, Обмови, Розсудку. Цим алегоричним

підходом поема відразу здобула велике визнання сучасників. Лорріс встиг написати тільки перші 4 тисячі рядків, дальшу працю перервала, мабуть, смерть поета. Щойно 40 років пізніше Жан з Мену заходився продовжувати поему, дописавши дальших 18 тисяч рядків. У свій твір уклав він усе те, що цікавило тодішню людину з таких ділянок, як релігія, філософія, мораль, наука, любов, при чому постать жінки перетворилася в нього, як і в Боккаччо, на об'єкт гострої і не раз цинічної сатири. Саме з цього твору черпали свої теми пізніші Чосер і Війон. Сотні рукописів цього твору, що дійшли до нас, доводять його незвичайну популярність у 14 сторіччі.

15 сторіччя було віком лірики, репрезентованої такими іменами, як Есташ Дешан, Христина з Пізи, Ален Шартъє, Шарль Орлеанський і, врешті, Війон. З них Шарль Орлеанський найзручніше і найталановитіше використовував алегоричні традиції «Трояндного роману». Його баляди і рондо заповнені алегоріями і символами на зразок «ліс нудної Туги», «вікна моїх очей», «епідемічна Любов», «води Фортуни», «весла Надії», «хвилі Турбот», «брама Думки» тощо. Поезія того часу ще до виступу Війона досягла вершин досконалої форми, і Шарль Орлеанський оперував нею блискуче. Проте, хоч і яка досконала його поезія, в ній виразно вичувається відстань від реального життя; здавалося, що вона перебувала в таких високих сферах, що їй не видні були звідти всі земні події з усією їх реальною, брутальною правдою. Це був високий артизм багатой і забезпеченої від життєвих турбот класи, якій чужими були спонтанні вибухи почуття, їх заступала медитативність і споглядальність.

Показати реальну сторінку людського життя з усіма його конфліктами припало на долю саме Війона. Що ж, властиво, нового він дав?

Війон, передусім, дав себе самого. Свої думки, почування, турботи, тривоги, свою життєву радість і свій жах перед смертю. Часово його творчість охоплювала лише шість літ (від 1456 до початку 1463 року). Але за цей порівняно недовгий період Війон встиг висловити себе повністю і яскраво. Формально він продовжував поетичну творчість своїх попередників і не раз просто переспівував їх теми. Наприклад, Есташ Дешан серед своїх понад тисячу балад має й одну про панів минулих днів, баладу про спір голови і тіла, як і сатиричний заповіт. Інший поет, Жан Реньє, теж зримував свій заповіт задовго до виступу Війона. «Жалі гарної збройовниці» також мають своїх прототипів, з яких найближчий — це «Скарги старої» в «Трояндному романі». Щодо форми вірша Війон також був залежний від попередників, його 8-віршову строфу вже довели були до досконалости його попередники: згаданий Дешан, Христина з Пізи й Ален Шартъє. Проте Війон вніс у ті відомі теми і форми передусім власну інтонацію, яка відразу відрізняє його поезію від інших, та власну життєву філософію, висловлену з великою поетичною силою і водночас легкістю. До того, на відміну від

дидактичної і моралізаторської поезії його попередників, він вклав у свою поезію більше ліризму, роблячи її героєм себе самого.

Ми вже згадували, що Війонова поезія у порівнянні з поезією його попередників і сучасників більш реальна, більш заповнена життєвими проблемами, від духових до соціальних. Тут головною його зброєю була сатира, в якій він неперевершений майстер. Він зручно використовує всі її види й відміни: іронію, пародію, калямбур, антифразу, антитезу, гру дійсного з уявним, взагалі його фантазія необмежена. При цьому його естетичний смак несхибний, не зважаючи на часті вульгаризми, що були для нього просто новим мистецьким матеріалом, з якого також можна творити високу поезію. В його сатирі всі показані ним особи й стани є носіями своїх неприховуваних інстинктів, майже всі вони, більшою чи меншою мірою, негідники. Якщо сказати, що сам Війон був не кращий від них, то можна ствердити: яке суспільство, такий і його поет! Лише він, що жив серед того суспільства і знав наскрізь своїх сучасників, міг дати такий правдивий образ своєї доби. Не диво, що є критики, які вважають його великим моралістом.

На виправдання Війона можна б навести такі факти, як загальний моральний упадок після винищення Франції столітньою війною і пошестями; війни знесли лицарський стан, і на його зміну прийшло міщанство з його грошово-матеріальним цінуванням вартостей. Моральні основи суспільства, як знаємо з досвіду історії, творяться виробленими суспільними станами, а вони щойно народжувалися. Мародери і взагалі люди, які під час воєн відвикли від праці, не швидко влилися назад у нормальне суспільне життя. Загублено не тільки респект до праці, а й до людського життя взагалі. Кожен намагався жити якнайлегшим коштом на рахунок інших, бавитися, бенкетувати. Не диво, що в ту добу у Франції були перекупні суди, а вплатою до королівської скарбниці можна було купити собі уласкавлення. Церква, маючи нагромаджені великі багатства, сама переживала кризу, бо до неї тягнулися й елементи, ласі наживи. Тодішні священники, і навіть жіночі монастирі, вели прилюдні шинки, посідали різні світські уряди і взагалі поводилися легко, що навіть створило спеціальний рід тодішньої літератури, так званих фацецій, звернених особливо проти ченців. Про Війона можна сказати, що він у ту добу звихнутих моральних вартостей був її сином. Ніщо не було йому байдуже, любов і ненависть, пристрасть і ніжність, іронія і глум з устійнених вартостей, які часто ними не були. Він жив небезпечно, але водночас спалювався творчо, і це останнє врятувало його перед судом історії.

Ще одна особливість Війона-поета звертає на себе увагу: хоч він і чує свою неспроможність вернутися з лихої дороги, він має повну свідомість того, що морально він чинить зло. Тому його жалі за втраченим часом, за молодими

прогайнованими роками мучать його сумління. Його сповіді дуже щирі і викликають співчуття. Одночасно його скрізь переслідує образ смерті, такий типовий для людини тієї доби. На Війоновій поезії можемо спостерігати духовий процес переходу готичного середньовіччя в добу відродження: в містичну добу середньовіччя смерть була тріумфальним відродженням душі в іншому, небесному житті; для Війона і його сучасників смерть стала реальною дійсністю, як кінець усіх земних утіх. Свою візію старіння всього живого і знищення Війон зумів передати з великою й переконливою силою, чисто людським інстинктом самооборони, кладучи рівноважник між двома елементами: не душа проти тіла, а — душа і тіло. Це й було те основне, що відрізняло світогляд ренесансу від середньовіччя.

Про саму релігійність Війона написано вже чимало дослідів; ми на цьому елементі його творчості спеціально зупинятися не будемо, кожен бо читач сам спостереже, що релігійні пасажі Війонових поезій належать до найкращих. Це незалежно від того, що ченці тодішніх жєбрущих чинів часто бували об'єктом його сатиричних випадів. Але ці протиріччя були зовсім у його натурі і стилі, він був людиною контрастів. Укладач одної з французьких антологій католицької поезії (1933) Робер Валері-Радо писав: «Не нарікаймо, разом з Клеманом Маро, що Війон не був вихований на королівських і княжих дворах, де виробляються погляди і полірується мова; тоді він був би згубив той смак, ту мальовничість, ту непосредність, що роблять з нього поета, якого не позначив час і якого вважаємо близьким до нас».

ІІІ. ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ ВІЙОНА

Оригінальні рукописи Війона до нашого часу не дійшли, відомі тільки п'ять рукописних копій, усі з 15 віку. Перше друковане видання творів Війона появилось заходами П'єра Лева 1489 року. Видання мало широкий успіх і до 1533 року, коли король Франсуа I доручив Клеманові Маро надрукувати повне офіційне видання Війона, вийшло друком до 20 видань. У наступні 1533—42 роки — ще дальших 12. Отже, популярність Війона була незвичайна. Маро, редагуючи поправлене видання, сам не все вже розумів і зазначив у передмові, що, «щоб збавити глузд Війонових алюзій, треба було жити в Парижі сучасно з автором і в його середовищі». Цікаво, що Маро мав до диспозиції не тільки рукописи і друковані видання, а згадує й чимало старих людей, які знали поезії Війона напам'ять тільки з усної традиції.

Після 1542 року Війон майже зник з історії французької літератури. Це можна пояснити тим, що почалася доба класицизму з зовсім іншими естетичними ідеалами. Фактично Війона відкрили наново щойно романтики. Справжні критичні видання творів Війона почали появлятися щойно

під кінець минулого століття. Сюди належить передусім нині вже клясичне видання Огюста Лонньона (1892), з численними коментарями. Це видання було пізніше переглянуте й опрацьоване іншими авторами — Люсьєном Фуле на основі заміток Гастона Парі (1932). Важливі для роз'яснення життя і творчости Війона праці видали П'єр Шамп'єн (1912), Марсель Швоб (1912), Люї Туан (1913) та ціла плеяда сучасних дослідників, яка, переважно з судових актів, завжди уміла витягти якийсь цікавий деталь, важливий для розуміння творчости Війона або виправлення поглядів попередніх коментаторів. Наприклад, Лонньон думав, що «три маленькі хлопчики» (МЗ 25—26, ВЗ 126) це справді троє бідних і голих сиріт, якими заопікувався Війон у молодих роках; щойно пізніше відкрито, що ті голенькі сирітки — це багаті лихварі і спекулянти, до того старі, і поет туг скористався глумливою іронією.

Ми в своєму перекладі користувалися компілятивним сучасним виданням, зредагованим Андре Марі, але ми брали до уваги й інші праці і тлумачення тексту, включно до факсиміле різних старих видань. Досить обширні коментарі до текстів, конечні для їх повного розуміння, взято із згаданих вище видань та деяких видань англомовних.

*

Чи існували якісь українські переклади хоча б поодиноких віршів Війона українською мовою до 20-их років, встановити нам не вдалося. А втім, з давніших перекладачів, які були б спроможні впоратися з перекладом цього поета, міг входити в рахубу хіба тільки В. Самійленко. Десять у половині 20-их років переклад «Баляди про пань минулих днів» зробив М. Рильський; він мав увійти в антологію французької поезії, що її готували неоклясики, але вона, як «буржуазна», до друку допущена не була. Чимало її перекладів загинуло, а з ними й переклад Рильського. 1961 року автор цих рядків у своїй збірці перекладів «Поети Заходу» дав переклад трьох Війонових баляд — «Про пань минулих днів», «Поетичного турніру в Блюа» й «Епітафію», що всі були перекладені ще в половині 30-их років. У 500-річчя згодної загибелі Війона (1463) чотири Війонові баляди: «Баляду про жінок минулих днів», «Баляду про паризьких жінок», «Суперечку між душею і тілом Війона» і «Баляду проти ворогів Франції» помістив у київському «Всесвіті» (ч. 6, 1964) Микола Терещенко. До баляд додав він двострофний вірш «Чи ти багатий, чи ти бідний», з якого важко встановити, з чого він перекладений, бо віршів з тим текстом у творах Війона немає. У 1967 році журнал «Сучасність» (ч. 6) надрукував наш переклад Війоного «Малого заповіту», з якого появилася й окрема відбитка. Чергово у Збірнику «Слово» ч. 3 за 1968 рік появилася друком ще три твори Війона в нашому перекладі: «Баляда, або Молитва», «Баляда доброї доктрини» і «Спір Війоногого серця з тілом». Вкінці, у ч. 12 «Всесвіту» за 1968

рік 41 початкову строфу «Великого заповіту» дав Леонид Первомайський.

Книжка, що її даємо тепер читачеві, є першим повним перекладом творів Війона українською мовою. Правда, до цього видання не ввійшли Війонові поезії, написані злодійським жаргоном. Проте й не всі французькі видання містять ці речі, вважаючи, що не все ще в них достатньо вияснене і що вони неперекладні навіть на мову французьку. А втім, ті речі, головною темою яких є поради, як викрутитися від шибениці, з погляду літературного не такі то важливі. Все ж, щоб дати поняття, що собою ті речі являють, подано один вірш (усіх є 11) у перекладі як зразок.

Складність перекладу Війонової поезії спричинена самою відмінною структурою двох мов. Французькі слова коротші, наголос усіх слів на останньому складі дає велике багатство рим. До того при відміні різні українські слова подвоюють або потроюють свої склади (*рід, роду, родові*), чого не знає мова французька. Все це дає змогу французькому поетові досягти більшого згущення слів і їх значеневого навантаження. Щождо рими, то українська мова багата на рими дієслівні і граматичних відмінків, яких сучасний поет намагається не надуживати. Зокрема, Війонова поезія має 30 балад з однорідними для всіх строф римами; поет додає їм ще різні акrostихи або, як у «Баляді для його любки», кожен рядок закінчує словом на «р». Перекладання таких речей стає ребусом: перекласти все це так само — можливо, але тоді, ганяючись за тим, щоб структуру однієї мови передати структурою іншої, зовсім відмінної, можна загубити те, що в поезії основне: зміст, думку, ліричне і музичне звучання. З цього ясно, що перекладати слід засобами, які властиві засобам перекладної мови.

Тому в наших перекладах ми вибрали дорогу посередню, намагаючись передусім передати загальний дух оригіналу, його інтонацію, далі зміст з його завжди гострою, дотепною думкою, повною алюзій. При цьому збереження всіх віршових форм було справою samozрозумілою. Тільки щодо римування перекладач був трохи вільніший: з 30 балад 10 перекладено однорідними римами, а 20 тільки з збереженням рефренів на кінці кожної баладної строфи. Акrostихи перекладено лиш декуди, для прикладу, у баладах їх можна спостерегти тільки в письмі, в мові вони не вичутні. До того, акrostихи, в яких є початкова літера «е», найбагатша в мові французькій, але убога в українській, робить переклад справою нереальною. У кінцевому висліді завжди важливе було тільки поетичне звучання, не механізм рим; тому, наприклад, «Подвійну баладу», перекладену первісно однорідними римами, ми воліли перекласти удруге римами вільнішими.

У перекладах тих балад з мови французької на інші різні перекладачі поводитися відповідно до структури своєї мови й поетичного ефекту, якого хотіли досягти. Перекладачі англійські цієї однорідности рим досягали легко (Дж. Пейн,

Дж. Г. Леппер, Н. Камерон), російські (Ф. Мендельсон, І. Еренбург) з чималим віддаленням від оригінального тексту, те саме можна сказати про словацький переклад Яна Смерка. Зате німецький перекладач В. Кюхлер зовсім не дбає про однорідні рими: у баладах і навіть у стансах, що повинні мати три рими, часом дає чотири. Так само зовсім вільно повівся у своєму польському перекладі «Великого заповіту» (неповному) Бой-Желенський, зберігаючи тільки рефрени. Для нього важливіша була гострота Війонової думки і дотепу.

Усі переклади цієї книжки зберігають можливу докладність у відношенні до тексту оригінального. Певний виняток творять тут тільки три балади з «Різних поезій», а це «Балада приказок, коротких висловів і протиправд». Кожен рядок вірша є тут для себе окремою цілістю, містить у собі приказку, якесь ствердження чи побрехеньку, що складені з трьох-чотирьох слів. Одночасно ці балади явно написані для поетичної гри однорідною римою, яку також треба передати. Це зумовило зміну деяких Війонових образів на інші того самого типу; але тому, що ці балади є калямбурами, ті зміни великої ролі не грають, тим більше, що, наприклад, приказки різних народів, маючи те саме значення, часто мають інший зміст.

Сама українська мова перекладу має також свої проблеми. Безперечно, перекладач має перекладати літературною мовою свого часу, але що він має робити з французькою мовою 15 віку, яка така відмінна від сучасної, як, скажім, мова Івана Вишенського від сучасної української? І як передати атмосферу, запах доби? Якась різниця мусить бути, тим більше, що додатково Війон свідомо користується архаїзмами, діалектизмами, жаргоном і латиною як мистецькими засобами. Тому уведення деяких архаїзованих форм галицького походження (бо там вони найдовше збереглися) було природним і логічним кроком у процесі перекладу. Майже скрізь там, де Війон заторкає справи релігійні, у нас автоматично в переклад попадають більш чи менш архаїзовані слова церковнослов'янської мови. Деякі засоби котляревщини, в позитивному і негативному розумінні, знайшли подекуди своє застосування в цьому перекладі.

Малий і Великий заповіти Війона були перекладені у Вінніпегу в 1966—67 роках. Первісно було в пляні видати тільки ці дві речі, але ця справа затягнулася, бо виникла потреба перекласти ще й інші його балади і врешті дати українській поезії всього Війона. Окремі партії перекладів упродовж останніх років читало декілька осіб, між ними вже покійні М. Шлемкевич і Є. Маланюк, далі В. Чапленко, Б. Кравців та інші. Деякі з них давали свої цінні присутні або дотепні зауваження щодо мови і стилю перекладу, які ми вдячно намагалися використати. Ми вдячні всім, хто стежив за поступом нашої перекладної праці і заохочував нас її закінчити.

З нових поезій

Емма Андіївська

ПОТОВЩЕНИЙ ПРОМІНЬ

Із віддху зліпивши острівець,
Від світла праклітини відгалузивсь —
І в п'їтьму зайві від світанку леза,
Що яблуком усесвіт отруїв

І в шумовинні кільцями трива,
На мацачки і ніжки звівши зір —
«Нехай грозу у присмерк відвезуть,
Не похитнувши й німбу на траві,

Щоб плазмою спочила в калабані».
Згори до крильць прислинивши луну
З пасльонних вишарів і мерехтіння,

В несамовитому стрімкому наростанні
Облитий весь болотом і латунню
Застиг і — перевтілювався в лина.

ДЕНЬ ПО-ЛІТНЬОМУ

Від тісноти в окатий холодок
Запливши ненароком: «Порятуйте!» —
Забулькав в петлях, де раби з ритонів
Щоранку виливають молодик.

Весь світ заліг з дахів під лободу,
Одбігши тьми і літу давши владу:
Струмку — хребці, пловцям — хай зябра вліпить
І на життя в краплину поведе.

Онук не знатиме: природи знак
Існує в тайниках пересувних,
Що їх пильнують бабки над водою:

Там веслоногий присмерк ще не зник,
А сів й, піднівши ложку, вередує
І лапами видовжується в нюх.

З циклу «Апокрифи»

Розвівши воду, нахилив чоло,
І світ, явившись, на порозі станув,
І скільки ока — мури, плахи, стіни,
І криноліни потяглись чуми

Бараками. Міняли барахло
Кістяк лишивши на меню останне,
Аби на цей раз ще раз відпустило.
І тільки пам'ять натяк берегла,

Що десь потойбік є сади, ріка
Без трупів, є левади, поле,
Міста, де не стинатимуть голів.

Він простягнув був до Адама палець,
Аж всесвітом труснуло й загуло,
Й на мить — ввімкнув вселенські вітряки.

★ ★ ★

Віщує дощ: «Потоп!» —
Годують в бруньці лист.
Тут лікоть, там стопа
З-під даху пролилась.
Попереджає дощ:
«Готуйтеся на нове!» —
Без покришок і днищ
Фарватером пливе, —
Ні яр йому, ні міст,
Ні браття во Христі.
Проміняно батист
На водяні хрусти.

★ ★ ★

На кульках хліба ходить тихий дощ.
Всередині листка згорнулось сяйво слимачком.
Місткішають предмети. Вшир і вздовж
Засліплене повітря від смичків.
Місткішає душа. Калюж овальний крик:
Чека стебло на іншу переправу.
Нарощує, мов звук, підпору з плинних крокв.
М'якими пальцями недолю дощ направить,
Де паросток буття із бульбашки на мить
З'являється і, леле, вже мина.

ТАРКВІНІЯ, ЧЕРВЕТЕРІ?

Поема

Кінь-химера править в підземелля.
Одне крило — чорне, друге — біле,
Грива — ковані торочки з золота.
Через Стікс — за обол.

Ні колà, ні двора —
Потойбічні лови:
Жужмом пробігли,
І знову біле,
І знову чорне,
А потім — нічого,
Крім правиці і кбла:
Верхи, з джерелом у руці,
По життя — до праотців.
Пішки — теж,
Вужчою стежкою.
Кожного право:
Лівою, правою — і вже переправа!

За містом прірва.
Ввійшов у землю,
Вийшов — неземний! —
Розрите повітря
Скріплюють рихвами.
Збоку —
Кінь без наритників,
Ковані торочки з золота:
«Через Стікс — за обол?»

Внизу рухаються.
Верхнім — розруха.
Нижнім — може, виживуть,
Якщо виявлять покору; —
Прощення й кара
Тут же —
В рівчаку і на площі.

Місто з подвійною шкірою,
Місто з подвійним хребтом.

Кожен оприсутнений
Єдиною суттю:
Дійсне там,
Де затуляє роти
Надгробна плита.
Дійсне там,
Де отари,

Де місту межа.
Місто — яйце,
Драбина в смерть і назад.

Кінь з домовини:
«На рівні ріні
Усі рівні!» —

Лягнуло лядою —
Ні міста, ні людей,
Самі ковані торочки з золота.
Ще раз — в нічию.

Не видно й не чути,
Тільки здаля листоноша
На власному горбі
Пагорб за пагорбом
Переносить.

Виправлення помилок

У вірші Богдана Рубчака «Лук», що надрукований у червневому числі, трапилися друкарські помилки. Подаємо курсивом правильне читання відповідних рядків:

Друга строфа, третій рядок:
коли і його заструпила-спекла промениста зрада.

Третя строфа, четвертий рядок:
служила їм, як повії брудна наруга,

Дев'ята строфа, третій рядок:
Надо мною чайки танцюють, прозорі гості,

Просимо читачів та автора вибачити ці прикрі помилки.

„Всебічне зближення“ націй Радянського Союзу

Мирослав Прокоп

Коли слідкувати за сучасними тенденціями національної політики КПРС, не можна позбутися переконання, що, не зважаючи на весь подекуди доволі рішучий опір неросійських народів СРСР або міцний інтелектуальний фермент у самій Росії, серйозні труднощі в радянській економіці або складне міжнародне становище СРСР, клопоти з сателітами, конфлікт з Китаєм, керівники КПРС послідовно, вперто і всупереч логіці життя намагаються перетворити неросіян Радянського Союзу в одну гомогенну етнічно-культурну і мовну, на ділі російську, спільноту. Правда, вони кажуть, що т. зв. злиття націй ще за горами, бо, мовляв, сам Ленін передбачав, що й при комунізмі існуватимуть національні відмінності, що, зокрема, мова неросійських народів збережеться доволі довго, але тим не менше вони роблять усе можливе, щоб цей процес прискіпити. Теоретики національної політики КПРС зовсім не приховують того, що сучасне «зближення націй крок за кроком підготовляє злиття націй».¹ Формально однак в устах вождів КПРС це сьогодні називається «всебічне зближення націй Радянського Союзу».

Промовляючи на урочистих зборах у Москві в соті роковини з дня народження Леніна, генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнев так і сказав, що «будівництво комунізму передбачає послідовне проведення лінії на всебічне зближення націй, зміцнення їх взаємного співробітництва і взаємодопомоги». При тому він нагадував, що, мовляв, Ленін закликав «думати не про свою тільки націю, а вище неї ставити інтерес усіх», «боротися проти дрібнобуржуазної вузькості, замкнутості, за врахування цілого і загального, за підпорядкування часткового інтересам загального».²

РЕВОЛЮЦІЙНА ФРАЗЕОЛОГІЯ БЕЗ РЕВОЛЮЦІЇ

Звичайно, всі заклики Брежнева «підпорядкувати часткове загальному» спрямовані на адресу не росіян, а неросій-

¹ М. С. Джумусов, Теория и практика развития социалистических национальных отношений. «Вопросы философии», ч. 9, 1967, стор. 32.

² «Правда», 22 квітня 1970.

ських народів Радянського Союзу. На ділі цей заклик значить: зрїкайтеся ваших прагнень до самостійности чи навіть ваших прав до кудьї автономїї, з вашої исторїї і культури минулого, бо це пережиток, не перенаголошуйте значення вашої мови, бо при комунїзмі і так переможе одна мова, словом, поступайтеся з вашого «часткового», бо це потрібне для перемоги комунїзму в світовому масштабі.

Парадокс таких закликів Брежнєва і цілої сучасної національної політики партїї в тому, що Брежнєв говорить так, наче б це був 1917 рік чи взагалі роки революції або принаймні 1920-і роки, коли ще могли існувати якісь ілюзїї, що справді в исторїї людства починається нова епоха, що зникатимуть національні прагнення і суперечности, що зникне національний егоїзм, шовїнізм, а головне — розбїйницький імперїялізм і колонїялізм, що у створеній «першій соціалістичній державі» справді переможуть зовсім нові принципи взаємин між народами. Алеж усі ті мрії про «загїрні комунї» давно поховані в могилах мільйонів тих, хто в них повірив.

Ще за життя Ленїна, коли стало ясно, що всесвітня комунїстична революція — це утопія, інтереси «першої соціалістичної країни» були поставлені на першому місці в чистоті державно-політичному чи, точніше, імперському розумінні. Заки Ленін прийшов до влади, він писав, що не було б нещастя, коли б Україна відділилася від Росїї. Але вистачило йому засїсти на престолі Романових, щоб він зразу зробив усе можливе, щоб до цього не допустити. Спадщина імперїї виявляється надто привабливою для кожного, хто опиниться при її кермі, якщо він щиро, мужньо і відважно не зїрве з нею, як це були змушені зробити брїтанські, французькі чи інші колонїзатори. Керівники жовтневої революції цього не зробили. Тому з першого дня революції їхні руки потяглися до територїї неросїйських народів царської імперїї. Немає найменшого сумніву, що коли б, наприклад, у 1920 році не заломився на Вислі наступ Тухачевського, Польща, як колишня провінція Росїї, була б зразу перетворена на одну з «союзних» республік, а польський народ мусїв би сьогодні не тільки душитися в атмосфері гомулківського замордизму (що є видозміною фарси полковницької диктатури періоду Пілсудського), але також боротися проти політики насильної русифікації і злиття націй. І на місці Гомулки у Варшаві сидїли б якісь відповідники наших Шелестів, Скаб і Білодїдів.

А коли не стало Ленїна і коли перемогло сталінське гасло побудови соціалїзму в одній країні, інтереси Радянського Союзу стали взагалі єдиним критерієм того, що для «соціалїзму» і «зростання пролетарського руху в міжнародному масштабі» добре, а що погане. А що, в свою чергу, між інтересами СРСР і росїйської імперїї був поставлений знак рівности, імперїяльній Росїї і її величі Сталін підпорядкував не тільки неросїйські народи СРСР, але й закордонних комунїстів, що відтоді перетворилися на кремлівську п'яту коло-

ну в їхніх країнах. Відомо, що в 1945 році Сталін мріяв про включення в СРСР Польщі, Румунії, Югославії й інших сателітів, але були короткі руки.

Ні на йоту від цієї імперської філософії не відступають наслідники Сталіна. Тому так легко було їм у цю філософію вбудувати потребу збройної інтервенції в Угорщині в 1956 році чи в Чехо-Словаччині дванадцять років пізніше. Попри всю ідеологічну фразеологію, мовляв, «реакція» ліквідує «соціалізм», тому треба його рятувати (т. зв. доктрина Брежнєва), вирішальну роль грав тут факт, що Угорщина і Чехо-Словаччина — це зовнішні пояси безпеки імперії, і все, що там діється, не може бути байдуже її керівникам. Певно, що московське колективне керівництво виправдано боялося також, що інфекція чехо-словацької революції в 1968 році перенесеться на сам Радянський Союз, включно з Росією, де частина інтелігенції симпатизувала реформізові Дубчека. Але відомо також, що до інтервенції штовхали маршали і генерали радянської армії, які є відповідальні за безпеку не так «соціалізму», як імперії. Зрештою, у них діяв і власний інтерес новітньої військової бюрократичної касті, бо не будь імперії і її великої армії, відпаде потреба в маршалах і генералах.

Отож найбільшим парадоксом і внутрішньою суперечністю в національній політиці КПРС є те, що її гасла не мають відношення ані до колишньої революційної проєкції нового і справедливого міжнародного ладу, ані до існуючої дійсності. Парадокс у тому, що про єдність і спільні інтереси різних народів говорять, що до жертв і самообмежень закликають неросійські народи, а на ділі усе підпорядковують імперіальній рації Росії (навіть не російського народу, бо він, хоч часто затруений чадом великодержавного шовінізму, сам страждає і від комуністичної диктатури і від підбоїв чужих територій).

Правда, така суперечність існує не тільки в галузі національної політики, але й у багатьох інших галузях життя під комуністичною диктатурою. Поняття свободи людини там також має інше значення. Вона гарантована конституцією, але її на ділі немає. Це виходить складніше, ніж в орвеллівському «1984». У візії Орвелла про устрій майбутньої держави абсолютної тоталітарної диктатури свобода людини взагалі зникає. Згідно з новою мовою («нюспік»), там не вживають самого слова «свобода». Значить, говорити дозволено хіба про те, що «пес вільний від вошей» або що «поле вільне від бур'янів», але не можна вживати таких висловів, як «політично вільний» чи «інтелектуально вільний».³ Це було принаймні послідовно.

³ George Orwell, „1984”. New York 1949, p. 227.

Результати національної політики КПРС впродовж усього часу від жовтневої революції аж до сьогодні є дуже далекоюсяжні.

Найперше своєю дволичністю і забріханістю ця політика цілковито скомпромітувала в очах світу саму концепцію чи, точніше, спроможність комунізму дати нову, здорову розв'язку національних взаємин, побудовану на принципах справжньої рівності, справедливості і дружби. Як частинно вже згадано, крутіїства почалися властиво вже до революції, отже тоді, коли тодішня РСДРП, з одного боку, декларувала право народів російської імперії на самовизначення, а з другого — рівночасно застерігала собі право вирішувати, чи даний народ має бути самостійний, чи ні, або коли Ленін раз висловлювався за абсолютну свободу всіх народів, навіть найменших, а рівночасно писав, що він є проти роздріблення, за великі держави, або коли він з лайкою накидався на соціал-демократів неросійських народів царської імперії, що хотіли мати свої власні партії. Правда, Ленін критикував нігілістів у власній партії за те, що вони взагалі відкидали гасло самовизначення народів, та ті російські партії, які вороже ставилися до неросіян, але рівночасно визнаював їх, що власне його політика декларативного визнання права народів на вихід з імперії цю імперію збереже.

До того ж Ленін виявився поганим пророком, коли в 1913 році проповідував «злиття націй», яке, мовляв, «росте перед нашими очима з кожною верстовою залізниці».⁴ Правда, в той час, і зрештою також пізніше, так думали провідні носії західнього колоніалізму, що ще в нашому сторіччі передбачали існування у світі тільки кількох націй-гігантів. Але як же жорстоко посміялося над ними життя! Від 1913 року не тільки зросла багатократно сітка залізниць, але й летунські лінії опоясують світ, а радіо і телевізія та електронні машини розносять вістки по світу впродовж секунд. Тим не менше кількість націй не меншає, а збільшується.

Звичайно, немає сумніву, що народи світу, отже і соціалістичного бльоку, мусять знайти якісь пристойні форми мирного співіснування. До цього штовхає їх і сучасна технологія, і вимоги економіки, і небезпека модерної зброї. Алеж досягти того можна засобами не нівеляції націй, а їх вільного розвитку і взаємореспекту, як це вже сьогодні є, наприклад, у Західній Європі. Для цього треба закинути всі ідіотичні теорії про злиття націй або про старшого брата чи його славу мову, що її всі мусять прийняти за свою рідну, бо, мовляв, це мова Леніна. (До речі, чому в такому разі не мова Маркса й Енгельса? Ленін був же їх учнем! Або чому

⁴ «Критичні замітки з національного питання», у кн. «Ленін про Україну». Київ 1957, стор. 317.

мова Пушкіна, а не Шекспіра, що був не меншим генієм?). Взагалі захланність, мегаломанія і грабіжницький інстинкт великодержавних російських шовіністів лежить важкою колодою на шляху порозуміння між народами радянської імперії.

Компромітація концепції національної політики КПРС є втратою загальнолюдського порядку, бо перед революцією РСДРП виступила з проєкцією побудови справедливих взаємин між народами світу взагалі. А вийшла з цього карикатура, від якої втікають усі, хто тільки має для цього нагоду (югослави в 1948 році, поляки в 1956, чехи і словаки в 1968, не кажучи вже про безперервну боротьбу українського та інших неросійських народів СРСР). Не будь сьогодні військово-поліцейського контролю в руках КПРС, від її «концепції» «всебічного зближування націй» відчахнулися б всі неросійські народи Радянського Союзу. Як показує останньо коментована в нашому журналі «Програма демократів Росії, України, Прибалтики», її відкидають також поступові кола російського народу.

ТРАГІЧНІ РЕЗУЛЬТАТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ КПРС ДЛЯ НЕРОСІЙСЬКИХ НАРОДІВ СРСР

Проте найважче обходиться реакційна національна політика керівників КПРС, їх бездушність і жорстокість (також наївність, бож остаточно неросіян вони не ліквідують) таки самим неросійським народам. Тут не місце перераховувати безчисленні знищення мільйонів людей, спустошення матеріальної і духової культури, вчинені воюючими шовіністами під гаслом боротьби з т. зв. буржуазним націоналізмом. Померлим голодною смертю на Україні в 1933 році, фізично знищеним у в'язницях і концентраційних таборах ніхто вже життя не поверне. Важко буде також відтворити знищені документи минулого українського народу хоч би під час зумисного підпалу Бібліотеки Академії наук у травні 1964 року або поруйновані на Україні церкви чи інші пам'ятки історичної давнини.

Те, що вражає найбільше, це сам факт, що безконечній черзі насильств і глупоти в галузі національної політики не видно кінця, що немає ознак на те, щоб у високому кремлівському синедріоні пролунав якийсь голос перестороги чи заклик опам'ятатися. Після голосної десталінізаційної промови Хрущова на XX з'їзді КПРС у 1956 році виступив Мікоян, зрештою, типовий вірменський «малорос», і заявив, що, мовляв, росіяни не повинні казати неросійським історикам, як писати історію їхніх народів, бо вони самі це краще знають. Думка слушна, хоч страшенно спізнена. Справді, в галузі історіографії мали місце в Радянському Союзі гротескові події. Останньо появилася в Америці знаменита студія професора університету з Північної Кароліни Ловела Тіллета п. н. «Велика дружба», в якій він наводить такі три ха-

рактистичні інтерпретації Переяславського договору в трьох різних радянських виданнях:

1. «Вони (українці) не знали, що гірша, ніж під шляхтою, доля чекала їх у майбутньому під пануванням московського дворянства і його автократа — білого царя» (М. Яворський «Історія України в стислому нарисі», Харків, 1928, стор. 58).

2. «Включення України в російську державу було для неї багато меншим злом, ніж захоплення панською Польщею або турецькими султанами» («История СССР», ред. А. М. Панкратовой, Москва, 1940, т. I., стор. 189).

3. «Включення України в російську державу означало об'єднання двох великих братніх народів, що врятувало Україну від поневолення Польщею і Туреччиною» (той самий уступ з «Истории СССР» в редакції 1947 року і з пізніших видань).⁵

Це фальшування історії неросійських народів не змінилося й досі. Кон'юнктурні заклики Мікояна залишилися на папері.

Не менший цинізм виявляється в питанні державно-правного становища «союзних» республік СРСР. Теоретично вони «суверенні» і мають право виступити з Радянського Союзу. Але останньою появилася у видавництві Інституту держави і права Академії наук СРСР праця, в якій просто кажеється, що «народи СРСР виразно усвідомлюють собі недоцільність і цілковиту абсурдальність виходу з СРСР, бо це могло б привести до розриву тісних братерських економічних і політичних зв'язків з СРСР, що склалися впродовж історії, і принесло б непоправну шкоду розвитку економіки і матеріального добробуту трудящих». ⁶ Тоді постає питання: для чого «цілковито абсурдальні» і шкідливі для інтересів народів СРСР постанови записувати в конституцію Радянського Союзу і всіх «союзних» республік? Кінець-кінцем громадяни СРСР люди грамотні і в брехні зразу розберуться.

Або взяти політику колонізації неросійських земель росіянами і русифікованими малоросами. Це також здійснюють ніби в ім'я дружби і співробітництва народів. Але результати цього для неросіян трагічні. Ось, наприклад, Казахстан. За даними перепису населення 1926 року, казахи творили 57% населення Казахстану.⁷ У 1959 році вони вже меншість, всього 30% населення, а російські колоністи аж 42,7%. Ще гірше, коли йдеться про міста Казахської РСР.

⁵ The Great Friendship. Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities. By Lowell Tillet. The University of North Carolina Press, p. 35.

⁶ М. А. Шафур «Компетенция СССР и союзной республики. Конституционные вопросы». Изд. «Наука», Москва, 1968, стор. 20.

⁷ «Третья сессия ВЦИК XIII созыва. Стен. отчет», бюл. № 7, Москва, 1928, стор. 5.

Там росіяни творять аж 54,7% населення, а казахи тільки 16,7%.⁸

Не краще в Киргизській РСР, у якій у 1926 році киргизи становили 65% населення,⁹ а в 1959 році 40,5%, при чому в містах тільки 13,2%.¹⁰ Краще натомість становище узбеків в Узбекській РСР, де вони творять 62,1% населення, а росіни тільки 13,5%, зате в містах узбеків 37,2%, а росіян 33,5%. А в столиці Узбекської РСР Ташкенті узбеки становлять 33,7% мешканців, а росіяни 43,8%, інші, в тому числі українці, татари, вірмени, євреї, таджики — 22,5%.¹¹

На цьому тлі цікавою є одна інформація про школи Ташкенту. Звичайно, крім узбекських шкіл, є там школи з російською викладавкою мовою. Це нормальне (правда, тільки для росіян, бо інші меншості таких шкіл не мають, на всякий випадок не мають їх українці). Виявляється однак, що «в Ташкенті діти неросійської національності складали 39,2% учнів шкіл з російською мовою навчання на початку 1960/61 шкільного року».¹² Це є вищий відсоток від відсотка всіх неросіян у Ташкенті (за винятком узбеків), з чого треба робити висновок, що до шкіл з російською мовою навчання ходять, крім росіян, не тільки неросіяни (може, дехто ходить до узбекських шкіл), але також частина дітей узбекських батьків. Відоме, що, на жаль, також на Україні деякі батьки посилають своїх дітей до шкіл з російською мовою навчання, хоч під боком є школи українські. Ніяк не можна такого національного відступництва виправдувати, але треба рахуватися з ним, як з продуктом плянкової русифікаційної політики.

Правда, у цій політиці великодержавні шовіністи зустрічаються з порівняно сильним опором неросіян. Звідси постійні перестороги в радянській пресі, на численних наукових конференціях, у десятках студій, в яких пишеться про «націоналістичні пережитки» неросійських народів.

Так, у 50-і роковини жовтневої революції появилася одна з багатьох колективних робіт (14 авторів, 456 сторінок друку), в якій перераховуються такі грихи неросіян:

⁸ Центральное Статист. Управление при Совете Министров СССР. Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Казахская ССР, Госстатиздат, Москва 1962, стор. 162, 164.

⁹ «К докладу ЦСУ в СНК об итогах переписи населения 1926 г.», Москва, 1928, стор. 19.

¹⁰ Центральное Статист. Управление при Совете Министров СССР. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Киргизская ССР, Госстатиздат, Москва, 1962, стор. 128, 130.

¹¹ Центральное Статист. Управление при Совете Министров СССР. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Узбекская ССР, Госстатиздат, Москва 1962, стор. 138, 140, 146.

¹² К. Х. Ханазаров, «Сближение наций и национальные языки в СССР», Изд. Академии наук Узбекской ССР, Ташкент, 1962, стор. 195.

«Досвід показує, що націоналістичні пережитки, пере-
кручення політики партії в національному питанні можуть
виявлятися в національній обмеженості, у прагненні перебіль-
шити ролю своєї нації і применшити ролю інших, у претенсії
на особливе ставлення до своєї нації на шкоду іншим. Не-
правильне розуміння „місцевих” національних інтересів при-
водить до того, що подекуди економічні питання розв’язу-
ються в дусі місництва, на шкоду загальнодержавним інтере-
сам, що міркуванням національної приналежності принося-
ться в жертву ділові і політичні ознаки при доборі кадрів.
Чужі радянським трудівникам погляди і уявлення в націо-
нальному питанні трапляються в окремих людей з національ-
ної інтелігенції, які заплуталися. Ігноруючи воістину все-
осяжну турботу партії про розвиток економіки і культури
всіх націй, забуваючи все добре і безкорисливе, що було вне-
сене російським та іншими братніми народами для піднесен-
ня буквально кожної з радянських націй у справу врятуван-
ня їх від загрози фашистського поневолення, такі люди нама-
гаються витлумачити лінію на зближення націй, як ущем-
лення національних інтересів, недооцінюють величезного зна-
чення російської мови як могутнього засобу міжнаціонально-
го спілкування і залучення мас до великої культури росій-
ського народу. Зустрічаються спроби під виглядом додер-
жання національних традицій відродити і закріпити заста-
рїлі, реакційні звичаї».¹³

ЧОМУ ШОВІНІСТИЧНЕ ЗАПАМОРОЧЕННЯ?

На початку цієї статті висловлено погляд, що насиль-
ну політику русифікації і злиття націй ЦК КПРС здійснює
всупереч великим внутрішнім труднощам Радянського Сою-
зу і всупереч логіці соціальних, політичних і національних
процесів, що відбуваються в СРСР, в цілому соціалістичному
бльоці й у світі. Справді, постає питання: для чого власне та-
ка вперта політика, спрямована ні на що інше, як на фактич-
не політичне народовбивство неросійських народів? Кінець-
кінцем уся історія людства заперечує можливість ліквідува-
ти окремі розвинені народи, зокрема численні (усіх же не
переб'єш і на Сибір не вивезеш, що, як свідчив Хрущов, з
прикриттю мусів визнати навіть Сталін). Чому ж тоді не шу-
кати шляхів до співпраці з сусідніми з Росією народами на
принципах рівності і взаємного пошанування? Можна бу-
ло б дечого навчитися і з найновішої історії самої Росії.

Відомо, що упадок царату дав сигнал для відродження
неросійських народів, що ті народи хотіли бути самостійни-
ми, що тільки завдяки тому, що більшовики зручно вико-
ристали національне питання, їм вдалося хвиливею приєдна-

¹³ «Торжество ленінської національної політики на Укра-
їні», Видавництво політичної літератури, Київ 1967, стор. 47.

ти чи обдурити частину неросіян обіцянкою остаточної ліквідації царської колоніальної спадщини. Врешті, відоме й те, що, всупереч сучасній радянській історіографії, Радянський Союз врятувало в 1941 році не бажання його народів боронити комуністичну диктатуру і російський колоніалізм, а народобивча політика Гітлера, перед обличчям якої сталінські злочини відходили на дальший плян. Зрештою, люди вірили, що після перемоги над Гітлером режим таки дещо зміниться.

Крім цього, за останні десятиріччя в світі відбувся могутній деколонізаційний процес, впали західні імперії, на сцену міжнародного життя вийшли десятки вільних народів; далі, що найважливіше, незалежно від політики русифікації і насильства, вирости також неросійські народи СРСР; отже які перспективи взагалі може мати сучасна політика дальшого поневолення і насильства? Вистачить однієї серйозної міжнародної кризи, щоб уся насильно склеєна імперія почала тріщати по швах.

До речі, не можна сказати, щоб цього не були свідомі керівники Радянського Союзу. Інакше не попадали б вони в паніку при таких кризах, як, наприклад, у 1956 році під час угорського повстання чи в 1968 році у зв'язку з подіями в Чехо-Словаччині. Але тим не менше поступитися неросіянам і шукати з ними злагоди вони не хочуть. Чому?

Відповідь на це питання доволі складна і вимагала б окремого розгляду. Тут можна назвати тільки найважливіше.

Насамперед відкинути треба те, на що в теоретичній площині керівники КПРС посилаються, себто на здогадні перспективи здійсненого комунізму у світі, при якому мають зникнути окремі нації чи національні відмінності. Важко підозрівати керівників Радянського Союзу в такій наївності, як сподівання на те, що вони, чи їхні наслідники, завоюють решту Європи чи Америку, заведуть там комуністичний устрій, приведуть до утворення якоїсь одної всесвітньої понаднації. Тому й мотивація їхньої політики у відношенні до неросіян в СРСР є інша, просто сказавши, клясично великодержавна, імперська.

Правда, можна сміливо прийняти, що і тут вожді КПРС не вірять у те, що їм вдасться перетворити на росіян українців, грузинів, литовців чи інші розвинені народи. Але справа в тому, що і з огляду на їхню філософію влади і тому, що вони є спадкоємцями великої колоніальної імперії, вони у своєму мисленні не є спроможні вести іншу політику, крім політики диктатури і поневолення. Коли вони не вірять своєму власному народові, отже народові, на якому найбільше спирається імперія, тобто росіянам, і їм відмовляють підставових політичних свобод, то тим менше вони спроможні поступитися неросійським народам. Або точніше: в порівнянні з Сталіном вони були змушені піти на поступки усім народам СРСР, але кого ті поступки можуть сьогодні задоволи-

ти? Тому, без частинної принаймні демократизації в різних галузях життя Радянського Союзу не можна думати про якісь важливіші зміни в національній політиці партії.

Але знову ж навіть частинно демократизувати панівну систему влади людям, усе мислення яких є невольничо зв'язане з диктатурою над народами, які не уявляють, як взагалі може суспільство функціонувати без директив партії, — дуже важко. Це прекрасно видно в різних галузях життя народів Радянського Союзу.

Наприклад, немає сумніву, що керівники СРСР хотіли б забезпечити зростання радянської економіки. Хрущов напевне серйозно прагнув догнати Америку в 1970 році в продукції основних виробів на голову населення. Коли колективне керівництво його усунуло за здогадне шарлатанство і безвідповідальні експерименти, Брежнев і товариші напевно хотіли впорядкувати створений ним хаос.

У реформах народного господарства, що їх вони заініціювали в 1965 році, багато говорилось і про поширення прав директорів заводів та їх головну відповідальність за те, що продукується; про зиск як рушійну силу виробництва; про економічні, а не адміністративні методи праці підприємств і подібне. А як вийшло на ділі? Вийшло так, що насправді усе залишилося по-старому. Бо щоб почати справді новий етап у розвитку народного господарства, треба було на ділі, а не на словах докорінно зірвати з старими методами керівництва, а їх можна було змінити тільки тоді, коли усунути від керівництва стару державну і партійну бюрократію, яка в реформах бачила смертельну загрозу для себе. Зрештою таку загрозу для себе самих бачили і ті, що сиділи у самій верхівці, тому й реформу вони плянували половинними засобами: ніби нові методи керівництва економікою, але при збереженні принципів горезвісного «демократичного централізму» і, звичайно, під проводом партії. Ясно, що з цього нічого путнього вийти не могло. Коли проти цього обурювалися технократи, — партійні керівники декретували, що так треба, бо цього вимагають ленінські настанови (відповідні цитати з Леніна можна завжди знайти).

Коли така невольничча приреченість і тупість панує в галузі економіки, то що тоді говорити про сферу культури, науки, мистецтва чи національної політики? Там ще з більшою настирливістю вимагають «посилення ролі партії». Результати? Результати такі, що терор над вільною думкою посилюється, що тих, які мають відвагу називати речі своїми іменами і протестувати проти безглуздя тупого партійного унапрямування всіх галузей життя, висилають у божевільні і концентраційні табори. Ще більш безоглядно побороють самооборону неросійських народів.

Отже, питає читач, виходу немає? Зовсім ні, вихід є. Ним є боротьба проти реакційної системи, яка в сьомому десятиріччі нашого століття буде свою владу на загарбанні в людини і народів тих прав, які віддавна вважаються не-

від'ємними досягненнями і власністю усього цивілізованого людства. Звичайно, неможливо передбачити, як довго ця боротьба ще триватиме. Але історія вчить, що ніяка тиранія не є тривала. Зокрема тривалою не може бути імперія, яка плянує масове політичне народодвбивство. Не треба забувати, що на очах сучасних поколінь з неславою зі сцени зійшли бундючні будівничі т. зв. «тисячолітнього району».

Нарешті треба сказати ще таке. На посилення русифікаційного і централізаційного тиску Москви безперечно впливають також фактори зовнішньої політики, в тому числі існування Заходу і Китаю. Від часу утворення СРСР його керівники постійно нападали і нападають на самостійницькі прагнення неросійських народів як на чужу, отже західно інтригу. Це відомий нонсенс, що його повторюють досі, дарма що в Кремлі прекрасно знають, що ні Америка, ні жодна інша держава Заходу не збираються визволяти народи СРСР і пильно шанують російську імперіальну сферу впливів. Інакше так легко не могла б радянська армія окупувати Угорщину чи Чехо-Словаччину. Проте показувати пальцем на стороннього винуватця і ним бити тих, хто вимагає вільних прав для свого народу, дуже вигідно.

Особливо однак вождів КПРС сьогодні хвилюють «китайські керівники». Може, не так тому, що вони називають їх «новітніми царями», як головне тому, що Китай у перспективі часу може стати єдиною серйозною сторонньою силою, яка може загрожувати інтегральності російської імперії.

Правда, дехто міг би зауважити, що якраз перед обличчям такої перспективи керівники імперії повинні шукати замирення з неросійськими народами, визнати їхні природні права, бо тільки об'єднаним фронтом могла б Росія протиставитись еventуальній китайській інвазії. Але, як видно, як зрештою і в багатьох інших питаннях, логіка вождів КПРС є інша. Так було принаймні досі.

Нові тенденції у видавничій політиці наукових центрів України

Степан Ю. Процюк

Коли п'ять років тому (1965) появились на Україні друком перші випуски т. зв. *міжвідомчих наукових збірників* (республіканських), ніхто тоді ще не передбачав, яку велику роллю вони відіграватимуть у програмі української продукції наукової літератури. Правда, автор цих рядків уже в 1964 році звернув увагу на ці видання, як на одну з метод централізації, а водночас русифікації нашої наукової літератури,¹ і додумувався, що за лаштунками цієї зовсім нової видавничої політики в УРСР заховані якісь окреслені проекти, заплановані на далеку мету.

Сьогодні картина стала куди виразнішою та повнішою, і ми в стані дати приблизну аналізу сучасного стану. Уже на самому початку, себто вже в 1965 році, кількість назв нових республіканських збірників, що почали появлятися напівперіодичним порядком,² була досить значною. Додаючи до цього є такі серії збірників, як *Аэрогидромеханика, Самолетостроение и техника воздушного флота, Судостроение и морские сооружения, Теплофизика и теплотехника, Отбор и передача информации, Сопrotивление материалов и теория сооружений, Строительные конструкции, Металлургия и коксохимия, Разработка месторождений полезных ископаемых, Металлофизика, Организация и планирование отраслей народного хозяйства, Горная электромеханика и автоматика, Геофизический сборник, Минералогический сборник, Проблемы технической электродинамики, Химическое машиностроение, Биология моря* та ін. Усі названі збірники виходять не менше чотирьох разів на рік і є на ділі *квартальниками*, деякі з них появляються навіть до шести разів на рік (*Геофизический* чи *Минералогический збірники, Металлофизика*), а за ритмом їх появи всі їх можна вважати *de facto* журналами. Але навіть ті збірники, що появляються лише двічі чи тричі на рік,³ підходять швидше під категорію *своєрідних*

¹ Див. «Координація науково-видавничої діяльності в СРСР в роках 1964—1965», *Українське Слово* (Париж), ч. 1242, 1243, 1244 та 1245, 1965; також *Сучасність*, травень 1968, стор. 98—113.

² У російській бібліографічній термінології ці видання часто підводять під групу *научных продолжающихся изданий*.

³ Для можливої повноти картини хочемо тут подати назви цих серій, найважливіші з них такі: *Астрометрия и астрофизика, Математическая физика, Вычислительная математика, Теория*

періодичних видань; своїм характером, формою та змістом вони не набагато відбігають від журналів; вистачить додати, що в кожній з наведених у посиланні (3) серій появилася лише в 1965—69 роках приблизно по 8—12 порядкових випусків.

Також республіканські міжвідомчі наукові збірники сектора сільсько-господарських наук та лісо-господарських наук є насправді виданнями зразка журналів. Для прикладу згадаємо, що в 1965—69 роках появлялися (здебільша 6 разів на рік) такі збірники, як *Лесоводство и агролесомелиорация, Корма и кормление сельскохозяйственных животных, Селекция и семеноводство, Садоводство, Землеробство, Защита растений, Экономика и организация сельского хозяйства, Предгорное и горное земледелие и животноводство, Развитие и биохимия культурных растений, Физиология и биохимия сельскохозяйственных животных, Тваринництво, Агротехника и грунтоведение, Механизация и электрификация сельского хозяйства, Молочно-мясное скотоводство, Птицеводство, Пчеловодство, Микроэлементы в сельском хозяйстве* (даємо українські і російські назви видань, як вони значаться в радянських каталогах). Двічі-тричі на рік появляються збірники *Мелиорация и водное хозяйство, Орошаемое земледелие, Рыбное хозяйство, Овцеводство, Картофель, овощные и бахчевые культуры* й багато інших. На відміну від збірників ділянки технічних та математично-природописних наук збірники сектора сільсько-господарських наук друкуються здебільша українською мовою, але і між ними майже в кожній серії появились окремі числа, надруковані російською мовою.

Окрім перелічених міжвідомчих збірників частої появи, існують на Україні збірники, що появляються рідше: двічі, а то й лише один раз на рік. До цих міжвідомчих збірників належать у першу чергу збірники, що почали появлятися після 1965 року, наприклад, почавши з 1967 чи 1968 року, мета яких було заповнити ті прогалини, що все ще існували в багатому віялі різноманітних ділянок науки. Сюди можемо зарахувати такі збірники, як *Акустика и ультразвуковая*

функции, функциональный анализ и их приложения, Украинский геометрический сборник, Гидравлика и гидротехника, Детали машин, Разработка рудных месторождений, Горные, строительные и дорожные машины, Технология и автоматизация машиностроения, Холодильная техника и технология, Контрольно-измерительная техника, Прикладная геометрия и инженерная графика, Теоретическая электротехника, Градостроительство, Строительство и архитектура, Строительные материалы, детали и изделия, Синтез и физико-химия полимеров, Геодезия, картография и аэрофотосъемка, Гидроаэромеханика и теория упругости, Динамика и прочность машин, Радиотехника, Станки и режущий инструмент, Электрические сети и системы, Электромашиностроение и электрооборудование, Экономика и планирование промышленного производства, Геология и геохимия горючих ископаемых, Химическая технология.

На окрему увагу заслуговують численні республіканські наукові міжвідомчі збірники циклу біологічних та медичних наук, вони, до речі, належать теж до тих, що появляються один раз або двічі на рік, і, хоч появляються регулярно, журналами покищо їх назвати не можемо. Їх кількість виросла в останні роки дуже значно, а їх тематика стала дуже широкою. Згадаємо тут такі найважливіші з них: *Бионика, Проблемы физиологии гипоталамуса, Актуальные вопросы дерматологии, Проблемы ортопедической стоматологии, Теоретические и практические вопросы вакцино-сывороточного дела, Фармакология и токсикология, Хирургия желчевыводящих путей, Вопросы судебной травматологии, Проблемы психологической бионики, Общественное питание, Рациональное диетическое питание, Ортопедия, Гематология и переливание крови, Проблемы хирургической стоматологии, Травматология и протезирование, Философские вопросы медицины и биологии. Гигиена населенных мест, Гигиена труда, Санитарная техника, Исследования по фитопатологии и энтомологии, Грудная хирургия, Цитотоксины в современной медицине, Вопросы экспериментальной и клинической радиологии, Вопросы экспериментальной и клинической онкологии, Профилактика и лечение туберкулеза* і подібні. Вперше в 1969—70 роках будуть випускатися далі такі напівперіодичні збірники, як *Проблемы неврологии, Ожоговая болезнь, Физиологическое обоснование режимов деятельности, Факторы внешней среды и их значение для здоровья населения, Физические и курортные факторы и их лечебное применение, Медицинская кибернетика, Общие закономерности морфогенеза и регенерации, Кишечные инфекции, Актуальные вопросы гинекологии, Вопросы социальной гигиены, организации здравоохранения, и истории медицины, Охрана здоровья детей и подростков, Гипертоническая болезнь атеросклероз, коронарная недостаточность, Актуальные вопросы общей и неотложной хирургии* (в серії «Актуальные вопросы»

⁴ Знову для повноти картини даємо заголовки цікавіших збірників цієї групи: *Разработка нефтяных и газовых месторождений, Основания и фундаменты, Полупроводниковая техника и микроэлектроника, Автоматизация производственных процессов, Обработка металлов давлением, Локомотивостроение, Конструкция и свойства минералов, Защитные покрытия на металлах, Нефтепереработка и нефтехимия, Физика аэродисперсных систем, Теория вероятностей и математическая статистика, Программированное обучение, Концентрация напряжений, Механика учета и вычислительных работ, Тепловые напряжения в элементах конструкций, Гидроаэромеханика и теория упругости, Строительные конструкции, Вычислительная и прикладная математика, Кибернетика и вычислительная техника, Инженерная геодезия, Водоснабжение, канализация, гидротехнические сооружения, Автомобильный транспорт* та ін.

почали виходити в 1970 році збірники по акушерству, педіатрії, офтальмології, профілактичній патології), *Современные проблемы гастроэнтерологии* і др.

Ми намагалися дати повну картину видань технічного, математично-природничого, агрикультурного та біологічно-медичного секторів; довгий перелік видань може здатися деяким читачам навіть доволі нецікавим, проте тільки він характеризує діапазон цих видань (а разом з тим окремих ділянок науки) в сучасній Україні.

Як бачимо, ці збірники стають дедалі більше спеціальними, у них віддзеркалюються турботи сьогоденної доби, зокрема такі проблеми, як забруднення повітря та вод, перенесення деяких індустріальних районів, неспокій і нервові напруження сучасної людини тощо. Факт, що на Україні появляються такі численні наукові міжвідомчі збірники, говорить позитивно про розвиток також української біологічної науки. Усі названі збірники друкуються лише російською мовою. Взагалі ж київське видавництво «Здоров'я» (колишній Держмедвидав) перейшло в 1965—69 роках на друкування майже всіх своїх видань російською мовою, в тому числі тільки російською мовою друкуються наукові записки всіх науково-дослідних інститутів медичного сектора, а також праці республіканських конференцій та з'їздів лікарських організацій України. Українською мовою друкуються здебільша невеличкі брошури популярно-наукових серій.

Із перелічених вище заголовків переконаємося, що тематика напівперіодичних міжвідомчих наукових збірників, що зараз видаються на Україні, охоплює *всі без винятку* ділянки науки. Повторимо: всі збірники друкуються лише російською мовою, деякий виняток становлять збірники серій сільсько-господарських наук, вони здебільша ще друкуються українською мовою, хоч у 1967—69 роках почала і в деякі з них закрадатися російська мова. У 1966 році були дві-три спроби ввести українську мову у міжвідомчі збірники технічної тематики; так, українською мовою надрукований випуск з збірника *Сопротивление материалов и техника сооружений*,⁵ проте це чи не єдиний такий випадок, з 1967 року таких випадків уже зовсім немає.

Дещо краще виглядає справа в площині звичайних наукових журналів, зокрема журналів, які видає АН УРСР. У 1967—69 роках введено в УРСР систему українсько-російського мовного паралелізму у виданні деяких важливіших

⁵ Під українською назвою *Опір матеріалів і теорія споруд* ці збірники не попали за кордон, про їх існування довідуємося лише з посилань у радянських журналах пізнішого періоду.

Ще одним винятком у спорідненій ділянці є міжвідомчий збірник *Поліграфія і видавнича справа* (вид. Львівського університету), його 5 чисел у 1965—69 роках (кожне біля 232 стор. великого формату) надруковано українською мовою; збірник багатий статтями з поліграфічної технології та конструювання поліграфічних машин.

журналів. Так, до українськомовного *Українського фізичного журналу* чи *Геологічного журналу* додано в 1967—68 роках паралельні російськомовні видання цих журналів, а в 1969 році до журналів, що друкувалися до цього часу лише російською мовою (*Український математичний журнал*, *Український хімічний журнал*), додано паралельні видання українською мовою. Деякі журнали і надалі зберегли українську мову, наприклад, *Фізіологічний журнал*, *Автоматика*, *Мікробіологічний журнал*, *Український біохімічний журнал* і, очевидно, *Доповіді АН УРСР* (до яких доходить відновлений у 1969 році *Вісник АН УРСР*). Проте найважливіші журнали технічної ділянки надалі друкуються тільки російською мовою, згадаємо тут: *Гидробиологический журнал*, *Порошковая металлургия*, *Физико-химическая механика материалов*, *Проблемы прочности*, *Прикладная механика*, *Кибернетика*, *Автоматическая сварка*, *Теоретическая и экспериментальная химия* і навіть такі, як *Вестник зоологии*, *Цитология и генетика* та *Нейрофизиология*.

Перспективи на 70-і роки тут погані, доказом чого є те, що навіть новоорганізовані журнали (як от *Нейрофизиология*, *Проблемы прочности*) заплановані як російськомовні видання. Не пощастило й відомому журналові *Прикладна механіка*, який 10 років друкувався українською мовою (1954—64), а в 1965 році перейшов на російську мову і так друкується до сьогодні.⁶

У зв'язку з наведеним прикладом журналу *Прикладна механіка* (чи нікчемними тиражами, наприклад, українськомовної версії *Українського фізичного журналу*) важко інколи позбутися враження, що винуватими можуть бути тут такі свої українські установи й окремі вчені. Не тільки лежить у юрисдикції багатьох керівників науково-дослідних та високошкільних установ в УРСР передплатити для цих установ українськомовні версії академічних журналів, але багато з них, і багато з рядових учених і спеціалістів, могли б

⁶ Ми зосереджуємо увагу лише на літературі сектора *фізико-природописних і технічних наук*. Між тим республіканські міжвідомчі наукові збірники появляються й у секторі суспільних наук. Ми можемо тут для прикладу згадати такі досить відомі серії: *Українське літературознавство*, *Іноземна філологія*, *Педагогіка*, *Психологія*, *Вище й середнє педагогічне навчання*, *Філософські проблеми сучасного природознавства*, *Питання нової та новітньої історії*, *Питання історії народів СРСР*, *Історичні джерела та їх використання*, *Економічна географія*, *Розміщення продуктивних сил УРСР*, *Українське мистецтвознавство*, *Питання правознавства* (цікаво тут відмитити, що *Палеонтологічний збірник* друкується чомусь по-російськи). Згадані збірники друкуються українською мовою, проте дуже незначними тиражами (300—600 примірників, винятково 1000 примірників), та появляються вони здебільша лише один раз на рік і тільки в дуже небагатьох випадках двічі. Аналіза продукції наукової періодичної чи напівперіодичної літератури сектора суспільних та гуманістичних наук не є предметом нашого нарису.

передплатити ці журнали для себе особисто. Відгук на часті заклики передплатити ці журнали, очевидно, не надто міцний, він надто часто є лише наслідком заходів, застосованих «угорі».⁷ Сервілістична натура «обережних» кар'єристів (складеться враження, що серед учених точних наук їх особливо багато), а, можливо, й ремінісценції часів терору все ще по-кутьють навіть серед кіл передової інтелігенції.

Потрібно ще відзначити дещо незрозумілу політику географічного розташування осередків видання наукової періодики в УРСР. Велика більшість названих вище тематичних міжвідомчих наукових збірників появляється у видавництвах Київського та Харківського університетів і ще частково у видавництві Львівського університету та офіційного видавництва АН УРСР «Наукова думка». За періодику ділянки будівництва відповідає видавництво «Будівельник», за періодику ділянки сільського господарства видавництво «Урожай», роля видавництва «Техніка» є дуже незначною, майже ніякою. Здається дивним, що деякі великі високі школи на Україні не видають також наукових журналів. Маємо дві причини такого стану: поперше, ці високі школи, хоч великі й заслужені, не диспонують, на превеликий жаль, належною поліграфічною базою, щоб дозволити собі на видавничу діяльність, великими спеціалізованими друкарськими заведеннями диспонують дійсно лише Київський, Харківський і до деякої міри Львівський університети. Тому влада дала цим університетам щедство над випуском всієї продукції наукової літератури. Це пов'язане з другою причиною стану: особливо міцний і чисельний колектив наукових робітників Київського та Харківського університетів є в стані координувати роботу всіх високих шкіл України, при чому Київський університет здійснює координацію в площині математики, фізичних і природописних наук, а Харківський — у площині технічних наук. На ділі у редагуванні міжвідомчих збірників, що виходять у видавництвах Київського та Харківського університетів, беруть безпосередню участь учені всіх інших високих шкіл України, щобільше — ці збірники є насправді т. зв. домашніми органами цих шкіл. Так, наприклад, збірники серії *Самолетостроение и техника воздушного флота* є просто органом Харківського авіаційного інституту, збірники *Гидроаэромеханика и теория упругости* є органом Дніпропетровського університету, збірники *Электрические сети и системы* — органом Львівського політехнічного інституту і т. д. У системі координації і щедства АН УРСР і Київського, Харківського та Львівського університетів над

⁷ Звичайно, це лише наш здогад, але ми маємо багато підстав думати, що переведення *Українського математичного журналу* на українську мову є заслугою відомих і впливових академіків, як Боголюбов, Крилов, Митропольський, Глушков; вони добилися цієї зміни «нагорі». Що їх підтримали тисячі молодих українських математиків, яких вони власне й виростили, — на підлягає теж сумніву.

видавничою роботою в площині продукції наукових журналів треба все таки вбачати й захований за лаштунками модернізації та централізації цієї роботи принцип посиленого контролю Москви на Україні і в цій ділянці. Москві легше контролювати два-три великі університети і давати їм точні директиви, ніж контролювати кожен високу школу на Україні зокрема. Взагалі треба усвідомити, що кожна централізація на Україні є небезпечною для нас, поскільки за сучасної політичної системи у центрі завжди стоятиме Москва. Такими загрозливими виявилися в минулому численні централізаційні заходи; вистачить пригадати хоча б горезвісну централізацію установ ВУАН у 1931—34 роках чи централізацію українських видавництв у 1934—36 роках.

Як порівняти списки українських наукових періодичних і напівперіодичних видань (журналів і міжвідомчих збірників, а також *трудів* і *записок* науково-дослідних установ) з списками таких самих видань в інших країнах, зокрема в країнах т. зв. соціалістичного блоку, буде видно, що стан на Україні, не зважаючи на деякі негативи (про які мова буде далі) є таки кращий, ніж, наприклад, в Угорщині, Чехо-Словаччині чи навіть Польщі. Це правда, що кількість наукових та професійних журналів, скажимо, у Польщі, багато вища, ніж на Україні, і наближається до кількості відповідних *всесоюзних* видань, що появляються в СРСР (здебільша в самій Москві), але детальніша аналіза показує, що рівнем матеріалів, а тим більше об'ємом польські видання не дорівнюють ані *всесоюзним*, ані українським виданням. Видавнича політика Польщі (а подібно, але в дещо меншій мірі й Чехо-Словаччини чи Угорщини) є подиктована їхніми традиційними «патріотичними» сантиментами. Згідно з такою настановою Польща намагається мати журнал обов'язково в кожній ділянці промисловости і в кожній ділянці науки. Але сил на це їй не вистачає, а тому величезна більшість професійних чи т. зв. промислових польських журналів є вбогою як змістом та рівнем, так і формою та об'ємом. Це здебільша тоненькі зошити з статтями, які в першу чергу реферують досягнення в ділянці, яку вони репрезентують, в *інших* країнах. Більшість вміщених у них статей є типу оглядів, рідко коли вони подають результати дійсно оригінальних досліджень польських учених і спеціалістів. Серед польських видань надзвичайно багато зовсім непотрібного *дублювання*; так, видається *Przegląd Historyczno-Oświatowy* (квартальник) і рівночасно *Rozprawy z dziejów oświaty* ідентичної тематики, *Medycyna Weterynaryjna* є дублемтом журналу *Polskie Archiwum Weterynaryjne*. *Acta Poloniae Pharmaceutica* має статті ідентичного характеру до *Annales Pharmaceutici*, *Przegląd Lekarski* ледве чи доповнює *Polski Tygodnik Lekarski*, те ж саме можна сказати про журнал *Fundamenta Mathematicae* та *Studia Mathematica*,⁸ *Przegląd geograficzny* та *Czasopismo geograficzne*

⁸ Вражає часте вживання латинських назв польських журналів.

(обидва кварталники), *Życie szkoły wyższej* та *Dydaktyka szkoły wyższej* і багато подібних.

Польські академічні видання також доволі вбогі, їх періодичність може бути густішою за періодичність українських міжвідомчих збірників, але коли взяти до уваги польські «регулярні» видання, наприклад, з металознавства чи геології (*Archiwum Hutnictwa, Prace Instytutów Hutniczych, Przegląd geologiczny*)⁹ і порівняти з нашими «нерегулярними» тематичними республіканськими збірниками (*Металургія та коксохімія, Металфізика, Геологія і геохімія горючих копалин*), тоді одразу видно, що і об'єм і насамперед *якість* українських видань набагато вища. Не згадуємо тут про те, що ряд найновіших і переважливих ділянок науки і технології, репрезентованих багатою періодикою на Україні, в Польщі не виявлений жодними виданнями. Навіть якщо українські збірники появляються лише один раз на рік (*Математична фізика, Біоніка, Дослідження згущень плазми, Динаміка й міцність машин* й ін.), тоді це нормально товсті томи на 300—400 сторінок, і журналі подібної тематики інших соціалістичних країн (і багатьох передових західніх) з ними рівнятися не можуть. Науковий рівень українських збірників як правило надзвичайно високий і часто перевищує рівень репрезентативних всесоюзних журналів.¹⁰

Ми мали змогу порівняти і напівперіодичні видання українських університетів, політехнічних інститутів, педінститутів (майже всі вони носять назву *Вісників* або *Наукових записок*) з подібними виданнями польських високих шкіл (вони теж майже всі називаються *Zeszyty Naukowe*). Українські видання, в цьому випадку часто друковані українською мовою, як, наприклад, *Вісники* Київського, Львівського, Ужгородського, Чернівецького університетів¹¹ справляють куди

⁹ Ми взяли до уваги якраз ті ділянки, в яких і на Україні, і в Польщі здійснюють широку програму. Тут можна б навести й інші приклади: радіотехнічні науки представлені на Україні рядом високоякісних журналів та збірників (місячник *Радіоелектроніка*, вид. Київського університету в серії *Известия ВУЗов СССР*, республіканські міжвідомчі збірники *Радіотехніка*, вид. Харківського ун-ту, збірники *Відбирання та передавання інформації*), а в Польщі видається як їх відповідник мізерний журнальчик *Przegląd Elektroniki*.

¹⁰ Ми самі даємо викривлену картину та робимо собі ведмежу послугу, коли всесоюзні журнали в СРСР називаємо російськими. Насправді вони є лише російськомовними, автори їхніх статей — це у великому відсотку неросіяни, вчені з усіх частин СРСР. Ці журнали навіть цього не приховують, навпаки, часто подають точну інформацію про територіальне походження дослідів. Також прізвища авторів, особливо єврейські, грузинські, вірменські, середньоазійські, азербайджанські, але й інші, однозначно говорять про національність автора-дослідника.

¹¹ З прикрістю треба ствердити, що *Вісники* однієї з найважливіших і найвідоміших українських шкіл — Харківської політехніки — друкуються лише російською мовою, на біля 40 випуск-

солідніше враження, вони друкують набагато більше якісні матеріали. Навіть поліграфічне оформлення польських видань дуже вбоге (фоторотаторний друк). Видавнича політика інших соціалістичних країн є тут дещо іншою, *Вісники* їхніх передових, наприклад, політехнічних інститутів друкують праці чужими мовами — англійською, французькою, російською, рідше німецькою; такі *Вісники* (здебільша кварталники) видає Будапештська політехніка, політехніки в Клюжі та Ясах у Румунії, політехніка в Празі й ін.

Правда, і Польща має чужомовні видання, і має їх навіть більше за Румунію чи Чехо-Словаччину. Так, повністю англійською мовою друкуються *Archiwum Mechaniki Stosowanej, Zagadnienia drgań nieliniowych, Bulletin de l'Académie Polonaise*.¹² Це все видання Польської Академії наук, вони призначені здебільша на закордонний ринок і становлять цінний і ґрунтовний матеріал для обміну науковими виданнями з іншими країнами.

З порівняння польських чи угорських і частково чеських видань¹³ з українськими переконаємося, що видавнича політика українських науково-дослідчих установ є більше правильною, більше ефективною та більше раціональною. Вона не приводить до розпорошення та марнування сил, наприклад, на перекладання праць на чужі мови і їх редагування, що зумовлює зниження якості видань. Надмірні «патріотичні» амбіції швидше пошкодили доброму імені польської науки, їхніми надто чисельними, проте вбогими професійними журналами, а навіть науковими журналами світ не цікавиться. Наші республіканські міжвідомчі наукові збірники протягом короткого існування (лише старіші з них виходять

ків цього *Вісника*, що вийшли в 1955—68 роках, знаходимо ледве три-чотири надруковані українською мовою (з тематики технології легкої промисловости, сільсько-господарського машинобудування і винятково хемічного машинобудування (ч. 12-60, 1966), проте наступний випуск з хем. машбудування (1968) надрукований уже російською мовою). Числа *Вісника* XIII, які, як на глум, ще вперто друкуються українською мовою, це ті, що входять у серію «політекономії», іншими словами — пропаганди; останній випуск цієї серії (ч. 4) вийшов у 1969 році як ч. 37 (85) *Вісника*.

¹² У цьому журналі лише заголовок французький, усі статті надруковані англійською мовою.

¹³ Румунія чи Болгарія та Східня Німеччина мають дещо відмінну, здоровішу видавничу політику: вони зосереджують свої зусилля на тих *вибраних* ділянках науки, в яких вони досягли значних успіхів і зовсім не намагаються «заблестіти» у всіх ділянках. У цих вибраних ділянках вони видають журнали, що друкують праці чужими мовами, і тому такі, наприклад, румунські журнали, як *Mécanique Appliquée, Revue Roumaine de Mathématiques pures et appliquées, Revue Roumaine de Physique*, чи болгарський *Comptes Rendus*, втішаються заслуженим добрим іменем в усьому науковому світі. Подібними журналами міжнародного значення є у Східній Німеччині *Physica Status Solidi, Annalen der Physik, Zeitschrift für Angewandte Mathematik und Mechanik (ZAMM)*.

з 1965 року, дуже багато почало виходити щойно в 1968—69 роках) здобути собі куди краще ім'я і знаходять легко доступ до найповажніших центрів світової науки. Їх нотують в усіх важливіших міжнародних реферативних журналах, а зараз є вже багато випадків, коли вміщені в них статті перекладаються повністю в США чи Великобританії. Цього ніяк не можна сказати про польські,¹⁴ угорські чи чеські журнали й збірники.

Звичайно, треба критично поставитись, а навіть засудити факт, що республіканські міжвідомчі збірники циклу технічних та природописних наук друкуються на Україні російською мовою, проте треба усвідомити, що ми стоїмо тут перед свого роду дилемою. На світовому ринку наукової літератури йде вже від якогось часу затяжна боротьба між англійською мовою та іншими мовами як кандидатами на статус світової мови. Лише в останні роки пощастило німецькій та французькій мові відвоювати належне їм місце, проте англійщина все ще є в наступі і легко своїх позицій не здає. Вона міцно закріпилась особливо в т. зв. міжнародних журналах, зокрема тих, які видаються з суто комерційних мотивів у Швейцарії і передусім у Голляндії. Видавничі фірми у цих країнах, спираючися на засади фальшиво зрозумілого «неутралітету», створили в себе з видання наукових журналів прибуткову лавочку і, орієнтуючися виключно на збут та прибуток (себто на найширший ринок), пропихають у своїх виданнях силоміць англійську мову. Протидія зливі англійщини є складною й нелегкою справою, у спільному оборонному фронті російська мова стає автоматично альянтом німецької, французької чи інших мов. Вимогою хвилі є зроби-

¹⁴ Деякі дуже нечисленні польські журнали (*Нуклеоніка*, два-три медичні журнали) перекладаються на англійську мову польськими силами в Польщі за американські гроші. Ця форма «допомоги» була акцептована лише Польщею та Югославією, вона не має жодних позитивів, натомість включає в себе небезпеку свого роду політичної пресії. У 1968—69 роках індивідуальні дослідники одного з польських інститутів пішли навіть так далеко, що акцептували фінансову допомогу американських військових відомств і свої дослідження достосовують до вимог цих відомств.

Ряд неуспіхів польської наукової видавничої діяльності змусили урядові та партійні кола сучасної Польщі дослідити цю проблему. У результаті в тижневику *Kultura* появилися у лютому-березні 1970 ряд статей, що аналізують працю польських науковців. Найбільш серйозною є праця Маріяна Мазура п. з. *Historia naturalna polskiego naukowca*; цікавою, хоч непотрібно написаною метафізичним стилем, є стаття Генриха Греневського п. з. *Rola obiektuwna badania naukowego*. Відзначимо спроби пояснити неуспіхи «об'єктивними» причинами (брак паперу, брак плянування, див. статтю Галини Малешевської п. з. *Papierowa sprawa*). Нарешті, взяла слово й Польська Академія наук, її новий генеральний секретар Діонізій Смоленський опублікував дуже критичний звіт у журналі *The Review of the Polish Academy of Sciences*, Vol. XIV, ч. 55—56, July-December 1969, стор. 1—17.

ти цей оборонний фронт монолітним, а не послаблювати його претенсіями всіх без винятку мов. Українська мова користується, як дуже небагато інших мов (болгарська, сербська, білоруська), — *кирилицею*, і вже тим є природним альянтом російської мови на сьогоднішньому світовому видавничому ринку, в якому дедалі міцніше зарисовується тенденція, насамперед підсилювана в США, поборювати й елімінувати з комерційних та *уніформістичних* мотивів всі «слабші» мови. З цих причин *назовні* друк українських наукових праць російською мовою вкладається в програму поборювання концентрованої атаки англійщини. У *внутрішньому* аспекті вживання російської мови в українських наукових публікаціях є шкідливим, бо воно гальмує розвиток української наукової термінології, яка зазнає дискримінації якраз від тих кіл, що повинні якнайінтенсивніше попрацювати над її розвитком.¹⁵ Проте ще раз слід тут підкреслити, що т. зв. патріотичні чи престижові мотиви не можуть відігравати в цій площині вирішальної ролі. Невдачі Польщі (та інших сателітних країн) на цьому відтинку є дуже повчальними і служать пересторогою.

Ми згадували вже вище про заходи майже всіх сателітних східноєвропейських країн щодо видання праць своїх учених у спеціальних виданнях, друкованих чужими мовами. Ціль таких видань: зробити досягнення своєї країни приступними для західного світу, лишити на світовому ринку продукції наукової літератури свої виразні сліди. Чи нам обов'язково треба йти за такими прикладами? Звичайно, не пошкодило б Академії наук УРСР мати свій журнал, друкований чужими мовами. Але чи мусить Україна своїм коштом посилювати престиж та розповсюдження англійської мови? На нашу думку, це був би хибний підхід. Як ми показали, наша наукова продукція є такою високоякісною і міцною, що ми можемо собі дозволити на зовсім іншу політику. Польських, чеських, угорських чи сербських подібних журналів ніхто не перекладає на чужі мови, вони не аж такі цінні, і зацікавлення ними на Заході незначне. Тому, щоб популяризувати свої досягнення чи прізвища за кордоном, згадані держави своїм коштом, *своїм* трудом, *своїми* силами мусять *самі*

¹⁵ Прикладів у цій площині можна навести дуже багато. Як один з найбільш характерних згадаємо «політику» колишнього ректора Львівського політехнічного інституту (1954—63), а зараз ректора Львівського університету Миколи Г. Максимовича. Не зважаючи на численні інтервенції місцевих діячів науки, а також закордонних українських кіл (він побував деякий час у Нью-Йорку в радянській делегації при ООН), він ніяк не захотів перевести на українську мову ряд видань Політехнічного інституту чи університету, хоч для цього траплялася декілька разів нагода. Ряд технічних видань у Львові, особливо видання сектора електротехніки та споріднених ділянок, себто сектора, в якому М. Г. Максимович є винятково активним, появляється й сьогодні лише російською мовою.

здійснювати перекладницьку роботу. Згадані держави примушені асигнувати дуже великі кошти на якраз перекладницьку діяльність, замість того, щоб безпосередньо асигнувати їх на дослідження, на стисло наукову роботу. Тактично й економічно це дуже невигідно.

Керівництво українських наукових установ вибрало іншу політику. За прикладом гордої настанови російських учених та наукових центрів українські центри вичекали до моменту, коли інші народи й держави настільки зацікавились здобутками української науки, що самі мусли взятися до перекладання наших журналів та книг. Це американські й англійські установи, за американські (і частково англійські) гроші перевидають зараз у перекладах майже всі відомі українські наукові журнали, очевидно, в першу чергу сектора технічних та природописних наук. Ці журнали перекладаються на англійську мову, як то кажуть, від дошки до дошки; Україна ж на це не витрачає жодних коштів і труду своїх спеціалістів.

Бачимо, що в цій площині підхід Києва виявився більш раціональним і правильним, ніж підхід Варшави чи, скажімо, Праги. Було й повинно бути надалі куди важливішим інвестувати кошти на побудову потужних і першорядно обладнаних лабораторій та у програму вирошення міцних наукових кадрів, а вони вже завоюють самі передове місце у світовій науці, і штучної національно-державної пропаганди для них зовсім не буде потрібно. Навіть український учений, що тимчасово працює в Москві чи Новосибірську та публікує свої праці у всесоюзних наукових журналах чи в центральних московських видавництвах, е і залишиться на майбутнє українським ученим. Інформація про працю наукових центрів у світі, виміна цієї інформації у міжнародному масштабі, праця реферативних журналів, замагазинування та закодування всієї цієї інформації у «пам'яті» складних математичних обчислювальних машин (компюторів) пішли так далеко вперед, що дезінформація серед компетентних кіл учених та спеціалістів е майже неможливою. Кожний навіть початкуючий вчений, скажімо, з ділянки астрономії, добре сьогодні знає, що е гравіметрична обсерваторія в Полтаві, чи радіотелескоп у Харкові, чи астрофізична обсерваторія в Криму, чи *кожна* інша важлива науково-дослідна установа цієї ділянки на Україні, і кожний спеціаліст знає точно прізвища інших видатних спеціалістів, їх місце праці, їх національність. Вчені зустрічаються на численних міжнародних конгресах, конференціях, симпозіумах, семінарах, листуються між собою, обмінюються своїми працями, коментарями. Німецькі чи японські вчені (і як правило індійські) послугуються зараз здебільша англійською мовою, але ніхто ще з-за цього не бере їх за англійських учених. Українські вчені можуть послугуватися англійською чи російською мовами, проте повинні завжди зазначати, звідкіля вони походять, в яких установах працюють, яке їхнє національне обличчя.

Це не мусить бути *conditio sine qua non*, але зокрема в приватних розмовах з чужинецькими колегами обов'язково треба триматися такої поведінки, до речі, поведінки, яка єдина викликає повну пошану у співрозмовників.

У цьому відношенні Академія наук УРСР, Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти УРСР і взагалі керівництво науково-дослідних установ на Україні не ведуть ще належної акції, вони, щоб вжити запозиченого вислову, надмірно «скромнічають», не «афішують» себе, надмірно обережно й делікатно «співпрацюють» із всесоюзними установами. Ми переглянули звіти та стенографічні записі багатьох міжнародних наукових конференцій та з'їздів, автор цих рядків мав змогу сам побувати на багатьох з них, і ми ствердили дуже мізерну і невиразну присутність на них делегатів з УРСР. Щоправда, деякі видатніші українські вчені часто входять у склад всесоюзних делегацій СРСР на такі з'їзди, але поводяться на них як типові «радянські люди», ні словом не обмовляючися, що вони власне українці чи принаймні вчені з України. Побував, наприклад, Г. В. Савін з колегами на з'їзді з прикладної механіки в Мюнхені, Є. О. Патон з київськими колегами на з'їзді спеціалістів зварювальної справи в Нью-Йорку, були українські математика в Стокгольмі, інші вчені на інших з'їздах, але всюди вони були в орбіті радянської делегації, про Україну намагалися говорити якнайменше. Доходило до таких курйозів, що делегати-росіяни на з'їздах Міжнародної астронавтичної асоціації в Мадриді, Нью-Йорку чи Мар-дель-Плята читали, як могли, свої доповіді англійською мовою чи говорили у кулюарах навіть німецькою мовою, тоді як делегати-українці (дуже нечисленні) вперто і всюди послуговувалися лише російською мовою. Взагалі АН УРСР не підносить питання належної репрезентації українських учених за кордоном, не добивається пропорційної та їй належної долі делегатів у радянських делегаціях на міжнародні конференції. Майже немає випадків, щоб на таких конференціях появилася окрема делегація від УРСР. От проаналізуємо таку важливу подію в науковому світі, як 12 Міжнародний конгрес з прикладної механіки, що відбувся в Станфордському університеті у Пало Альто в Каліфорнії 26—31 серпня 1968. На цьому конгресі зачитано 281 доповідь, а брало участь у ньому 1 337 спеціалістів, у тому числі дуже багато з-поза США. Офіційно від Української РСР було ледве 5 учасників конгресу, тоді як з самої Москви було 15, від Новосибірська 8. Тим часом така держава, як Швеція, мала 20 делегатів, і навіть бідна Польща вислала 15 учених. 5 делегатів з України у порівнянні з наведеними числами для інших держав — це говорить само за себе. Навіть коли взяти під увагу, що в московській делегації був один українець (Є. Веріщенко), а в Новосибірській два (Г. С. Мигиренко, В. А. Левченко), і тоді буде скандально мало, тим більше, що чейже якраз на Україні існує особливо міцна школа спеціалістів з прикладної механіки, доказом чого є не лише український

об'ємистий щомісячник *Прикладна механіка*, але й величезна кількість статей українських учених, що появляються в інших радянських журналах: *Прикладная математика и механика* (ПММ), *Физика твердого тела*, *Космические исследования*, *Авиационная техника* і багато подібних.¹⁶

Відома річ, що в пограмі освоєння космосу в СРСР українські вчені відіграють дуже поважну роллю, але речниками цієї програми за кордоном виступають завжди лише російські вчені (Благодаров, Седов, Парін, Петров, Алла Масевич, Міліончиков та ін.); працюють на Україні знамениті вчені в ділянці аеродинаміки, але монополію виступати за кордоном має Белоцерковський з Москви; має Україна таких світочів атомової справи, як Синельников, Лейпунський, Комар, Пасічник, але за кордоном ми бачили здебільша Емельянова і Ципкіна з Москви. Звичайно, ми ту ніяк не хочемо применшувати досягнень та слави згаданих російських учених, усі вони дійсно блискучі вчені світового масштабу, але чи не годилося б принаймні для пристойності виступати поруч з ними і українським (чи грузинським, вірменським, азербайджанським) ученим? Децю лізно про Корольова, Вернадського, Заболотного, Богомольця почали говорити як про видатних українських учених, щойно по їх смерті.

Іншою колосальною вадою наукової літератури в УРСР є її скандально низькі тиражі. Як, наприклад, можна пояснити собі факт, що тираж *Українського фізичного журналу* зменшився з 800—900 примірників у 1964—66 роках до мізерних 300 примірників у 1969 році (маємо на увазі українськомовну версію журналу). Чи не сором, що *Вісник* Харківського політехнічного інституту, надрукований російською мовою, має тираж 1 500 примірників, а дуже нечисленні його випуски українською мовою — лише 500 примірників. *Український геометричний збірник* чомусь виходить завжди подвійним числом; останнє (7—8, 1969) має тираж 700 примірників, а куди менше відомий *Геометрический сборник* Томського університету, що виходить регулярно без подвійних заплізнених чисел, має тираж 800 примірників. *Вісники* Львівського університету фізично-технічних серій друкувалися у 1967—68 роках тиражем лише 550 примірників, і навіть *Вісники* Київського університету таких же серій надруковані тиражем 500 примірників. А тим часом *Вестник* Московського університету математично-фізичних серій друкується тиражем 2 000—2 500 примірників. Як ми вже згадували, вина тут й адміністрація наших наукових установ і взагалі перешкоди та обмеження з боку влади, але винні й наші ка-

¹⁶ Українські вчені мають зв'язані руки (і з браку *фінансових* засобів) навіть у справі участі в тих конференціях, що відбуваються в країнах соціалістичного блоку. Так, на міжнародному симпозіумі з нових проблем гідромеханіки, що відбувся в м. Тарда в Польщі у вересні 1967, не було ні одного делегата з УРСР; ті українці, що брали участь у симпозіумі (О. І. Швець, В. Н. Шепиленко, М. М. Яненко) прибули з Москви та Новосибірська.

дри на Україні, що легкодушно ставляться до питання передплати для себе особисто і для своїх установ української періодичної наукової літератури.

У програмах видання української наукової літератури взагалі багато оковамилювання. Так, у 1969 році широко розголошувало створення у Києві окремого видавництва «Вища школа», що мало б видавати українські високошкільні підручники. І дійсно, декілька останніх чисел каталогу *Новые книги СССР* подають дані про кілька нових книжок цього видавництва, що мали б вийти друком у 1970 році. І що ж виявляється? Це знову тільки або книги для сільсько-господарських чи педагогічних високих шкіл, або підручники для середніх спеціальних шкіл (технікумів). Університетські підручники високого рівня далі відсутні, вони лише начебто «приготовляються» (на 50 році існування УРСР!).

Не так то добре стоять справи і з деякими репрезентативними журналами АН УРСР. У багатьох звітах президента Академії наук чи її відповідальних працівників наголошується часто, що от Україна має свій *Геологічний журнал*, *Мікробіологічний журнал*, *Геофізичні збірники* й ін. Саме собою це відрядне явище, але тільки у порівнянні з даними інших країн ми в стані спостерегти, які насправді *вбогі* деякі наші журнали. Візьмімо перший із них — *Геологічний журнал*; це двомісячник, об'єм якого за рік становить біля 700 сторінок, з дуже небагатьма вклейками-схемами, виготовленими звичайним друком. А от візьмімо журнал того самого профілю, що видається маленькою Новою Зеландією (*New Zealand Journal of Geology & Geophysics*): він видається, щоправда, лише п'ятьма випусками на рік, але кожний з них це товстий том, сумарний об'єм журналу за рік становить 1300 сторінок, у тому числі багато *кольорових* карт, вкладок, окремі теки з картами й діаграмами; видання справляє враження солідного й багатого. Було б корисно, якби українські геологи познайомилися з цим журналом маленької Нової Зеландії, прирівняли його з журналом «великої» УРСР і зробили для себе висновки. *Українському математичному журналові*, що виходить 6 разів на рік, зовсім не поступається чехо-словацький *Математичний журнал*, хоч виходить 4 рази на рік, але товстими випусками на 200 сторінок кожний. Цей журнал, може, навіть більше відомий за український, бо друкується віддавна всеціло не чеською, а англійською мовою. Також невеличкий український журнал *Автоматика* (6 разів на рік) не є аж таким значним досягненням України, коли взяти під увагу, що польський журнал *Archiwum Automatyki i Telemechaniki* досягає річно об'єму також 420 сторінок, а Польща ж відстає далеко-далеко в цій ділянці науки від України. Ми часто можемо надібати в радянській пресі повідомлення про керівну роль українських кібернетиків в СРСР, про координуючу роль інституту кібернетики АН УРСР. Але журнал цього інституту *Кібернетика*, що на додаток друкується російською мовою, є таким же двомісячником,

як російський журнал *Техническая кибернетика* (в серії *Известия АН СССР*), і друкується таким же тиражем — 2 500—2 600 примірників. Де ж тоді провідна роля наших кібернетиків, і в якій формі вона виявляється?

Ще більше терплять українські журнали від *прихованих обмежень*, зокрема тематичних. Так, наприклад, геофізика — це наука про землю та її довкілля (стратосфера, магнетосфера, космічна радіація, що доходить до землі, явища полярного сяйва). Тим часом українські *Геофизические сборники* добувають як правило лише питання геофізичної розвідки корисних копалин і ще хіба вряди-годи питання сейсмічних коливань земної кори. Дослідження ж зараз надзвичайно важливих питань земного магнетизму, і зокрема феноменології верхніх поясів атмосфери землі (іоносфери, т. зв. пояси E, F та D), мабуть, зовсім не ведуться на Україні, принаймні ця тематика зовсім відсутня в українських збірниках. Українські вчені цієї ділянки змушені прохати місця на сторінках московського журналу *Геомагнетизм и аэрномия*, що, до речі, перевантажений матеріалом. Подібних утисків зазнають видання ділянки ядерних досліджень та досліджень плазми. У 1963—67 роках появлялися на Україні товсті збірники (400—500 стор. кожний) під заголовком *Физика плазмы и проблемы управляемого термоядерного синтеза*; це були здебільша щорічні збірники регулярних українських республіканських конференцій з цієї проблеми. Проте з 1968 року замість цих репрезентативних збірників видаються тоненькі збірнички-брошури (80—100 стор. об'єму) з окремих питань згаданої проблематики (наприклад, «магнитные ловушки» й ін.); сумарним об'ємом ці брошури не дорівнюють уже збірникам періоду 1963—67 років.¹⁷

Окремим прикладом є далі наш журнал *Прикладная механика*. За своєю назвою і теоретичним профілем він повинен включати таку ж тематику, як відомий російський (докладніше — всесоюзний) журнал *Прикладная механика и математика* (ПММ). Насправді українські автори в журналі *Прикладная механика* (ми згадували вже на початку цієї статті, що цей журнал виходив у 1954—64 роках українсь-

¹⁷ Доволі часті зміни назв збірників та серій у радянській практиці дуже утруднюють встановлення черговості тематичних збірників. Так, наприклад, у четвертому кварталі 1970 року буде відновлена поява збірників серії *Физика плазмы и проблемы управляемого термоядерного синтеза*, про які ми згадуємо. Але ці збірники починаються з чергового числа 1, не зважаючи на те, що в попередні роки появилось уже декілька порядкових випусків цієї серії. Також збірники серії *Магнитные ловушки* мають дивну нумерацію: збірник ч. 5 (за редакцією К. Д. Синельникова, В. С. Акшанова та Ю. Я. Волколупова) появился в 1965 році, а збірник ч. 4 (за редакцією В. Т. Толока) аж у 1969. Відновлену серію *Физика плазмы*... редагуватиме з 1970 року також В. Т. Толок, по смерті акад. Синельникова найкращий зараз знавець проблематики термоядерної синтези.

кою мовою, на російську мову перейшов у 1965 році¹⁸) обмежені передусім проблематикою стійкості конструкцій, у першу чергу тонких оболонок. А тим часом російський журнал-партнер (ПММ) містить статті на всі теми широкої ділянки механіки, особливо ж на тему опису рівняннями руху літаючих об'єктів (чи взагалі об'єктів, що пересуваються в окресленому середовищі), а далі на тему гідромеханіки та аеромеханіки, включно з темою плазми чи розрідженого йонізованого газу, що оточує літаючі тіла при великих швидкостях. Київська *Прикладная механика* згаданих, надзвичайно сьогодні важливих проблем не порушує на своїх сторінках або робить це дуже-дуже рідко і цим помітно збіднює обличчя журналу і знову змушує українських учених шукати собі місця на сторінках центральних московських журналів. Можливо, що поява нового журналу в УРСР п. н. *Проблемы прочности* (виходить з липня 1969 року в Києві) відтяжить до деякої міри сторінки *Прикладной механики* від проблем розрахунків стійкості та теорії еластичності і дасть змогу нашим ученим публікувати в себе, в УРСР, праці з ділянки гідромеханіки, аеродинаміки, магнетогідродинаміки тощо.

Подібний стан панує в журналі *Автоматика*. Статті цього журналу обговорюють здебільша питання автоматики виробничих процесів у промисловості та ще питання деяких видів обчислювальних машин. Питання ж керування летом ракет чи, наприклад, застосування автоматики в астрономічних обсерваціях на сторінках журналу не порушуються. Які труднощі має редколегія журналу у цій площині, показує приклад двох статей з тематики автоматичної навігації літаків, що, нарешті, появились у числі 6 за 1969 рік (листопад-грудень 1969); стаття А. І. Волевача, В. Л. Волковича та Л. Ф. Даргейка про автоматичне керування повітряним рухом надійшла до редакції журналу 11 червня 1968, а стаття Л. Л. Барвінського та В. І. Савицького на подібну тему ще 8 грудня 1967. Отже, перша стаття пролежала в редакції *Автоматики* півтора року, а друга цілих два роки, поки одержано дозвіл на їх друк. Хтось очевидно зацікавлений у тому, щоб

¹⁸ Корисно нагадати, що ще до 1940 року появлялися на Україні праці вузько-технічної тематики українською мовою, наприклад, попередником теперішніх російськомовних збірників циклу *Динамика и прочность машин* чи нового журналу *Проблемы прочности* були збірники п. н. *Досліди з віброміцності*, що їх вийшло більше 20 порядкових чисел у 30-их роках у видавництві АН УРСР. Нелегко позбутися враження, що українськомовні видання з технічної тематики є сіллю в оці радянських імперіялістів. Коли простежити (як один із багатьох прикладів) підґрунтя постанови російськомовних збірників серії термопружності в УРСР, тоді побачимо, що ці збірники (п. н. *Тепловые напряжения в элементах конструкций*; до кінця 1969 року вийшло сім збірників) почали власне появлятися негайно після того, як українською мовою надруковано в Києві в 1960—61 роках праці Я. С. Підстригача, С. Я. Яреми, І. С. Бобира, М. І. Синевського, Ю. М. Шевченка й ін. на тему температурних напруг у деталях машин.

важливіші статті українських авторів появлялися з запізненням. У деяких вибраних та особливо важливих ділянках українські вчені мусять, хочуть того чи ні, послуговуватися сторінками лише всесоюзних, російськомовних журналів, наприклад, у ділянці космічних досліджень сторінками журналу *Космические исследования*, у ділянці ядерної технології журналом *Атомная энергия* і т. д.

Українські журнали, будиши не надто великими об'ємом, не мають змоги до сьогоднішнього дня друкувати статті більшого розміру. Так, не трапилося за п'ятнадцять років існування журналу *Прикладна механіка*, щоб у ній могла появитись така стаття, як от А. Л. Гольденвейзера в журналі *Прикладная математика и механика* (т. 33, випуск 6 листопад-грудень 1969, біля 32 стор.) чи стаття академіка Капиці в *Журнале экспериментальной и технической физики* (грудень 1969, 65 стор.). Не помічаємо обмежень щодо розміру статей у журналі АН СРСР *Механика твердого тела*, що близький тематикою до української *Прикладної механіки*, і немає у ньому жодних тематичних обмежень, які ми зауважуємо навіть у найновіших українських журналах. Так, журнал *Проблемы прочности* у своїх перших шістьох числах за друге півріччя 1969 року обговорював питання витривалості матеріалів, що здебільша живаються у будівництві дизелів, парових турбін, транспортних машин, себо у т. зв. конвенційному, традиційному машинобудуванні. Статтей з питань механічних властивостей самих модерних матеріалів, як титанієві чи ніобові стопи, самостаріючі маргензитові високостопі сталі, скло-пластики і т. п., у журналі дуже-дуже обмаль. Взагалі в радянських наукових виданнях відчуваємо подих своерідної *монотонності* і конформізму не так у виборі тематики, як у системі (ми не хочемо сказати — методології) насвітлення теми. Обережність у висловлюванні своїх власних поглядів, так глибоко закорінена і в колах учених у СРСР та побудована на прикрому досвіді часів сталінського терору і вже післясталінської непевності, віддзеркалюється надзвичайно міцно не лише в суспільних, але й у природописних і технічних науках. На революційні теорії та гіпотези може собі дозволити лише невеличкий гурт найбільш впливових старих членів Академії наук СРСР, всі інші вважають правильним оглядатися, як кажуть, на задні колеса, коли ж висувають нові погляди, намагаються знайти раніше підтримку в якихось відоміших прізвищах наукового світу в СРСР, прикриваються плащем неприродного супероб'єктивізму.

Зовсім незадовільно стоїть на Україні справа з *перекладами* наукових праць чужих учених, у тому числі й російських, на українську мову. Тут застосовують якусь незрозумілу подвійну міру — літературні твори російських авторів широко перекладають на українську мову і видають великими тиражами; так само велика більшість високошкільних і середньошкільних підручників, що надруковані українською

мовою та призначені для шкіл України, це власне переклади підручників, написаних російськими авторами, що ними користується шкільництво РСФРР. Отже засада, що російська мова є загальнознаною в СРСР, не знаходить тут, зовсім правильно, застосування. Тому й наукові монографії російських учених повністю заслуговують на те, щоб принаймні найвідоміші з них були перекладені на українську мову. Це спричиниться до ще більшої популяризації досягнень російських учених, а з другого боку — пособлятиме розвитку української наукової термінології. А тим часом у звітах АН СРСР чи радянських каталогах (наприклад, видавництва «Мир») говориться про переклади праць російських учених лише на англійську мову. І тут російські кола парадоксальним чином самі підтримують свого найзапеклішого конкурента на світовому ринку продукції наукової літератури. Побачивши таку політику Москви, керівництво наукових інституцій в інших соціалістичних країнах і собі прямує до того, щоб їхня наукова література перекладалась у першу чергу на лише англійську мову. Віддаючи перевагу перекладам насамперед на англійську мову, установи сателітних країн зовсім нехтують справою перекладів своїх праць на російську мову, вважаючи це завданням виключно російських установ. А тим часом АН СРСР натискає на академії наук сателітних країн, щоб вони перекладали якомога більше книг російських авторів, хоч зо свого боку такі московські видавництва, як «Наука» (в-во АН СРСР) чи «Мир», майже зовсім не видають перекладів з наукової літератури Польщі, Угорщини, Румунії, Чехо-Словаччини, Болгарії.

Як бачимо, у ділянці перекладів панує повна суперечність між відповідальними установами, в результаті чого заходи всіх сателітних країн, підтримані прикладом не кого іншого, як самих росіян, працюють на скріплення позицій англійської мови як мови міжнародної. Панування ж англійської мови на міжнародному ринку продукції наукової літератури, як і панування російської мови в цій площині в СРСР, викликає застереження багатьох інших народів. Треба сказати, що особливо покривджені були після другої світової війни (і ще й сьогодні) німці. На багатьох міжнародних конгресах і конференціях німецька мова надалі не визнається за офіційну мову доповідів чи дебатів. Німецькі вчені, якщо вони хочуть брати участь у таких конгресах, мусять користуватися англійською або французькою мовою. Чужою мовою друкуються праці німецьких учених і в *працях* цих конференцій. Така практика здійснюється до самого останнього часу; наприклад, на 18 Міжнародному конгресі з космічної медицини, що відбувся 15—18 вересня 1969 в Амстердамі, німецькі вчені не могли читати доповідей німецькою мовою, на 12 Міжнародному конгресі з проблем згоряння, що відбувся 14—20 липня 1968 в Пуатьє (Франція), не лише німецькі учасники конгресу, але навіть французькі й японські мусяли користуватися лише англійською мовою, і праці кон-

гресу надруковані лише цією мовою. А тим часом доповіді німецьких учених на цьому конгресі були найбільше цінні, ревеляційні. Ще одним прикладом такого стану є французький (на ділі — міжнародний) журнал *Annales de Géophysique*, статті в ньому друкуються лише французькою та англійською мовами, дописувачі німці (а їх доволі багато) мусять користуватися чужою мовою. Треба сказати, що навіть самим англійцям така ситуація здається незручною і надалі для них не дуже бажаною. У журналі *New Scientist* від 14 березня 1969 висловився в цьому питанні президент Всеєвропейської федерації національних інженерних товариств Фредерік Ворнер, який наводить приклад із лавреатом Нобеля, відомим німецьким фізиком Філіппом Ленардом, що вийшов назавжди з Німецького фізичного товариства тому, що журнал цього товариства «посмів» надрукувати на своїх сторінках статтю англійською мовою. Хоч цей крок був, може, й надто різкий, Ворнер рекомендує британським інженерам вивчати і, коли тільки є нагода, користуватися іншими європейськими мовами, зокрема він бачить зростання в майбутньому ролі німецької, французької та голландської мов.

Повертаючися до теми про стан на Україні, треба ще зазначити, що наукові кола на Україні не тільки не друкують жодних своїх матеріалів чужими мовами, але навіть не пересилають своїх праць до редакцій закордонних журналів, як це роблять уже російські установи. Так, статті російських учених появляються регулярно за останні два роки у таких відомих журналах, як *Die Welt der Wissenschaft*, *Science Journal*, *Physics-Today*, *Space Science Review*. Хтось в АН СРСР керує цією роботою, координує її, існує там якийсь центр, що висилає особливо цікаві матеріали до закордонних журналів. Такий центр дуже надався б і АН УРСР, бо дотепер вона навіть не користується зв'язками АН СРСР. Лише дослівно в останні місяці помічаємо дещо більше наполегливі спроби київських кіл містити українські матеріали в чужинецьких журналах; такими є статті українського академіка Г. В. Самсонова та його співробітників у німецькому журналі *Zeitschrift des Vereins Deutscher Ingenieure (VDI—Z)*, нові статті українських учених у журналах *Physica Status Solidi* та *Fusion Nucléaire*, знаменна передмова академіка В. І. Толубинського до англійського перекладу українських збірників серії «Теплофізика і теплотехніка» (що з 15 ч. перейшли на журнальну форму). Проте все це спроби, які не виходять за межі, які були досягнуті українською наукою ще в другій половині 20-их років.

Керівні кола, які плянують розгортання наукових установ та наукової видавничої діяльності на Україні, свідомі труднощів, з якими їм доводиться боротися. Так, знаємо, що Редакційно-видавнича рада АН УРСР не могла видати друком у 1969 році біля ста завершених монографій українських учених, обсягом понад дві тисячі друкованих аркушів, надісланих авторами ще в 1967—68 роках. Часто час вичікуван-

ня від дати написання праці до її надрукування становить три роки, що дуже негативно позначається на пріоритеті української науки, який вона могла б здобути, якби до її послуг були належні кошти та поліграфічні підприємства. Тим часом поліпшення може (теоретично) наступити найшвидше аж у 1974—75 роках, коли ловинні ввійти в дію перші черги поліграфічного комбінату АН УРСР потужністю на 30 тисяч обліково-видавничих аркушів. Проте п'ять мільйонів крб., виділених на будівництво комбінату в п'ятиріччі 1970—1975, сума явно недостатня, щоб забезпечити своєчасне введення його в дію. Зараз різні видання АН УРСР друкуються в різних поліграфічних закладах, не завжди високого технічного рівня; діаграми та фоторепродукції наукових українських видань все ще часто недоброякісні; наприклад, журнали та книги з металознавства чи біологічно-медичного сектора все ще не ілюструють своїх матеріалів такими репродукціями металографічних побільшень чи мікроскопічних фотозняток, як це водиться в солідних європейських чи американських виданнях. Про кольорові репродукції тут навіть не говоримо, вони повністю відсутні в українській науковій літературі, і це дуже збіднює багато наших видань.

Українські наукові установи надзвичайно мало користуються модерними методами прискіщення публікування результатів наукових досліджень, як препринти, ротаторні видання, фотопередруки. Фотоофсетні лабораторії існують лише при небагатьох більших науково-дослідних інститутах, їх потужності такі слабі, що не можуть задовольнити потреб навіть своїх власних інститутів, а що ж тоді говорити про допомогу іншим інститутам чи установам.

Значною слабкістю в секторі продукції української наукової літератури є її застарілі форми організації роботи, пов'язані, звичайно, у великій мірі з браком належних фінансових засобів. Неefективна форма організації праці — це слаба сторінка всього СРСР, але на Україні вона відчувається особливо боляче. Закордонні відвідувачі та дослідники правильно підкреслюють, що в СРСР (і УРСР) висококваліфіковані наукові працівники мусять виконувати допоміжну роботу, бо не мають до послуг належного апарату. Так, автори наукових праць часто змушені самі переписувати багато разів розділи своїх монографій на машинці чи, коли вони вже друкуються, робити першу коректу. Ця робота на Заході виконується як правило друкарським персоналом, читачами коректи (proofreader) та редакторами-помічниками. На таку допомогу можуть розраховувати в СРСР лише впливові академіки чи ще хіба члени-кореспонденти академії. Решта вчених, навіть дуже визначних, витрачають дуже багато свого цінного часу на роботу, яку на Заході виконують допоміжні сили (сюди входить і підготування експериментів у лабораторіях та реєстрування результатів цих експериментів). Радянська офіційна статистика часто дає фальшиві дані тому, що радянські дефініції відмінні від міжнародно прийня-

тих. Так, наприклад, радянське розуміння слова «дослідження» (в англійській термінології Research and Development) відмінне від т. зв. дефініції Фраскати.¹⁹ Статистика, яка віддзеркалює кількісні показники якоїсь діяльності, у нашому випадку, наприклад, кількість і тиражі наукових публікацій, ще зовсім не віддає якісної характеристики даної діяльності. Іншими словами, статистика дає картину *зусилля*, але не дає картини *вислідів* чи дійсних досягнень науково-видавничої чи взагалі наукової роботи. Тому й радянське число 7 мільярдів крб. річної інвестиції в науку є мірилом лише зусилля влади в цій площині. Є випадки, коли інші народи вкладають у науку куди менші суми, але наука в них розвивається швидше та більше ефективно, ніж в СРСР чи США. Так, Німеччина видала в 1964 році лише 1,4⁰% свого національного доходу на науку та дослідження, а Японія 1,5⁰%, а в 1965—69 роках наука в цих країнах розвивалася куди потужніше, ніж, наприклад, в США, в яких на Research and Development іде цілих 3,4⁰% величезного національного доходу. В США налічується на кожних 10 000 населення аж 25 науково-дослідних працівників, тоді як в Японії є їх лише 12, а в Німеччині — 6.²⁰ А тим часом у Німеччині суспільство аж ніяк не «менше інтелектуальне» порівняно з США. Так само і в СРСР під категорію наукового персоналу статистика підтасовує і не суто науковий персонал, тобто персонал, який у західноєвропейській статистиці не входить у групу науково-дослідного персоналу. Радянська статистика включає сюди викладачів високих шкіл, що не ведуть жодної дослідної роботи, працівників експериментальних заводів та конструкторських бюро, працівників-дослідників на суспільно-громадській ниві (social scientists), деяких діячів мистецтва (мистецтвознавців, музикологів), а навіть рядових статистиків та деяких журналістів. Тому статистичні дані в СРСР треба вважати перебільшеними супроти західноєвропейських.

Якщо йдеться про Україну, то видатки на науку становили в 1958—65 роках у мільйонах крб. (для порівняння даємо числа щодо РСФРР):

	1958	1960	1963	1965
УРСР	65,2	86,7	104,8	113,1
РСФРР	168,5	189,2	183,5	201,6

Проте установа, яка повинна найбільш виразно репрезентувати українську науку, себто АН УРСР, одержує лише маленьку частину того, що одержує АН СРСР; так, у 1959 році АН УРСР інвестувала в розбудову 6,1 мільйона крб., а

¹⁹ Цю дефініцію встановили західноєвропейські вчені на конференції в італійському місті Фраскати в 1963 році (див. New Scientist від 20 лютого 1969, стаття проф. Р. В. Дейвіса).

²⁰ Science, том 166, від 28 листопада 1969, стор. 1122.

АН СРСР — 81,4 мільйонів крб. (в усьому СРСР інвестовано 500 мільйонів крб., з чого видно, скільки коштів іде на різні позаакадемічні дослідні проекти (див. Eugene Zaleski: Soviet R. & D.; Finance and Allocations, „Science and Technology“, May 1969, p. 8—15). Цікавими є також числа, що характеризують видавничу діяльність АН СРСР (видавництво *Наука* і АН УРСР (видавництво *Наукова думка*); нижче їх наводимо:

Видавництво	1955		1960		1967	
	назв друківаних аркушів	назв друківаних аркушів	назв друківаних аркушів	назв друківаних аркушів	назв друківаних аркушів	назв друківаних аркушів
Наукова думка	264	3007	310	3616	329	5514
Наука	1455	24609	2304	37793	2751	46600

Як бачимо, кількість книг, яку видає АН УРСР, зростає дуже незначно в 1955—67 роках, тоді як АН СРСР видала в 1967 році майже вдвічі більше назв порівняно з 1955 роком (*Е. С. Лихтенштайн*, Книги и журналы Академии за 50 лет, *Вестник АН СССР*, ч. 10, 1967, стор. 35—44).

Невеселу дійсність української видавничої діяльності розкриває черговий щорічник *Печать СССР в 1968 году* (Изд. «Книга», Москва, 1969). Оскільки наша стаття є радше аналітична, ми зупинимось лише коротко на числах цього щорічника. Випуск книг і брошур за вибраними ділянками виглядає так:

	Природописні, математичні науки	Техніка, проми- словість	Радіо-техніка	Транс- порт	Медицина
РСФРР	4852	17716	531	2224	1971
УРСР	686	2218	62	210	380
УРСР у % до РСФРР	14,1	12,5	11,6	9,5	19,3

Числа дають кількість назв (книг і брошур), випущених у 1968 році; ще раз пригадаємо, що видання згаданих угорі ділянок і в УРСР друковані на понад 90% російською мовою.²¹

Картина випуску книг (без брошур) ще дільш темна; у 1968 році вона була така:

²¹ Василь Ф. Лобко, український інженер (спеціаліст з автоматизації) та громадський діяч в УРСР підрахував, що лише 5% технічної літератури на Україні видається українською мовою, а 95% російською. В. Лобко розкриває й куліси заборони видання в УРСР українського радіо-журнала (див. *Сучасність*, лютий 1970, стор. 95).

	Природописні, математичні науки	Техніка, проми- словість	Радіо- техніка	Транс- порт	Медицина
РСФРР	3084	6513	270	1223	1086
УРСР	426	831	28	74	191
УРСР у % до РСФРР	13,8	12,8	10,4	6,0	17,6

В УРСР маємо лише 8 республіканських видавництв (з них лише 6 професійно-наукового профілю). 7 обласних видавництв та три університетські видавництва (Київ, Харків, Львів). У РСФРР, точніше в Москві, нараховується 34 центральні видавництва всесоюзного значення, з них біля 80% високого науково-професійного профілю, 15 міністерських видавництв, 5 чисто республіканських видавництв РСФРР, 7 університетських видавництв та аж 46 обласних та спеціальних видавництв.

Радянська статистика виділяє далі з науково-професійної літератури різних ділянок *стисло науково-дослідну* літературу, себто літературу, яка є результатом серйозної та глибокої дослідницької роботи. У цій площині стан в СРСР є такий (1968):

РСФРР 3 772 книг, тираж 14 155 тисяч екземплярів,
УРСР 558 книг, тираж 1 443 тисяч екземплярів.

Іншими словами, щодо тиражу УРСР дає приблизно *одну десяту* науково-дослідної літератури РСФРР. У секторі видання підручників для високих шкіл стан у 1968 році був такий:

РСФРР 3 018 підручників, тираж 34 428 тисяч екземплярів,
УРСР 687 підручників, тираж 1 508 тисяч екземплярів.

Таким чином тираж надрукованих на Україні високошкільних підручників становить *ледве 4,4%* випуску підручників у РСФРР. З цього видно, що у величезній більшості випадків студенти українських високих шкіл змушені користуватися російськими підручниками, себто не лише підручниками, надрукованими російською мовою, але написаними й виданими у Москві, невеличке число підручників, що видається на Україні, це здебільша підручники для педінститутів, сільсько-господарських інститутів і хіба це декілька книжок для факультетів сектора суспільних наук наших університетів. Інша справа, що авторами деяких відомих підручників, виданих у Москві, є українські вчені, але їх запрягли до праці у всесоюзному возі, і ні українське студентство, ні українська наукова мова користі з них не мають.

Видавництво журналів та напівперіодичних збірників (у тому числі республіканських міжвідомчих збірників, яким ми присвятили більше уваги на початку нашої праці) концентровано на Україні в Києві. З 391 таких видань, що вийшли у 1968 році в УРСР, 302 появлялось у Києві (для порівняння: з 3567 того типу видань в РСФРР 2510 появлялось у Москві). Із згаданих 391 українських видань лише 146 появлялось українською мовою, решта російською. Докладніше: в числі 245 російськомовних видань — 136 належало до сектора техніки та промисловости; видання сектора природописних, математичних наук (49 назв) та медично-біологічних наук (37 назв) розділені нерівномірно на українськомовні та російськомовні, з значною перевагою російських. Якщо мова про частоту появи, то Україна мала в 1968 році 58 місячників (РСФРР — 751), двомісячників 35 (РСФРР — 245).

Ще треба згадати, що АН УРСР, а зокрема її Центральна Бібліотека, не роблять заходів, щоб забезпечити обмін українських наукових видань з закордоном. Треба ствердити, що майже ніколи Центральна Бібліотека АН УРСР не висилає за кордон українськомовних публікацій, єдине, що вона пропонує закордонним видавництвам та науковим установам, — це видання АН УРСР російською мовою. Спроби посилити обмін науковими виданнями почалися лише в 1967 році, коли тогочасна дирекція Центральної Бібліотеки АН УРСР (дир. І. С. Черненко) запропонувала наново такий обмін деяким установам в Європі та США. Які слабі, просто немічні були ці зусилля, свідчить факт, що коли деякі закордонні установи попросили в обмін за свої видання також видання українських університетів чи взагалі високих шкіл, то Центральна Бібліотека Академії наук цього прохання не змогла задоволити. Вона переслала лише декілька чисел російськомовного *Вісника* Харківського політехнічного інституту, українськомовні ж *Вісники* Львівського політехнічного інституту, Київського університету, Чернівецького університету й ін. надалі майже зовсім неприступні для західних дослідників. Нам далі точно відомо, що деякі закордонні установи зажадали в 1969 році пересилання їм *Українського математичного журналу* в українській версії, але АН УРСР благодушно ставиться до цих вимог, рішення залишає місцевим (європейським чи американським) імпортерам книг з СРСР, а згадані установи одержують і в 1970 році російськомовну версію УМЖ. А тим часом АН УРСР має право (*і зобов'язана*) пересилати з своєї ініціативи українські версії своїх журналів за кордон і аж ніяк не повинна вичікувати, поки така ініціатива вийде від закордонних передплатників чи імпортерських книгарень, в яких часто zatrudнений ворожий українству елемент. Проти українських установ у Києві діють і московські установи. Не минуло багато днів від часу, як Бібліотека АН УРСР встановила обмін з деякими відомими американськими науково-дослідними установами (зокрема сектора фізики, металознавства, аеронавтики, космічних

досліджень), коли ті самі установи одержали пропозиції від російських бібліотек (Бібліотеки АН СРСР, відділ закордонного обміну, дир. А. А. Мойсеева) щодо такого ж обміну, при чому знаменне, що дя обміну Бібліотека АН СРСР пропонує і видання республіканських Академій наук (вірменської, української, казахстанської й ін.). Іншими словами, республіканська АН ледве має змогу обмінюватися своїми власними виданнями і навіть не може забезпечити обміну університетськими *Науковими записками*, що видаються в даній республіці, а от всесоюзна АН не лише організує агресивний обмін своїми (якими ж численними) виданнями, але й може посилати вибрані видання республіканських академій. За таких умов Києву доводиться боротися з великими труднощами, і не багато допомагає тут те, що каталоги-летючки видавництва «Наукова думка» (крім української, власне кажучи, двомовної обгортки сліду української мови в них немає) перелічують лише книги-новопояви, надруковані російською мовою.²² До речі, зусилля Центральної Бібліотеки АН УРСР були, можливо, не на смак правовірних льюялістів у Києві, її директор був звільнений від обов'язків у серпні 1969 (див. *Вісник АН УРСР*, 1969, ч. 4, стор. 98), завідувачем відділу комплектування закордонної літератури став К. Бакулин (підписує листи з листопада 1969). Не зовсім добре відоме, чи українські бібліотеки дійсно й безперерійно одержують всі ті видання, які їм пересилають закордонні видавництва та установи. Найновіший каталог цих видань («Зведений каталог закордонних наукових журналів, одержаних бібліотеками України в 1967 році», склала Л. Хом'якова, вид-тво Державної республіканської бібліотеки УРСР ім. КПРС, Київ, 1969, 458 стор.) виявляє брак деяких з видань, про які ми знаємо, що були вислані на Україну (ASME Conferences Proceedings, AIAA Journal, IEEE Transactions тощо).

У підсумку треба ствердити такі факти:

1. Як і в цілому світі, так і на Україні наступив т. зв. вибух наукових досліджень і публікації результатів цих до-

²² Радянські каталоги взагалі, зокрема ж такі, що призначені для замовців з-за кордону, є кпинами з національних видань. Так, відомий тижневик *Новые книги СССР*, який всі європейські й американські імпортери радянської літератури рекомендують покупцям як базу для замовлень цієї літератури, не дає як правило ніяких відомостей про книги, видані неросійськими мовами. Єдине, що попадає туди вряди-годи з українських видань, — це мистецькі листівки-буклети суто пропагандивного характеру та ще видання «клясики» марксизму-ленінізму. Яку невірну інформацію подають інші каталоги, бачимо з прикладу каталогу білоруського видавництва «Наука и техника» на 1969 рік. У цьому каталозі журнал *Весті АН БССР* (серій фізико-технічних наук) називають як журнал, що друкується білоруською мовою; насправді він друкується на 95% російською мовою.

сліджень. Помітно виросли кадри науково-дослідних установ України, поширилися старі інститути та виросли нові, включилися в роботу дуже численні *молоді* сили, збільшилася продуктивність цих сил, і в результаті у 1965—70 роках стало наказом хвилі створити численні нові періодичні і напівперіодичні видання, які реєстрували б та зберігали для майбутнього результати наукових досліджень. Така політика є доцільною для України і для всього СРСР, бо таким чином не втрачається величезний вклад у науку, який вносять тепер українські вчені. Поява великої кількості нових напівперіодичних республіканських міжвідомчих наукових збірників, перехід деяких з них у 1969—70 роках на журнальні форми — надзвичайно позитивне й корисне явище, навіть коли вони появляються російською мовою.

2. Не зважаючи на деяке поліпшення графічного оформлення і обсягу українських наукових журналів (кращий папір, обкладинки та титульні листки, кращі шрифти), вони все ще виразно більш убогі, ніж всесоюзні журнали. До сьогодні республіканський журнал насаперед не сміє бути більше об'ємистим за всесоюзний. Навіть українські журнали всесоюзного значення, наприклад, *Кибернетика*, *Проблеми прочності*, *Порошковая металлургия* й ін., не сміють переступити окресленого обсягу. На Україні немає ні одного журналу, який своїм обсягом та розміром статей хоча б наближався до таких всесоюзних журналів, як *Фізика твердого тела* (біля 260 стор. щомісяця), *Журнал экспериментальной и теоретической физики* (300—400 стор. щомісяця), *Радиотехника и электроника*, *Автоматика и телемеханика*, *Астрономический журнал*, *Теплофизика высоких температур* і багато ін. Об'єм *Доповідів АН УРСР* дорівнює приблизно 25% об'єму *Докладов АН СРСР* (річник *Доповідів* має 2 300 стор., річник *Докладов* 8 650 стор.). Середній об'єм журналів, що видаються АН СРСР, становить 180—220 стор., середній об'єм журналів АН УРСР менший точно наполовину: 100 стор. на число.

3. Колосальних розмірів досягло сьогодні *переміщення* висококваліфікованих сил в СРСР. У результаті чого всесоюзні (московські) журнали друкують більшу кількість авторів-українців, ніж українські журнали на Україні. Ба що більше, в науково-дослідних установах Москви, Ленінграду, Горького, Свердловська, Новосибірська працює, мабуть, більше видатних українських спеціалістів і учених, ніж у самій Україні. Не тільки наші вчені затрунені в Москві чи Ленінграді, але й велике число учених з України намагається в першу чергу друкувати свої праці у всесоюзних журналах. Доходить до того, що наукові працівники таких *de nomine* українських установ, як Фізико-технічного інституту низьких температур, Фізико-технічного інституту чи Інституту радіофізики й електроніки (все це інститути АН УРСР у Харкові), як правило не містять своїх праць в українських журналах. Рідко коли появляються в українських журналах

праці співробітників Інституту фізики АН УРСР, Інституту гідромеханіки, астрономічних обсерваторій на Україні.

4. Заплутаність і «парарелізм» управління українськими науковими установами Києвом і Москвою доходить до таких меж, що в 1969 році ми зауважили виділення *другого* Фізико-технічного інституту в Харкові чи *другої* Астрономічної обсерваторії в Києві, при чому обидві нові установи є в мережі та під юрисдикцією АН СРСР, а не АН УРСР (у мережі якої є такі самі установи). З другого боку, в Харкові створено Інститут ядерної фізики ім. Курчатова, що є дублетом (меншого розміру) подібного Інституту в Москві. «Координація» праці АН УРСР та АН СРСР пішла так далеко, що зараз дуже важко встановити, хто складає програму наукової роботи українських установ (жерує роботою все ще АН УРСР). Хоч співпраця українських учених з російськими та вченими інших народів СРСР є дуже бажаною і в основному дає корисні результати, було б все таки більше правильним, щоб видатні українські вчені очолювали насамперед наукові установи на Україні. Якщо ж вони і бажають працювати поза Україною, вони принаймні повинні брати активну участь в українському науковому житті і свої праці обов'язково містити в українських журналах. Деякі вчені частково й дотримуються такої практики (наприклад, академіки М. М. Боголюбов, С. В. Серенсен, О. І. Лейпунський), але більшість не тримається цього принципу, особливо спеціалісти ділянки аеронавтики та освоєння космосу, ядерної енергетики, військової та летунської медицини, тропічної медицини й ін.

5. На Україні не видають книг, які інформували б світ про досягнення української науки. Тим часом у Москві використовують кожну нагоду, щоб давати широкі огляди досягнень «радянської» науки. Цілі серії таких книг енциклопедичного характеру появились у видавництві *Наука* (вид-тво АН СРСР) з нагоди 50-ліття Жовтневої революції в 1967—68 роках. Не минуло й двох років, як подібні книги почали появлятися у 100-річчя народження Леніна. Все це надзвичайно солідно, навіть репрезентативно опрацьовані книги, які всі досягнення науки в СРСР розглядають як досягнення однієї, монолітної радянської науки. Жодних, навіть легких натяків на національне обличчя окремих учених (за винятком російських) у них немає. В УРСР видали лише *Історію АН УРСР* (у двох томах) та два довідники про неї: Немошкаленка, Новікова та Пелиха російською мовою і Терлецького — українською. Російськомовний довідник кращий, більше річевий і солідний. Перед вченими України стоїть гостре завдання дати ряд монографій про розвиток окремих ділянок науки на Україні.²³

²³ Нам відомі в минулому лише дві книги цього типу з ділянки механіки: Т. В. Пуцяга і Б. Н. Фрадлін, Діяльність видатних

6. Все ще є ділянки науки, які, будучи монополією московських центральних установ і їх видавництв, не представлені на Україні відповідними журналами чи навіть монографіями, не зважаючи на те, що й на Україні і в СРСР у цілому працює ряд учених-українців з цих ділянок. Сюди належить передусім ділянка технічної фізики (що представлена в Росії такими великими журналами, як *Журнал технической физики*, *Ленинград*, чи *Журнал прикладной механики и технической физики*, АН СРСР), а далі ділянка фізики високих шарів атмосфери (аеронімія) та фізики космічного проміння. Зовсім відсутні на Україні журнали циклу космічних досліджень (механіка й динаміка польоту космічних кораблів, обчислення їхніх траєкторій, інженерні питання конструювання цих кораблів, проблеми нових видів тяги літаючих апаратів). Як парадокс, не зважаючи на факт блискучого розвитку кібернетики та справи електронних обчислювальних машин на Україні, у нас немає журналу, присвяченого практиці експлуатації та технології виготовлення цих машин. Українські журнали *Автоматика* та *Кибернетика* обговорюють на своїх сторінках лише вибрані, здебільша теоретичні питання автоматичного керування; питання ж мікромініятуризації електронних приладів чи питання їх надійності не порушені взагалі або порушені в мізерно невеликому числі публікацій.²⁴ Немає також на Україні належних міцних періодичних видань з акустики, оптики та спектроскопії, кіномеханіки, нафтохімії, дефектоскопії, кардіології.

7. В українських наукових журналах ніколи не появляються *світоглядів*, синтетичні статті-підсумки великих учених, які накресливали б розвиток науки на Україні в майбутньому. Ми маємо на думці такі статті, які часто можна надбати в таких журналах, як *Nature* (В. Британія), *Science* (США), *Physics-Today*. Тому поряд з загарантованими успіхами майбутнє науки на Україні криє в собі багато несподіванок та зовсім не передбачених процесів. Зокрема відчуваються нерівномірності у підготовці висококваліфікованих кадрів для перспективних ділянок науки завтрашнього дня. Так у 1969—70 роках виникли труднощі у зв'язку з браком кадрів у ділянках астрономії, газової динаміки, кріогенної техніки, кристалографії і багатьох інших.

механіків на Україні, Київ, Держтехвидав, 1952, 270 стор., та Г. Н. Савин і В. В. Георгиевская, *Развитие механики на Украине за годы советской власти*, АН УССР, Киев, 1961; у 1964 році вийшла книга-комбінація згаданих двох книг п. н. «Очерки развития некоторых фундаментальных проблем механики».

²⁴ У 1965—69 роках вийшло всього три випуски міжвідомчого українського збірника *Полупроводниковая техника и микроэлектроника* (1966, 1967, 1969). У той самий час вийшло в Москві у видавництві «Сов. радио» більше 20 випусків збірників п. н. *Полупроводниковые приборы и их применение* (260—400 стор. на кожний випуск).

8. Нам здається, що деякі хиби продукції наукової літератури на Україні мають коріння в наших внутрішніх вадах. Українські вчені повинні працювати більш твердо та систематично, зокрема вони повинні неодмінно включитися в *адміністративну роботу по управлінню* науковими дослідженнями. Особливо ми в праві сподіватися більш виразної допомоги українській науці та українським науковим видавцям від тих наших учених, що закріпилися на інколи дуже високих постах у центральних наукових установах у Москві. У видавничій роботі треба виявляти впевненість і свого роду агресивність, а далі треба переключитися на модерні методи редагування і друку журналів і збірників. До авторів надсланих матеріалів треба ставити дуже високі вимоги,²⁵ але добрі статті треба друкувати дуже швидко, а не перетримувати їх у редакційній теці.²⁶ Журнали, що мають багато закордонних передплатників, мусять мати чужомовних редакторів, які допильновували б того, щоб чужомовні резюме чи посилання на чужомовні джерела були надруковані без помилок. У цьому відношенні українські видання (але й все-союзні) мають багато хиб. З другого боку, всі українські вчені та спеціалісти на еміграції мусять вважати своїм *найпершим* обов'язком передплачувати та поширювати при кожній нагоді всі наукові видання УРСР, особливо ж видання сектора фізико-математичних, технічних, природописних і медичних наук.

9. У своїй науково-дослідній і науково-видавничій діяльності українські вчені мусять рівнятися на досягнення передових західноєвропейських країн, у тому числі насамперед таких, як Франція та Німеччина, а також Швеція та Великобританія. Як самі радянські дослідники визнають, у виданні наукових журналів СРСР (а тим більше УРСР) помітно відстає від Заходу. Щорічний приріст випуску наукової літератури в УРСР становить у 1968—69 роках лише дещо більше 4%, тоді як він повинен становити *щонайменше* 14—15%, як хотіти, щоб продукція української наукової літератури розвивалася такими темпами, як в інших передових країнах. Зокрема треба запозичити від Франції чи Німеччини не так зміст, який на Україні є високим та правильно

²⁵ Критика якості деяких статей у *Доповідях АН УРСР*, висловлена акад. Ю. Митропольським на засіданні Президії Академії 5 травня 1969, є обґрунтованою і правильною. Також надмірне скорочення статей, поміщених у *Доповідях*, не улегшує авторам завдання досягти вищого рівня.

²⁶ Відомий український спеціаліст з планування та організації науки Г. М. Добров у блискучій праці «Принципи розвитку і розміщення мережі наукових центрів УРСР» (*Вісник АН УРСР*, серпень 1969, стор. 59—69) пише, що київські автори (себе ті, що є, як то кажуть, близько «вівтаря») мусять чекати на надрукування своїх статей в українських наукових журналах біля одного року, але позастолічні чекають часто два роки, а то і більше.

розділеним по окремих ділянках науки, як зовнішній вигляд періодичних видань, себто їх поліграфічне оформлення, а також специфічну характеристику та періодичність видань вузькоспеціальних ділянок науки. На Заході існує чіткий розподіл між монографічними виданнями, енциклопедичними, серійними проблематичними, оглядовими працями, трудами конференцій, з'їздів, симпозіумів, семінарів. Чітко окреслений буває далі об'єм (кількість сторінок), ілюстративне оформлення, обкладинка (тверда чи м'яка), та *тиражі* видань. На Україні шати періодичних видань доволі монотонні, панує строкатість форматів, особливо цінні наукові монографії бувають як правило оформлені незадовільно, неясними є причини таких чи інших тиражів видань.²⁷

10. Відповідальні керівні кола української науки мусять відкидати всі спроби дезорієнтації закордону, мусять спростовувати всі фальшиві відомості щодо наукової роботи на Україні. Сміховинно повторювати аргумент, що українські наукові видання друкуються російською мовою тому, що українські вчені хочуть, щоб їх цитували чужинецькі чи взагалі неукраїнські колеги, або тому, що Академії наук Угорщини чи Чехо-Словаччини начебто «просили», щоб їм надсилати публікації АН УРСР не українською мовою, бо її угорські чи чеські вчені добре не знають (!?). Якщо вже керуватися такими «мотивами», то перед Президією АН УРСР стоїть куди вигідніша альтернатива: друкувати деякі праці українських учених чужими мовами (французькою, німецькою, англійською та ін.), тоді передумови цитування чужинецькими колами (чи просто мотиви честолюбства науковців-кар'єристів) будуть задоволені ще краще. Рішуче треба покінчити з грубими диспропорціями в українській науці, зумовленими втручанням «координаторів» науки в СРСР. Поруч з надмірним інтересом до проблем, скажімо, люмінісценції, прикладної геофізики, теоретичної математики чи клінічної фізіології, різко занедбаними є на Україні проблеми фізики атмосфери та йоносфери, гідробудівництва, лісознавства, генетики, нафтохімії.

А вже конче треба покінчити з практикою окупації своїх і чужих даними щодо начебто значних асигнувань на науку в Україні. Аналіза прогресу науки у світі за останні двадцять років показала недвозначно, що для досягнення *подвоєння нових результатів науки* потрібно збільшити обсяг науково-технічної інформації (сюди входить якраз зростання наукової літератури) у 8—10 разів, треба збільшити

²⁷ Як один з прикладів згадаємо, що збірники *Радиотехника* (ч. 8), присвячені загальним питанням зв'язку мають тираж 2 000 примірників, а *Радиотехника*, ч. 9, присвячений одній з найважливіших ділянок сучасної комунікації на високих частотах (продукція особливо міцних імпульсів на клістронах) має тираж лише 1 460 примірників.

кількість зайнятих у науці у 15—20 разів, а асиґнування на науку мусять зрости у 30—40 разів.²⁸ До здійснення цих суттєвих передумов розвитку науки у нас ще дуже далеко.²⁹

²⁸ Див. Л. С. Козачков, Інформаційні потоки в науці, Вісник АН УРСР, ч. 8 (грудень 1969), стор. 76—91.

²⁹ За найновішими даними, асиґнування на науку (по АН УРСР) виросли за двадцятиріччя 1949—69 лише у 8 разів (див. В. Немошкаленко, Н. Новиков, В. Пельх, Академия Наук Украинской ССР, 1969, Киев, Наукова думка, стор. 268).

ВІД ВИДАВНИЦТВА І РЕДАКЦІЇ

Повідомляємо наших шановних передплатників, читачів та авторів, що у відповідь на прохання проф. Вольфрама Бургардта Українське товариство закордонних студій «Сучасність» звільнило його від обов'язків головного редактора нашого журналу. Проф. В. Бургардта примусило до цього кроку переобтяження професійною працею в Західньоонтарійському університеті — в Лондоні, Канада. Він далі залишається в складі редакційної колегії і в міру своїх можливостей співпрацюватиме з журналом «Сучасність».

Видавництво і редакція щиро дякують проф. Вольфрамові Бургардтові за його дотеперішню працю як головного редактора.

Видавництво і редакція ж. «Сучасність»

Румунська діалектика націоналістичного та соціалістичного догматизму

Дарія Ребет

Ми вже звикли до виломів комуністичного керівництва Румунської Соціалістичної Республіки супроти диспозиційного центру в Москві; до непослуху і «власних шляхів» Румунської комуністичної партії; власних плянів і лявірування у зовнішній політиці, що зовсім демонстративно ведеться за принципом — «на всі сторони відкрита». Та в половині 60-их років це був усе таки несподіваний вияв специфічного пролому в сателітському комплексі, що й досі, серед відосередніх течій, ревізіоністських тенденцій та інших питоменних проявів у т. зв. соціалістичному бльоці, — надає Румунії своєрідного профілю і визначає її окреме місце в еволюції, не передбаченій марксистсько-ленінським талмудом. Щоб румунські політики могли тепер складати свої заяви про незалежність окремих країн та суверенність соціалістичних націй і роз'їжджати не лише до своєї «Мекки» та по братніх республіках, але і по капіталістичних столицях, — для цього був потрібний довгий і докорінний внутрішній процес, який створив фундамент для теперішнього становища цієї бундючної нації.

Як у всіх країнах марксистської системи, так і в Румунії офіційно перше і вирішально останнє слово має комуністична партія. Отож, і тут насамперед партія була тим господарем, що ревізував не лише свої директиви для народу, але передусім свої власні позиції; великою мірою партія перетворила сама себе, сягаючи до основ своєї національної природи, а згодом висуваючи національні постулати.

ПАРТІЯ НА ВЛАСНОМУ ШЛЯХУ

Відоме з повоєнних років ім'я керівника румунських комуністів, Ани Павкер, разом з іменем її співробітника Васіле (чи, як часом вживають, — Лясло) Люки, у новітній румунській публіцистиці править за символ московської комісарщини, чужинецької групи керівників, т. зв. «москвинів»,

Транскрипція румунських власних назв та імен, за браком відповідних довідників, досить умовна і може відбігати від встановлених норм.

після «визволення» настановлених і керованих Москвою. Ця справа стала виднішою аж тоді, коли 1952 року наступила зміна керівництва в партії на користь місцевого, «вітчизняного» гурта. А голосно заговорили про це румуни щойно в 1964—65 роках, коли нове керівництво з акцентовано національних позицій повело виховну пропаганду. І власне на тлі історії комуністичного руху в Румунії засадничо унагляднюється значення національного елемента у самому характері і ширшій суспільно-політичній ролі комуністичної партії.

Коли 1944 року Румунська комуністична партія вийшла з нелегалітчини, при чому автохтонні комуністи зустріли «визволення» в більшості по тюрмах режиму Антонеску, вона мала ледве тисячу членів. Керівництво, на чолі з «червоною царицею» (як називали Ану Павкер), прийшло разом з червоною армією. Це були емігранти, які перебували в Радянському Союзі, вже й громадяни СРСР; це був апарат, опанований людьми з колишніх меншостей у Румунії. Що вони були послушні Москві, у це легко повірити, не лише з комуністично-інтернаціональних спонук, але як колишні громадяни нижчої класи довоєнної реакційно-шовіністичної Румунії, вони мали «традиційні» заложення для своєї протирумунської настанови. Отож Москва без будь-якого опору господарства, як хотіла, між іншим, також при допомозі різних радянсько-румунських «мішаних товариств», яких після війни постало аж шістнадцять. У всіх ділянках життя були обов'язкові радянські моделі, а в партійному «катехизисі» стояло, що «любов до Радянського Союзу і відданість йому є пробним каменем пролетарського інтернаціоналізму».

Тому зрозуміле, що в такому становищі щораз більше зрушувалися національні почування й амбіції серед місцевих комуністів. Та в той час, може, ще не так підготова, як анти-семітський курс Москви під час процесу над лікарями, довели до повалення Ани Павкер і висунення автентичних румунських комуністів з пролетарів. В особі залізничного робітника Георге Георгіу-Дежа і тогочасного визначнішого активу висувається тип «старих революційних борців», у яких, зрештою, не було тоді ідеологічних розходжень з попередниками. Тільки їх походження і національна духовість впливали щораз більше на зміну характеру партії, а далі на все забарвлення румунського комунізму. Питання, чому цей процес якраз у Румунії, становище якої було приблизно таке ж, як і всіх сателітних країн, розвинувся у напрямі своєрідного націоналізму, — треба тим часом залишити відкритим, тому що, можливо, потрібно було б розглядати широче історичне тло, формування і структуру румунської нації, саму природу народу тощо.

Нааявним гаслом для висунення національного питання і загострення національної чуйности в загрозливому становищі став проект професора московського університету Валева, з'ясований у статті «Проблеми господарського розвитку в дунайському обширі Румунії, Болгарії і СРСР» («Вестник

Московского университета», ч. 2, 1964). За його пляном ця територія мала б бути сполучена в одну наддержавну господарську одиницю тому, що нібито це органічна, господарсько і шляхами сполучення одностайна цілість, яка тяжить до південно-українського індустріального комплексу. Загроза втрати 42% румунської державної території викликала гостру реакцію румунського керівництва, і це був не лише голос національного протесту, але також початок національної мобілізації з протиросійським скеруванням; національний аспект охопив не лише партію, але автоматично разом з тим виникло принципово і питання нації взагалі. У господарському журналі «Вяца економіки» («Економічне життя»)* від 12. 6. 1964 стверджено, що здійснення цього пляну принесло б «ліквідацію румунської держави і румунського народу як нації шляхом звичайних адміністративних заходів з 'економічним' виправданням та іменем псевдомарксистсько-ленінських аргументів». У зв'язку з цією справою засадниче значення мала тоді т. зв. «квітнева декларація» ЦК Румунської робітничої партії (це тодішня назва), у якій засуджується Москва за її псевдомарксистські прийоми. Тут висувається вимога не лише рівноправності партій, але й рівноправності націй як політичних підметів, перед якими партії несуть відповідальність. Декларація підмуровується цитатою з Леніна про національні і державні різниці між народами і країнами, які до часу здійснення диктатури пролетаріату не мають бути ліквідовані, а основні принципи комунізму мають бути відповідно модифіковані і пристосовані до національних відмінностей.

Цей «ленінський» засіб став основою постійного програмового розроблювання своєї діалектики між соціалізмом і націоналізмом. У цій програмовщині вся вага пересунулася фактично на національний елемент, і так у Румунії за своївся принцип, «за формою соціалістичний — за змістом національний». Також у господарському відношенні названа декларація з'ясовує ствердження, які мають суто політичне значення. Якщо деякі господарські функції мали б бути перекинені з компетенцій держави на наддержавні органи, то це «не відповідало б принципам взаємин між соціалістичними країнами; плянове народне господарство є одним з істотних, фундаментальних і невід'ємних атрибутів суверенності соціалістичної держави, бо державний плян є неподільною цілістю... Є різні умови побудови соціалізму в різних країнах, і тому ніхто не може виршувати, що для інших країн чи партій є відповідне, а що ні».

Слідом за декларацією пішли практичні заходи дерусифікації румунського партійного, державного та господарського апарату, шкільної і культурної політики, історіографії

* Ця цитата і всі інші матеріали до статті взяті з місячного оглядового журналу „Wissenschaftlicher Dienst Südosteuropa“, Südost-Institut München, річники від 1964 до квітневого числа 1970.

і духового життя. Щораз більше зростали національні емоції, відбувалися протиросійські партійні збори, усунуено російські назви вулиць, розв'язано Інститут ім. Максима Горького в Букарешті, у школах скреслено російську мову як обов'язкову і подібне. Відповідь Кремлю в «Известиях» від 4. 7. 1964, у якій він відмежовується від виступу Валева, вважається в Румунії переломовим актом, що засвідчує здобуття незалежності і вихід Румунії з статусу сателіта. Офіційне ствердження в Москві, що при соціалістичному поділі завдань мають бути респектовані суверенність, рівноправність, незалежність і взаємні користі, — вважається відтепер позицією рівнорядного партнерства, яке партія виборола не лише для себе, але і для нації та держави.

У ролі авангарду робітничої класи, а далі провідника народу закріплюють себе румунські комуністи ще твердіше за наступних років, зокрема по смерті Георгію-Дежа, коли 1965 року першим секретарем партії став молодший досвідчений функціонер, ідеологічно вишліфований Ніколае Чавшеску. У всіх його настановах помітна продумана, мобілізуюча послідовність, яка не залишає ніякого простору поза всеохопністю партії. Він застартував унапрявленням і чітким визначенням характеру найближчого з'їзду румунських комуністів у липні 1965 року, на якому сателітська «Румунська робітничка партія» переіменувалася на «Румунську комуністичну партію» (а «Спілка трудящої молоді» на «Спілку комуністичної молоді») — з новим статутом і виразною генеральною лінією політичної власнопідметности, з різними табу «світової революції» і «кінцевої мети — комунізму», але передусім з натиском на національні вимоги й інтереси. Таке наголошення національної політики дало підставу для мобілізації «всіх сил на побудову соціалізму», а на ділі — на підтримку режиму і фактично на противагу російському централізмові.

За новим статутом, діяльність РКП базується на марксистсько-ленінському вченні, в душі пролетарського інтернаціоналізму, але «з творчим застосуванням відповідно до специфічних умов і питоменностей (нашої) країни». При братніх взаєминах з іншими комуністичними партіями на принципі суверенности, рівноправности і рівнорядности підкреслюється власний патріотизм і зокрема політична робота в армії, яка має виховувати «в душі любови до вітчизни, любови до народу і партії, в душі готовости боронити революційні досягнення, кордони вітчизни, незалежність, національну суверенність і мир». Новий статут не виходить з російської жовтневої революції і не мобілізує проти «класових ворогів». При колегіальному принципі в роботі партії підкреслюється її роль в масових і суспільних організаціях, з особливою турботою за безпартійних, у співпраці з усіма верствами нації, при чому спеціально не наголошуються пролетарські елементи і велика вага кладеться на інтелігенцію («Скінтея» — «Іскра», 6. 6. 1965). Розколина між партією і нацією має бути

зарівняна, а разом з тим має бути спопуляризована і широко вщеплена марксистсько-ленінська концепція.

Власне на еру Чавшеску, який створив широку національну базу, включно з полегшенням вступу до партії колишніх соціал-демократів, припадає дальша зміна вже не лише в керівництві, але таки й у соціяльній структурі РКП. Низький рівень і партійний дилетантизм зумовив потребу скріпити кадри фаховими силами, тобто прийняти критерій не лише соціяльного походження і програмової правдивости, але і відповідної кваліфікованости. А далі, національний ренесанс у середині партії, наголос на «правдиво румунському» елементі, реабілітація національних духових вартостей, протиставлення чужому натискові та унезалежнення власного становища вимагали збагачення партійного потенціалу інтелігентськими силами. З другого боку, все це робило партію прийнятнішою і сприяло включенню інтелігенції у державний, господарський, культурний апарат і в саму партію. Балаянс між «пролетаріатом» і інтелігенцію почав переважати на користь останньої в ролі еліти, яка мала впливати на все ширші кола суспільства і виповнювати життя престижево гідним і для нації корисним змістом. Без сумніву, крім особистих вигод, які дає перебування в партії, актуальне розуміння загального національного інтересу в зударі з ворожою силою спричинило в 60-их роках масовий вступ до партії інтелектуалів і фахівців. Це змінило вигляд партії, а разом з тим і її фактичне місце в народі з погляду національної цілоти. У такому сенсі великою мірою понад догму і соціяльні та ідеологічні розбіжності піднеслася в дійсності активна національна солідарність. Терміни «боротьба кляс», «диктатура пролетаріату» й інші поступилися місцем «єдності», «патріотизмові», «вітчизні» і т. д.

За даними з 1967 року, РКП нараховувала 1 676 000 членів, з чого на інтелігенцію припадало 29 %, тобто як брати, що загальне число інтелігенції становить 1,2 мільйона, то її участь у партії була найсильнішою, бо майже половина мала партійні квитки («Скінтея», 7. 5. 1967). За даними з березня 1970 року, на загальне число членів РКП, тепер майже два мільйони (до речі, серед південно-східних європейських держав кількісно найсильніша партія, також у відношенні до кількості населення), — 23 % припадає на інтелектуалів і урядовців, при чому деякі технічні сили і аграрних фахівців зараховано до робітництва і селянства («Скінтея» 20. 3. 1970). Отож, і на сьогодні стверджується, що інтелігенція — це «надійна підпора» РКП в середині партії, що є не «робітничою», а державною партією елітарного характеру і об'єднує «найкращих з нації». До речі, у процесі румунізації партії виеліміновано жидівських інтелектуалів з провідних місць, а бажання жидів виїздити до Ізраїлю дало привід для «боротьби з сіонізмом».

Крім практичних заходів дерусифікації всього життя, відродження активної національної свідомости у соціалістичній Румунії виявилось в плянових намаганнях з історичного і міжнародно-політичного погляду компромітувати Росію, з фундаментів підривати її авторитет, показувати її традиційно-імперіяльні претенсії. У цих заходах румунським комуністам став помічником сам Маркс.

При кінці 1964 року появилася в Румунії книжка, на-кладом 20 500 примірників, яка вже на початку 1965 року була вичерпана. Це було видання Академії Румунської Соціалістичної Республіки «для наукових цілей»: документи, знайдені в архіві «Міжнародного інституту для соціальної історії» в Амстердамі — К. Маркс, «Записки про Румунію, не публіковані документи». Вступні зауваження про знайдення і використання цих документів подають: румунський історик, член Румунської Академії Андрей Оцетеа і дослідник Маркса Г. Зане. Предмет текстів — російська політика супроти Румунії у 19 столітті. Маркс висловився за румунські інтереси проти російської гегемонії. Такі ствердження, очевидно, відповідають актуальним стосункам між Кремлем і соціалістичною Румунією, тим більше, що і в справі Басарабії Маркс стояв по боці Румунії. Та й про Росію в часи окупації румунських князівств Маркс висловився з не найкращими компліментами: «Під час своєї окупації... росіяни показали себе такими, якими вони є; грабунок і окупація Басарабії знищили всякі ілюзії». Про «російське лицемірство» говорить Маркс у зв'язку з оскарженням Росії за те, що вона, даючи допомогу балканським народам проти Туреччини, мала на увазі свої корисні цілі, послуговуючися при тому то прямим втручанням, то таємною дипломатією і підступною конспірацією, а також зрадою. У Марксових рукописах наświetлено багато непохвальних деталей з різних епізодів і подій. Цей хитрий засіб румунської гри пройшов тоді ніби непомітно. А згодом, у квітні і травні 1968, знову появилися публікації мало відомих текстів Маркса у різних журналах («Проблеми економіче», «Магазін історік», «Люпта де класи», «Скінтея»). Автори з іменами, як згадуваний уже історик Оцетеа, заступник директора Інституту історичних і соціологічних студій при ЦК РКП Августин Деак і Мірон Константінеску, між скупими і зручно дібраними цитатами цим разом багато уваги віддають інтерпретаціям і коментарям, які мають доводити, що Маркс мав на увазі реалізацію соціалізму в рамках національних держав, а на тлі реакційної історичної ролі Росії давав знамениті свідчення про румунський народ і його політичні здібності, про його не слов'янське, а дако-романське походження та про його революційність.

У послідовному плеканні протиросійської настанови в суспільстві часто нагадуються народові румунські історичні кривди і тепер втрачені території, що залишилися поза кор-

донами сучасної румунської держави; святкуються неприємні для Москви ювілеї; при всяких нагодах для історичних ремінісценцій гостро картається імперіялізм великодержав та й дбайливо пропускається все, що ще недавно було сказане про історичні заслуги Росії і про останнє «визволення» червоною армією. І, навпаки, популяризуються версії про «самовизволення» Румунії, а від 1964 року поширюється твердження про господарський визиск Румунії Радянським Союзом. Про те, наскільки партія включає патріотичні настрої народу в свою політичну гру, свідчить дрібний факт з перебування Чавшеску в Москві 1966 року. Кілька обрядових звернень у його урочистій промові на адресу господарів на мотив визволення і підтримки в побудові соціалізму було пропущено в румунському радіо й пресі, і громадськість так і не довідалася про дипломатичну гнучкість свого вождя.

Самозрозуміле, що вся рухливість румунської партії й уряду в міжнародних зв'язках, включно з адриатичними концепціями та відновленням передвоєнних спільних балканських установ, звернені проти Москви, як також і опір щодо творення спільних плянів і наддержавних диспозиційних центрів у господарському житті, протиінтеграційне наставлення в КОМЕКОН, наголос на білятеральних, а не мультилятеральних договорах і т. д.

Найновіші своєрідні оборонно-агресивні румунські позиції проти Москви — це ідеологічний «діялог» без імен адресатів, але з недвозначним скеруванням. На початку цього року московське радіо у пересиланнях румунською мовою посилює оскарження в націоналізмі «нового типу». Це — відхилення від інтернаціональної пролетарської солідарності, національна обмеженість, утрата здобутих робітничою класою позицій, хвороблива віра у спеціальне призначення власної нації й у пріоритет її інтересів, відданість партійному керівництву перш за все національному престижеві і т. д. І на це прийшла відповідь у румунській публіцистиці. Питання стоїть так: що таке націоналізм?

В ідеологічному органі ЦК партії «Люпта де кляси» («Клясова боротьба», ч. 1, 1970) автори М. Неделеа і Д. Ксікі опублікували статтю «Діалектика національного й інтернаціонального в розвитку соціалістичного суспільства». Там сказано: «Націоналізм — це ідеологія нерівності між націями, політика роз'єднання і підкорення інших народів». Суперечності між національними й інтернаціональними інтересами можуть виникати тоді, коли «одна (соціалістична) країна надає першості своєму власному розвитку коштом інших (соціалістичних) країн або намагається опанувати інші народи, що протиставляється інтересам світової соціалістичної системи». Зречення з національних інтересів приводить не до інтернаціоналістичних міждержавних стосунків, а до поневолення. Інтернаціоналізм виявляється в однозгідності з національними інтересами.

Подібно, в сенсі «гегемоніялізму», окреслює націоналізм й інший автор, Йон Мітран, у зовнішньополітичному тижневику «Люмеа» («Світло», 29. 1. 1970) у статті «Нація у сучасному світі». Він виходить з засади, що змагання за поступові соціалістичні зміни і за національну суверенність не можна розділити, вони взаємно впливають і завершуються в національному відродженні під соціалістичним знаменом. Націоналізмом не є факт, що «народ прагне до рівноправності, суверенності, національної незалежності, як також господарського і культурного розвитку власної країни». Або інакше: націоналізм — це «придушення життєвих інтересів іншої нації з метою визиску». Цей, зрештою вигідний, бумеранг з російсько-румунської полеміки ще раз показує, яке пливке й умовне це «дискутоване» поняття, що забарвлюється відповідно до потреб. Побіжно з приводу цієї «розмови» у «братньому» колі новітніх фарисеїв треба зазначити, що румунська позиція дістала повну підтримку в югославському журналі «Політика» (21. 2. 1970).

ДО НАЦІОНАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ

Попри зовнішньополітичне скерування в такій полеміці, ті самі румунські автори не занедбують у своїй «націоналістично-соціалістичній» казуїстиці підкреслювати внутрішньонаціональний виховний момент. Так, при нагоді «діялогу» з Московою згаданий Й. Мітран, попри твердження, що «соціалістична нація» суттєво відрізняється від «буржуазної», не зриває з минулим. Бо: «Соціалістична революція перебирає з минулого все те, що є позитивне; цим способом вона ніяк не перериває природного процесу розвитку нації в його основних лініях, і, навпаки, вона продовжує його на вищій площині».

Виходячи з тези, що формування народів у нації і творення національних держав є «історичним ступенем соціально-політичного поступу», румунські комуністи сягають дуже далеко в давнину за джерелами цього поступу: аж до археологічними знахідками підмуровуваних дако-романських початків. З румунського національного погляду це зрозуміле, бо у відпорі на поширювані з Москви «орієнтації» щодо слов'янської генези румунського народу найпершим засобом його охорони перед денационалізацією став процес ре-латинізації. Що такий поворот у минуле ані методично, ані доктринально не відповідає «науковому» марксистському світоглядові і найвищому зобов'язанню супроти світового комуністичного руху — це окрема справа. Але для цього таки змобілізовано сили інтелектуалів, у першу чергу фахівців істориків та літераторів і з половини 60-их років посипалися відповідні опрацювання в офіційних органах. Так постала фактично румунська «соціалістична» школа «єдиного історичного потоку», в якій прямою лінією проведено історично-національну тяглість від легендарного дакійського короля Децебала до теперішнього

керівництва РКП. Посилання на національне минуле було поставлене твердо і «поширено» у промові Чавшеску з приводу 45-літнього ювілею комуністичної партії у травні 1966, коли він заявив, що РКП є «виконавцем національної історичної волі». «Вона продовжує боротьбу румунського народу, яка триває століття, за оформлення румунської нації і однорідної національної держави, за прискінення соціального прогресу і поступу Румунії вперед на шляху цивілізації». Він фактично реабілітував не лише соціал-демократів, але взагалі немарксистські національні рухи й постаті. «Історія боротьби робітничої класи, соціалістичного руху, комуністичної партії має бути представлена . . . у тісному пов'язанні з дією інших революційних, демократичних і поступових сил, які спричинилися до розвитку суспільства» (румунська німецькомовна газета «Neuer Weg», 8. 5. 1966). І далі: румунський народ своїми досягненнями в минулому спричинився до поступу і цивілізації у цій частині світу, при чому також «капіталістична класа» і «широкі середні верстви» були зацікавлені в розвитку країни.

Посвягання найвищого комуністичного керівництва на передкомуністичні традиції дало у цьому відношенні відразу вільну і широку дорогу різним писанням, і це визначило і лінію не лише для поточної внутрішньої пропаганди і виховання, але й лягло в основу румунської історіографії. Наприклад, у 1960—64 роках появилися чотири томи «Історії Румунії» (з яких два останні були наголошені вже дещо більш патріотично), а три інші довго не появлялися, аж поки несподівано члени Академії наук заповіли, що разом з появою останніх томів будуть передані також і попередні.

За приклад «актуально» пристосованої історіографії може послужити збірна праця політичного видавництва у Букарешті з осені 1966. Відомі історики Вірджіль Кіндеа, Діну Джуреску і Мірчеа Маліца опублікували «Сторінки з минулого румунської дипломатії». Велику вагу надано й широкому обговоренню цього твору, зокрема в теоретичному органі ЦК РКП «Люпта де класи» появилася велика схвальна рецензія з наголошенням принципової традиційної настанови румунів спиратися на власну підметність. Отож, на основі історичної документації цей твір підмурує незалежницькі намагання у сучасній зовнішній політиці; стверджується, що до румунської національної традиції належить нав'язування контактів з Заходом та історична роля посередництва між суперечними силами, під гаслом «опору проти чужого втручання у внутрішні справи». Але разом з цим автори показують суть сучасної румунської історіографічної концепції щодо самої природи нації в собі, і їм ніщо не стоїть на перешкоді не зважати на критерії класових суперечностей в оцінках національних процесів. Отож, румунська нація і в минулому виглядає як суцільний національно-суспільний організм, що й використовують для полеміки з сусідами ніби послухніші генеральній марксистсько-ленінсь-

кій лінії угорські історики. У названій книжці, як також часто і в інших публікаціях, першорядного значення надається колишнім румунським князівствам, і великі постаті князів виходять як національні вожді великого формату, причому власне й окреслюють ім термінами «вождь», «провідник» та й переносять їх прикмети на сучасних вождів Румунії, в якій наявно плекається культ великих національних особистостей.

У 1967 році під час візитаційної подорожі Чавшеску по країні влаштовано йому грандіозну «зустріч з історією», з давніми національними героями. Це був масовий спектакль на місці історичної перемоги над турками в 16 столітті, у якому лицарі минулого, на чолі з князем Михайлом Хоробрим, зустрілися з керівниками соціалістичної Румунії і князь стиснув руку та підніс братній напій сучасному комуністичному вождеві.

У такому дусі національної гордості, патріотизму й елітарних прикмет керівників нації плекається у партійній практиці, у літературних сюжетах і у фахових виховних заходах ідея вирощування нової індивідуальності за власним моделем, очевидно, в умовному значенні цього окреслення з огляду на догматичні рамки і дирижистську систему. Це має бути «новий тип», «румун двадцятого століття». Під таким гаслом, наприклад, відбувався восени 1966 року психологічний колективом з участю наукових фахівців: філософ, психолог, антрополог, етнограф і поет, завданням яких було у своїх рефератах розглянути питання з різних площин і дати синтезу гармонійної цілоти, що мала б бути витвором соціалістичного суспільства і дако-романської етнічно-культурної румунської специфіки. Власне психологічний момент з національного аспекту включається дуже сильно у весь процес румунського національно-політичного ренесансу, як можна відважитися це явище назвати.

Зокрема після IX партійного з'їзду в липні 1965 румунські теоретики дістали доручення — з погляду функції держави і «широкої національної бази соціалізму» шукати і творчо досліджувати «специфічно румунські» елементи, не в'яжучися невідільно тезою про диктатуру пролетаріату. Це без сумніву дуже сприяло відшукуванню власних цілющих джерел, що відновлювали і скріплювали національну свідомість, і в цьому напрямі пішли передусім історично-літературознавчі дослідження. При кінці 1965 року у журналі «Лючеафруль» («Ранкова зоря») появилася настановна стаття «Ідеї специфічно національного в літературі». Маючи на увазі середньовічну творчість, автор, Теодор Віролічі, пише: «У цій початковій стадії румунської літератури ідея специфічно національного є частиною загальних патріотичних тенденцій і пробудженої національної свідомості». Ясно, що все це пов'язується з соціалістичною сучасністю в одну історично-творчу цілість румунськості. «У наш час, — каже автор, — коли формується нова культура, просвічена ідеа-

лами соціалізму, ідея специфічно національного в літературі і мистецтві набрала ще більшого, ще глибшого значення». З патетичним натиском на специфічно румунських рисах історичного значення висловлюється і Чавшеску в серпні 1965 перед парламентом у промові, присвяченій новій румунській конституції: «Полум'я національної і соціальної боротьби не вигасало ніколи». Ці змагання «засвідчують тепер і ще після століть засвідчуватимуть життєву силу і мудрість нашого народу, що непохитно витримував важкі випробування, все наново черпаючи нову силу».

З-поміж багатьох авторів, які досліджують румунську духовність, що між різними історичними впливами шляхом абсорбції і перетворень зформувалася в «автентично румунську» питоменність національної природи, душі і творчості, — варто звернути увагу на працю партійного філософа, людини з численними титулами, культурного і політичного діяча, проф. Атаназе Жожа. В органі Спілки румунських письменників «Стеауа» («Зоря») за вересень 1965 у його статті «Духовний профіль румунського народу» знаходимо надзвичайно самозакохану характеристику румунів з найкраще збалансованими прикметами розуму і реалізму, відчуттям природи і меланхолії, гумору, життєрадості, національних почуттів, пов'язаних з тверезістю і духом толерантності і т. д. Усе це сприймається радше як вислів патріотичного надхнення, а не як наукова професорська аналіза, хоч далі автор старається показати ціле тло етнічно-географічного ландшафту, на якому виросла ця гармонійна «досконалість». Так чи інакше, цю і багато інших подібних публікацій треба оцінювати як один з численних показників живо розбудженої румунської національної гордості, а водночас — це продуманий, прийнятий партією засіб для того, щоб ще вище піднести цю гордість, активізм і взагалі динаміку у широких масах народу.

ІДЕЯ НАЦІЇ «ТАКОЖ» ПО-МАРКСИСТСЬКИ

З погляду заманіфестування і офіційного скерування ідейно-програмових позицій фундаментальним був ІХ партійний з'їзд у липні 1965, завданням якого було програмово підмурувати діючу вже партійну й урядову політику, тобто нову національну політику Румунії. Або ще точніше: йшлося про нові програмові рамки, у яких міг би зміститися принцип нації як мірило всіх вартостей і дій. Отож, Чавшеску у своїй промові підтвердив і скріпив національну тезу румунських комуністів, по суті — головну тезу! Все це відбулося за засадою «творчого пристосування і дальшого розгортання марксистсько-ленінського вчення відповідно до специфічних даних власної країни», а зрештою і під «правовірним» аспектом «мобілізації всіх національних сил при побудові соціалізму». Підбудування національної окремішності було даль-

шим і глибшим вислідом вже задеклярованої і «бунтом» здохутої власнопідметности партії.

Ілюструючи сучасними загальними процесами емансипації і зростання націй, Чавшеску полемізує з «теоретиками новішого часу», які твердять, що «нація це перестаріла, історично віджила суспільна категорія», яка не може тепер мати ніякої впливової ролі. Він каже: «Історія підтверджує, що постання нації як форми людської спільноти і розвитку національного життя народів є закономірним соціальним процесом, кінцевим і обов'язковим етапом в еволюції всіх народів». Він висловлює переконання, що нації мають і будуть мати все важливішу ролю в міжнародному житті.

Такі заяви шефа партії дали не лише право, але і зобов'язали ідеологів і теоретиків розробляти і популяризувати ці тези. Як можна зорієнтуватися з усяких поглядів, у румунській публіцистиці розливається повинь таких писань. Та їх автори все ж таки намагаються укластися у русло марксистсько-ленінської догми, яку Чавшеску, інтерпретуючи по-своєму, називає найпоступовішим світоглядом. А РКП все ж послідовно плекає «дух пролетарського інтернаціоналізму». І тут ось такий приклад.

Один з авторів, Константин Вляд, у статті «Розвиток і роля нації в соціалізмі» («Контемпорануль» — «Сучасник», 5. 8. 1969) обґрунтовує закономірність феномену нації «як компонент соціальної формації» історичним детермінізмом, який керує її розвитком. Бож нація перебуває у детермінованому відношенні до господарського життя, яке є основою цілого суспільства. Так то й розвиток нації мусить остаточно тлумачитися з погляду матеріального життя суспільства, тобто доктринально з матеріалістичних основ. Така данина доктрині не перешкоджає, а, навпаки, помагає румунській комуністичній партії на практиці, а то й у програмових з'ясуваннях, «діялектичним порядком» усе таки надавати нації безсумнівного пріоритету. Поза тим усі коментатори, зрозуміло, легко погоджують свій соціалізм з принципом нації, бо за основну передумову прийнято незалежницький ключ для позицій окремих партій, націй і держав. У такому розумінні соціалізм продовжує розвій нації, розпочатий за буржуазного періоду. Щобільше, тільки він створює відповідні умови для «повного розвитку національного життя народу»; він визволяє творчі сили і дає можливість повного вислову патріотичних почувань широких мас. Що в такій версії соціалізм виконує ролю засобу, який є на послугах нації, це нікому не стоїть на перешкоді у різних розважаннях доводити, що тільки сильні і ні від кого не залежні нації мають змогу розбудовувати світову систему соціалізму. Отже в інтересі соціалізму треба зберігати суверенні нації і національні держави.

На такий порядок взаємного впливу і функцій спирається в румунських комуністів, власне, розуміння інтернаціоналізму, що не може мати претенсій на якесь надрядне ста-

новище і не виправдує прямувань до творення одного спільного керівного центру. Найавторитетніший у цьому питанні погляд самого Чавшеску, висловлений на IX з'їзді РКП. Отож, протиставляти взаємно націоналізм й інтернаціоналізм було б помилково і ненауково. «Соціалізм, який усуває антагонізм між націями, причину утиску й опановування одних народів другими, створює об'єктивний ґрунт для наближення і співпраці держав, можливість для національних й інтернаціональних інтересів народів. Співпраця рівноправних, суверенних і незалежних, всебічно розвинених соціалістичних націй на господарському, науковому і культурному полі спричиняється до запевнення поступу кожної країни, а також до зміцнення світової соціалістичної системи, і підвищує вплив соціалізму в усьому світі». Те саме з комунізмом. Він є рівночасно «національний і інтернаціональний», і відповідно до різних умов у різних країнах тільки окремі партії і революційні та патріотичні сили «мають виключне право встановлювати політичну лінію, революційну стратегію і тактику робітничої класи та методи боротьби і творчо застосовувати загальні істини марксизму-ленізму».

Яке значення має своє власне розуміння питомостей і потреб суспільства, це в румунській версії висловлюють різні нові з'ясування внутрішньої структури нації. Цитований уже Вляд, вказуючи на боротьбу народу, скеровану на соціальне і національне визволення, підкреслює, що досягнення національної єдності відповідало віковим прямуванням народу і об'єктивним вимогам соціального розвитку. А державне об'єднання дало рамки для розвитку продукційних сил і далі для революційного робітничого руху. Для «прикриття» нової тези, що наголошує суспільно-творчу вагу нації, а не робітничої класи, по-новому формулюється і роль робітничої класи. Е. Боднарас говорить про «досі не бувалу єдність у соціалістичній нації, бо заприязнені класи і суспільні верстви через продукційні відносини об'єдналися в ефективну спільноту економічних інтересів». Отож, робітничій класі залишається тільки завдання «провадити» соціалістичну національну єдність, бо «повна і остаточна перемога соціалізму надала нації нового змісту». Наслідком цього також і комуністична держава мусить своє одностороннє завдання класової боротьби заступити загальнонаціональним і взяти під свою опіку «подружені класи і суспільні верстви» («IX Parteitag» — «Neuer Weg» 24. 7. 65).

Ідею національної солідарності понад усе ставить також Ана Гаврілі в статті «Соціалістична нація — це вищий етап у житті нації». Цей етап «інтегрує всі елементи, з яких складається нація»... «На цьому етапі розвою нації здійснюється об'єктивний закон національної єдності і гомогенності»... «З давніх-давен національний ідеал об'єднував усі класи, верстви і групи нації на спільній національній платформі, чи мали вони спільні, чи суперечні інтереси» («Ана-

леле» — «Анали», орган ЦК Інституту для історичних і суспільно-політичних студій, ч. 5, 1968).

У комплексі сучасного поняття нації у Румунії та розуміння національних прав варто коротко згадати справу національних меншостей у Румунській Соціалістичній Республіці і передусім показати спосіб, як формулюється це «складне» питання на національно-державній площині. Ось як після IX з'їзду партії розв'язує ці справи В'ялд у названій статті. У спільній боротьбі і праці для спільної вітчизни румунські трудящі навіки об'єдналися з іншими національностями. «Вони творять велику сім'ю соціалістичної Румунії». «У нашій країні повнотою здійснено рівноправність усіх громадян без різниці національності і на всіх ділянках». І далі показано, як «широко» розуміють румунські комуністи «націю». «Єдність усіх класів і суспільних верств, які творять соціалістичну націю, братня дружба всіх, хто працює, без різниці національності, являє собою могутню рушійну силу нашого суспільства як живий вислів цементавання нашої нації, єдності всього народу при будові соціалізму». І в інших місцях нагадується, що румунський народ разом з іншими національностями має «багатонаціональну гомогенність». Та й Чавшеску закликає до постійного скріплювання «морально-політичної єдності трудящого народу, братнього пов'язання румунських трудящих і трудящих інших національностей, злиюваності соціалістичної нації» («Скінтея», 25. 10. 1968).

Так само інший ідеолог, Павль Нікулеску-Мізіль, закликаючи до братання між румунським народом і національностями, виразно каже, про що йдеться. Він рекомендує культурну політику, яка виключає «кожну тенденцію до національної ізоляції». Формальне забезпечення конституцією деяких прав і практична румунська меншостева політика — це окреме питання.

В обширі національного принципу сучасної Румунії належить окремо підкреслити питання держави, що є послідовним завершенням ідеї національної незалежності. Розв'язка цієї справи визріла разом з підготовою IX з'їзду партії. У червні 1965 пленум ЦК партії ухвалив і оголосив нову конституцію, міняючи назву держави з «Румунська Народна Республіка» на «Соціалістична Республіка Румунія» (СРР). Коли давня конституція 1952 року надала Румунії виразно сателітського характеру з «переданням» суверенності центральному радянському керівництву, — то основною прикметою нової конституції є принцип повної, не обмеженої суверенності СРР, згідно з поняттям нації, яка має бути оформлена в національну державу. Це має дати повну зовнішньополітичну свободу дії, що й унаочнюється в практичних заходах уряду, і зокрема у державницькому, а не партійно-ідеологічному критерії для зовнішніх зв'язків у різних ділянках життя з різними партнерами, без уваги на їх «політично-ідеологічну приналежність». Румунські теоретики приділяють питанню держави багато уваги, зокрема у новішому

програмовому пляні: творити власну політологію. На проти-вагу до офіційних «Основ марксизму-ленінізму», виданих у Москві 1962 року, де політика окреслюється як поле «зав-зятої класової боротьби, передусім боротьби між визиску-ваними і визискувачами», — Йоан Четеркі переносить всю вагу цього поняття з суспільних сил на державу. За його окресленням, «політика стоїть у тісному зв'язку з класами і державою і відповідно до цього з взаєминами влади і ке-рівництва в суспільстві. Не може бути відділення політичної влади від держави, поскільки поза державою не може існу-вати жодна політична сила» («Актуальні питання політичної науки», «Аналеле», ч. 6, 1968).

Програмовий етатизм, як унапрявлення для X партій-ного з'їзду, що відбувся в серпні 1969 («Скінтея», 7. 8. 1969), так задекларував пленум ЦК партії: «На теперішньому істо-ричному етапі щораз сильнішого значення набирає роля дер-жави». І тому вимагається скріплення функцій всіх держав-них органів.

Коли на ґрунті таких постулятів ближче придивитися до всієї партійно-авторитарної апаратури, то наглядною ста-не система догматичного затиску людського життя у сфері соціального побуту, духових потреб і культури.

БЕЗ ГУМАНІЗМУ І БЕЗ КОМУНІСТИЧНИХ ПЕРСПЕКТИВ

У порівнянні з процесами в інших країнах соціалістич-ного бльоку, поза «національним ухилом», чи просто своєрід-ним націоналістичним реформізмом, у Румунії виявляються тільки слабкі ознаки того, що загально окреслюється як ре-візіонізм у широкому розумінні, який виходив би з суспіль-ства, а вже майже зовсім не може бути мови про гуманну лі-бералізацію згори. Людина як така не приходить до слова і як автономна величина не кладеться на належне їй місце.

Тут вистачає кинути погляд на культурне життя і пе-реглянути різні офіційні погляди, в яких, попри політику і господарство, не бракує визначень для культурної творчос-ти. Досить багато сказано про це при кінці 1968 і за останній, 1969 рік. В умовах, коли вождь таки видно задивлений на добрі приклади мачушиної виховної руки, що періодично збирає культурних діячів і науковців і на їхніх з'їздах дає програму для змісту і метод у літературі, мистецтві і музи-ці, — декларації про «свободу» стають дуже проблематичні й умовні, не позбавлені «діалектичного» вістря. «У соціаліс-тичному суспільному ладі людина вільна не тому, що вона не підпадає діянню суспільних законів, а тому, що вона, — свідомо їх категоричної конечности — в такому сенсі діє... Тому свобода індивіда не вступає в суперечність з загальни-ми вимогами й інтересами суспільства, а служить тим інте-ресам. Тому суспільство має право — у випадку, коли за-гальними інтересами нехтують, — застосувати відповідні за-

соби, щоб ті інтереси не були нічим порушені, щоб ніхто не шкодив суспільству» («Скінтея», 17. 11. 1968).

Після висунення недвозначного принципу щодо культури, яка має бути «національна за формою і за змістом» («Аналеле», ч. 5, 1968), гасла про творчість «на службі соціалізму», «культура для народу з національних джерел», «традиційні фундаменти», «войовнича література», «формування нової людини соціалістичного суспільства» (це музикологам на їхньому з'їзді!) — націоналістичні і соціалістичні гасла переплітаються і сплітаються дуже тісно, а національний патос «гармонійно» скріплюється виробленою рутинною марксистсько-ленінської догми. «Творча свобода» мистців стоїть «у тісному зв'язку з соціальною свободою народу». Також з національних мотивів вони мають не «наслідувати» чужі модерні течії і школи, а віддзеркалювати в своїх творах національні питомості; а втім, усі роди мистецтва мають керуватися «тільки естетичними критеріями марксизму-ленінізму» («Скінтея», 9. 1. 1969). І, видно, шеф партії почуватися спеціально компетентним у музичних питаннях, тому й музикам розказує таку казочку: «Я ходжу часом на лови, і коли я на стійці чатую на дичину, я прислухаюся до птахів, що своїм співом виповнюють ліс. Ви знаєте, часом буває, що в наші ліси заблукають пташки, які приходять з інших околиць. І легко можна почути, що вони не з однаковою веселістю і не з такою оригінальністю щебечуть, як ті, що оперилися тут, у нас» («Скінтея», 14. 12. 1968). Оригінально! Та й ясно тепер, чому так твердо «згори» повторюються вимоги, що мистецтво мусить бути «широко зрозуміле для всіх». Такі й можливості для мистецького рівня творчости.

Та все таки час від часу чути фахові критичні голоси і здорові вимоги до культурного життя. Зокрема в часи «празької весни» помітна була голосніша критика, та й з офіційного боку можна було почути часом щось «про гуманізм». Але належна, «своєчасна» компетентна коректура ставить справу зразу «на своє місце». Може, власне тому на цьому полі останнього року відчутніше натягнуто Пегасові віжки.

У духовому житті подібно є і з свободою віри, яка громадянам законно «гарантована». Але це не є «погодження марксистсько-ленінського вчення з релігією або відмова від атеїстично-наукового виховання», і тому партія веде боротьбу «проти містицизму» (Павль Нікулеску-Мізіль, «Сучасні погляди нашої партії в ділянці ідеології», «Люпта де кляси», ч. 11, 1969).

Після різних хвиль і фаз ширших наукових виступів, зокрема в питанні філософії і світогляду, цей самий ідеологічний авторитет у названій статті подає відносно свіжу «орієнтацію», як бути з цими справами. Він, правда, «проти зваління думки» і не боїться обміну думками, але «дискутаннти мають порушуватися виключно на ґрунті матеріалістично-діалектичної філософії і не сміють допускати відхилень від політичної лінії партії або її засад». Мусить бути «ясна по-

става, відкинення всякого компромісу з чужими, ворожими ідеями». Матеріалізм й ідеалізм залишаються «непримиренні». Тут промовляє твердий офіційний догматизм. Але від нього все таки є деякі відхилення, які часом, може, й бажані партійним керівникам, що досить часто закликають учених до наукової і дослідної кампанії в засадничих питаннях, щоб робити «творчі» підсумки з дотеперішніх досягнень і пробувати дати нову марксистську наукову теорію, достосовану до «змін і поступової емпірики». Адже методом власної діалектики марксизм повинен відновлюватися сам із себе, а «Ленін сам був перший, що мав відвагу перетворювати марксизм з марксистських позицій, застосовуючи методу самокритичного марксизму» (Вальтер Роман, «За марксистську теорію наукової революції», «Контемпорануль», 3. 1. 1969). І в таких дискусіях керівництво напевне зовсім радо почує часом думку, що в час великого зростання наукових знань стає анахронізмом спирати марксизм «на шістдесятлітню ленінську інтерпретацію» (Александру Івасюк про Роже Гароді, «Романія літерари», 18. 9. 1969). Але разом з тим деякі вільніші висловлювання дещо більше виходять поза справжні партійні настанови. Тоді йде мова про розколину між теорією і практикою, про марксизм як «відкриту систему» або й піддається під дискусію, що з обов'язкових «істин» є наукою, а що ні.

Треба підкреслити, що на цьому полі румунська автура дуже численна, тематика також широка і цікава, але одноманітне лявірування поняттями і фразами досить скоро стає неприємним, хоч з казуїстичного погляду воно «мистецьке», і діалектична виробленість авторів заслуговує визнання. А втім, якесь порушення рамок однак не страшно, бо завжди є змога переконливо сказати останнє слово. У минулому році партійний «модератор» доцент Георгі Апостол заявив щодо науки і досліджень: «Напрямок наукових досліджень не може бути залишений вільному виборі окремих науковців», щоб уникнути небезпеки «особистих критеріїв». Різні дослідні колективи мають давати висліди своєї праці до вибору партії. Такі заходи партії таки потрібні, бо і в аранжованих дискусіях видно, що і в румунській системі людська думка таки ворушиться, і десь є приховане прагнення до гуманістичної еволюції суспільства. Бувають і сміливіші думки про те, що «людина має бути мірилом усіх вартостей». Вона творить філософію «з потреб свого духу» і, з другого боку, хоче цьому людсько-суб'єктивному аспектові надати «ідеологічної ідентичности». «Отож, хоч і формально у марксистських рамках, все таки не об'єктивна закономірність є дійсністю, а людина формує цю дійсність» (Габріель Лічаєну, «Контемпорануль», 26. 1. 1968). Є натяки і на потребу замінити бюрократію гуманізацією. Та й у молодіжному органі появилася стаття «Потреба філософії» — про творче мислення в марксизмі, в якій автор каже, що «лише мислення робить людину людиною». Творчим актом «людина може пе-

ремогти сама себе, а також успадковані структури, — і тільки це є свобода» (проф. Тудор Бугнаріу, «Скінтея тінеретулюю» — «Іскра молоді», 28. 6. 1969).

Одначе цих кілька прикладів підтверджують тільки факт, що в порівнянні з іншими країнами соціалістичного блоку румунське суспільство не дало сильніших виявів прямування до гуманізму і лібералізації, не створило окремої школи, румунські комуністи не спромоглися на гуманістичний ревізіонізм. Можливо, що «історична тяглість» і традиції передвоєнної Румунії, що була поліційною державою, покищо й залишилися тим ґрунтом, на якому, замість бажання лібералізації, авторитарність партії утвердилася тим легше, що вона взяла на себе відповідальність за самооборону народу в самій його екзистенції, а далі в історичному закріпленні румунської нації.

Поза тим у світлі публіцистики кінця минулого року можна вважати відкритим навіть офіційний погляд румунських комуністів у дуже засадничому питанні: догми кінцевої мети. Правда, з чисто доктринерських мотивів, з позиції питання власности румунські теоретики відкидають теорії конвергенції як недійсні і принципово виступають проти таких прогноз. Вони вважають, що це заходи «для виправдання капіталізму новими засобами». «За законами історичного розвитку» вони відкидають можливість зближення і допускають тільки «перемогу соціалізму у світовому масштабі» (Л. Строжа, «Історична перекрученість концепції про конвергенцію соціально-економічної системи»; і доц. Георге Крецою, «Теорія конвергенції іґнорує і денатуре соціально-економічний зміст деяких об'єктивних процесів», «Люпта де кляси», листопад 1969).

Але на цьому, так виглядає, і закінчується у теперішньому тлумаченні румунських комуністів марксистська діялектика. Коли досі більше чи менше обрядово повторювалася теза про перехід від соціалізму до комунізму, про прямування на вершини суспільного світового комуністичного ладу, то при кінці 1969 і на початку цього року розвинулася нова дискусія про «характеристичні явища у розвитку сьогоднішньої Румунії», тобто про «нову проблематику сучасного розвитку людського суспільства». На ці питання «звернув увагу» X партійний з'їзд у серпні 1969. Виявляється, що важкуватим стає питання про тривання і характер соціалістичного періоду.

За партійними директивами у січні цього року засновано «Академію для суспільно-політичних наук СРР», під почесним головуванням Чавшеску, «щоб створити адекватні організаційні рамки» для нових ідеологічних досліджень («Контемпорануль», 27. 2. 1970). Голоси кількох теоретиків друкувалися в журналі «Проблеми економіче» (ч. 12, 1969 і ч. 1, 1970), і виявилось, що погляди «однозгідні». Так, проф. Н. Н. Константінеску в питанні переходу від соціалізму до комунізму розглядає соціалістичну систему як «довговічну»,

а віддалення до переходу в комунізм велике, тим більше, що згідно з румунською доктриною це залежить від соціальних питомостей в окремих країнах. На цих питомостях кладе наголос і доц. І. Блага, а зрештою з різних аналіз господарського стану у нього виходить сумнів у тому, щоб у проглядному часі можливо було досягти фази «побудови матеріально-технічної бази комунізму». Нарешті, серед інших подібних голосів проф. Ґ. Апостол, наголошуючи значення продукційних відносин, доходить до висновку, що саме це поняття треба наново окреслити за найновішими науковими досягненнями. Як передумову він ставить ряд питань, які досі не були з'ясовані. Саме: які зміни наступили в сучасному розвиненому соціалістичному суспільстві; що треба розуміти під поняттям удосконалення продукційних умов; який рід відносин постає тепер між продукційними відносинами і продукційними силами? І сам відповіді не дає.

Можливо, що це явище треба оцінювати як наслідок доручення науковцям X з'їзду РКП — «скинути догматичний балаяст».

Очевидно, що ці питання «комуністичних перспектив» стоять відкрито перед «кадрами» і, може, не так гостро, перед суспільством. Але «реальністю» для народу однак залишається — тверда рука партії.

«СОЦІЯЛІСТИЧНА ДЕМОКРАТІЯ» — БЕЗ ДЕМОКРАТІЇ

В одному з виступів в пеанах на честь партії Думітру Попеску сказав: «Тим, що партія відновила пам'ять нації про її непроминальні чесноти, вона виконала один з своїх найвишніших актів справедливості» («Скінтея», 8. 8. 1969).

У такому дусі відбувався X з'їзд РКП з п'ятигодинною промовою Чавшеску. Він говорив знову про націю як релігій, який підтверджується «світовим рухом національного відродження», але одностайність партії з народом підкреслюється чи не ще сильніше («Скінтея», 7. 8. 1969). Хоч партія відновлюється імпульсами, що приходять від нації, все ж вона «керує і промінює». І в дійсності заяви про керівну і відповідальну ролі партії, вимоги, щоб скріплювати її позицію — це не є лише загальникові деклярації. Це система, підбудована послідовними заходами багатьох років, насамперед у напрямі внутрішнього скріплення, загострення партійної дисципліни, «елітарного шліфування» і зберігання перед будь-яким фракціонізмом. В одній з давніших статей («Скінтея», 7. 5. 1967) Чавшеску виразно сказав, що він від партії вимагає відмолодження моральних якостей кадрів та дійового поліпшення. «Не повинно бути ніякої ланки теоретичного мислення і діяльності для поширення ідей, де з притиском не позначалася б причасність партії. Партія окрилює соціально-політичне мислення у нашій країні». І її мають підтримувати всі, що працюють у ділянці суспільних

наук. І далі йде мова про недопущенність відхилень і т. д. Очевидно, що спеціальна функція припадає партії у справах виховання молоді і навчання. Для цього побудована ціла система партійних організацій по учбових закладах для «підтримки ректоратам» тощо. За вирішенням пленуму ЦК РКП прийшло поширення на всю молодь обов'язкового членства в Спілці комуністичної молоді, з військовим вишколом для оборони батьківщини («Скінтея», 3. 12. 1967). Мілітарний акцент поставлено зокрема після окупації ЧССР. Тоді Чавшеску особисто звернувся до молоді з закликом: «Одного, товариші, ви не смієте забути: що ви є синами народу, який став вільним і став паном своєї долі; народу, якого ніколи не поставили на коліна» («Скінтея», 10. 9. 1968).

З суспільно-політичного погляду в партійній термінології окреслюється румунська державна структура як «соціалістична демократія», в якій партія є організатором всієї суспільної діяльності. З метою акцентувати «демократичність» також конституція 1965 року окремо підкреслила значення масових організацій, а пленум ЦК і X з'їзд РКП віддали спеціальну увагу «співвирішній ролі громадян», і чимраз виразніше повторюється гасло про «колективне думання» і «колективний вгляд». При тому заохочення до громадської ініціативи і широкого висловлювання поглядів супроводиться постійними пригадками про «зростання ролі партії у керівництві державою і суспільством».

Щоб пластичніше уявляти собі шеф РКП «громадську співпрацю», варто ще раз повернутися до мистецького життя. Отож, з'ясовуючи питання керівництва і унапрявлення мистецтва партією, Чавшеску не забув додати, що «соціалістична демократія дає мистцям широке поле діяльності... брати енергійну участь у політичному і суспільному житті» («Скінтея», 17. 11. 1968). Коли з'їзд музикологів відбувся у бажаному дусі, він так висловив своє визнання: «Можемо ствердити, що з'їзд переконливо дав вислів відданості наших діячів музики шляхетним ідеалам соціалізму і внутрішній та зовнішній політиці партії» (!). Він порадив «усім композиторам, разом з їх мистецькою діяльністю, присвячувати свою увагу проблемам соціального життя і активній участі у революційних перетвореннях суспільства» («Скінтея», 14. 12. 1968).

Здається, не треба кращого прикладу, щоб побачити бідну «всеохопність» Румунської комуністичної партії, — і думати про те, як далеко у такій ментальності від тоталітаризму до справжнього демократизму і людської духовної повноти. Не випадково з сучасної Румунії не проривається нічого помітного з культурної творчості, яка збагатила б власну націю і людство. Та й взагалі в діалектичному вирі догматичної плутанини, серед адміністративного пересування «здисциплінованими» кадрами не видно динаміки у всьому суспільному житті. Справжнє свідоцтво сили виявила соціалістична Румунія тільки як національна формація з дер-

жавницьким мисленням. Тільки певне запліччя у народі могло дати керівництву відвагу ступити на ризиковний власний шлях. Але все таки — яка неповна і неушляхетнена румунська національна ідея, яка, без сумніву, є тепер найвищою вартістю у румунській духовості. Недостатність власних демократичних основ і традиційна шовіністично-денаціоналізуюча настанова до національних меншостей є запереченням національного принципу в універсально-людському розумінні, є непошануванням людської культури і природних вимог. Це феномен негуманізованого націоналізму на низькому щаблі, і його не можна зарахувати до справжніх поступових сил, хоч у Румунії багато говориться про поступ.

Причинки до історії української дипломатії в 1917—21 роках (II) Л. Васильківський

Об'єднання Галичини з Наддніпрянщиною в одну державну цілість, що було проголошене урочистим державним актом у Києві 22 січня 1919, не було доведене до кінця. Серед галицьких політиків переважало почуття неохоти до такого об'єднання.* Тому на вимогу представників Західньої Української Народної Республіки (ЗУНР) Директорія Української Народної Республіки (УНР) погодилася, що до часу скликання Всеукраїнських установчих зборів адміністраційні та законодавчі функції в західніх областях УНР вестимуться самостійно, а фактичне з'єднання буде здійснене лише згодом. Як уже відомо, цей партикуляризм був перенесений паризькою групою Панейка-Томашівського також і на міжнародний форум.

У наслідок цього існували окремі дипломатичні представництва ЗУНР: в Австрії — барон М. Василько, а після нього В. Сінгалевиц, в Угорщині — І. Біберович, у Швейцарії — Євген Левицький, у Чехо-Словаччині — проф. Степан Смаль-Стоцький (пізніше Є. Левицький), у Франції — В. Панейко, у США — Л. Цегельський; до Південної Америки був пізніше призначений П. Карманський, а до Канади — О. Назарук. У більшості діяльність цих представництв велася у згоді з діяльністю дипломатичних місій УНР. Однак треба вважати ці представництва в засаді шкідливими для загальноукраїнської справи і суперечними з актом соборности. Зокрема шкідливою треба оцінювати діяльність В. Панейка та С. Томашівського в Парижі — шкідливою як для Галичини, так і для України в цілому. Ці політики балансували від повної державної самостійности Галичини до співпраці з Денікіном та іншими представниками царської «єдиної неподільної Росії». Такі екстремі мали некорисний вплив на нашу справу на мировій конференції в Парижі. Коли, наприклад, один чужинецький дипломат вніс пропозицію визнати самостійність України, Клемансо заявив, що спочатку треба ясно здати собі справу, про яку Україну говорити. «Маю інформації, — казав він, — що Галичина й Україна — це дві окремі справи, тому й говорити про ці країни треба окре-

* Володимир Кушнір, Спогади. «Воля», Відень, січень 1920.
Михайло Лозинський, «Воля», Відень, 31. 1. 1920.

мо». Характеристичним для ментальності цієї групи є теж такий епізод: на уповноваженні до переговорів про польсько-українське перемир'я, яке дістала наша делегація в Парижі з Станіслава, була печатка: «Західня область Української Народної Республіки». Найближчі співпрацівники В. Панейка, коли побачили на уповноваженні печатку, реплікували: «Ми тут докладаємо всіх зусиль, щоб переконати мирову конференцію, що ми окрема держава, а ви приходите з тим ідіотизмом». Ці панове доводили чужинецьким представникам на мировій конференції, що тільки Галичина не заражена більшовизмом і може бути бар'єром, чого не може виконати Наддніпрянина.

Після відходу В. Панейка в 1921 році головою місії ЗОУНР став С. Витвицький — до 15 березня 1923.

Справа Галичини переживала різні фази надій і сподівань, але наші перспективи та можливості постійно звужувалися з огляду на ворожі польські впливи у вищих політичних колах, некорисну кон'юнктуру, брак зв'язків і особистих контактів, а в багатьох випадках і з нашої вини, як це вже було сказане. Були моменти, які давали надії на широку автономію Галичини з власним парламентом та урядом, ба навіть була ситуація, коли поляки говорили про можливість галицької державності у федерації з Польщею (було це в час війни з більшовиками). Фінал справи Галичини — відоме рішення Ради амбасадорів 14 березня 1923 про прилучення Галичини до Польщі при застереженні надання їй автономії: «Зваживши, що згідно з 91 статтею мирового договору в Сен-Жермені Австрія зреклася на користь союзних та заприятельованих держав усіх прав і титулів щодо територій, які перед тим належали до колишньої Австро-угорської монархії і лежать поза новими кордонами Австрії, як це окреслено в 27 статті згаданого договору, і їх досі ще нікому не визнано, маючи також на увазі, що Польща визнала щодо східньої частини Галичини, що етнографічні умови хочне вимагають її автономного устрою, — конференція амбасадорів вирішила визнати як кордони Польщі з Росією лінію, означену й застовплену за згодою цих держав і на їх відповідальність 23 листопада 1922».

Західньоукраїнський уряд 15 березня 1923 склав протест проти цього рішення і після цього уряд ЗУНР перестав існувати; рівно ж від 15 березня 1923 перестали існувати всі місії та закордонні представництва ЗУНР.

*

Українська Соціалістична Радянська Республіка існувала «самостійно» дуже короткий час — від 14 березня 1919 до грудня 1920, коли підписано військово-господарський союз між Україною і Росією і комісаріяти (міністерства) військових справ, закордонної торгівлі, фінансів, праці, шляхів, пошт і телеграфів і Вищу раду народного господарства передано в компетенцію Москви. У грудні 1922 на I Всесоюзному

з'їзді рад утворено СРСР, і тоді навіть фікція самостійної Української Соціалістичної Радянської Республіки перестала існувати.

Дипломатичні представники УРСР існували від закінчення польсько-російської війни (Ризький мир 18. 2. 1921) до початку 1923 року. Представництва УРСР були в Німеччині, Польщі, Австрії, Чехо-Словаччині, Литві та Латвії. На чолі цих місій (такі були їх офіційні назви) стояли виключно росіяни, персональний склад — також росіяни, урядування велось по-російськи. Єдиними українцями, що очолювали місії, були О. Шумський у Польщі та Ю. Коцюбинський в Австрії. Як перший, так і другий у час сталінських чисток пішли на заслання, там і загинули. З-поміж свідомих комуністів-українців у 1924—26 рр. радянським консулом у Канаді був І. Кулик, який пізніше також загинув на засланні. Ці місії не мали жодного значення для України, вони працювали за директивами Москви. Згадую про цей витвір російського «замилування очей» тільки для ілюстрації фікції «самостійної радянської України». Так само участь радянської України в Об'єднаних Націях після другої світової війни та встановлення міністерства закордонних справ УРСР має номінальне й пропагандивне значення, бо жодних самостійних рішень це міністерство укладати не може.

*

Карпатська Україна почала своє національне життя як автономний край у рамках зфедерованої Чехо-Словаччини 11 жовтня 1938 після мюнхенського рішення чотирьох держав — Англії, Франції, Німеччини й Італії про повернення судетського краю Німеччині. Були великі можливості для створення зфедерованої «слов'янської Швейцарії» трьох народів: чехів, словаків і українців. Після проголошення самостійності Словаччини й окупації Чехії німецькими військами сойм Карпатської України проголосив її незалежність і затвердив уряд на чолі з прем'єром і міністром закордонних справ Юлієм Реваєм.

*

Діяльність дипломатичних представництв Української Народної Республіки тривала, як уже згадувалося, від 1918 до 1924 року, коли більшість представництв зліквідовано. Найдовше проіснувало представництво у Франції. Їх праця була спрямована на визнання нашої державної самостійності. Переважно це була інформація про події на Україні, про наші історичні права на самостійність, про наші природні багатства, про стан господарства й культури тощо. На події, які відбувалися на Україні у зв'язку з війною з Росією, з повстаннями, що продовжувалися аж до 1924 року, наші представництва реагували нотами до урядів, при яких були акредитовані. Крім того, деякі представництва видавали інформаційну літературу про Україну. Література розси-

лалася до міністерств закордонних справ урядів, до державних бібліотек, до різних суспільних установ і окремих визначних політичних та культурних діячів цих країн.

Найбільше інформаційної літератури видало представництво у Швейцарії — за один рік 12 менших публікацій та 8 більших книжок, майже виключно французькою мовою. Таку інформаційну літературу видавала також наша надзвичайна місія в Чехо-Словаччині — кільканадцять видань по-чеськи, делегація в Парижі — 10 видань; а далі в Данії, Бельгії, Голляндії, Скандинавії, Фінляндії й Англії. Декілька публікацій видали наші представництва в Австрії, Німеччині, Болгарії, але ці видання мали менше значення, бо з'явилися в державах, що належали до блоку Центральних держав.

Більшість наших представництв інспірувала появу статей про Україну та про події на Україні в пресі тієї держави, де перебували. Велика кількість таких статей появилася у швейцарській пресі (1918—19), у шведській, данській, бельгійській, голляндській і французькій, але в Парижі, на жаль, ці інспіровані статті часом були спрямовані нами самими таки проти нас.

Після приїзду до Парижу на посаду голови нашої делегації граф М. Тишкевич розіслав багатьом особистим знайомим делегатам на мировій конференції інформаційну літературу, видану у Швейцарії: *L'Ukraine — un aregcu politique et économique; Documents historiques sur l'Ukraine; Le territoire et la population de l'Ukraine; L'Ukraine en face du congrès de la paix; La litterature ukrainienne.*

*

У нашому політично-дипломатичному балансі за 1918—21 роки можемо записати на нашу користь визнання де юре України: Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією (7. 2. 1918), Грузією (1918), Аргентіною (5. 2. 1921), Польщею (22. 4. 1920) та Латвією (25. 4. 1920). Де факто Україна була визнана: Францією (11. 1. 1918), Англією (грудень 1917 — старий стиль), Ватиканом (30. 5. 1919), Фінляндією (1918), Швейцарією (вересень 1918), Швецією (1918), Чехо-Словаччиною (квітень 1919), Данією, Бельгією, Голляндією, Литвою, Японією, Італією в 1919 році.

Радянською Росією Україна була визнана як суверенна держава: нотою від 17. 12. 1917, на мировій конференції в Бересті 10. 1. 1918, мировим договором між Радянською Росією і Центральними державами 3. 3. 1918 і 12. 6. 1918 при мирових переговорах з Українською Державою (під час гетьманату). Нотую це тільки як історичні факти.

Наша молода, недосвідчена дипломатія без фахової підготовки і традицій мала свої тіні. Були й світлі сторінки в діяльності наших дипломатів, але їх було менше, ніж хибних кроків, горезвісних „faux pas”.

Були спроби створити кадри для української дипломатичної служби. З ініціативи нашого посла в Чехо-Словаччині М. Славинського четверо українців вступило до нововідкритого чеського інституту консульської і дипломатичної служби в Празі. Ця вища школа була організована на зразок віденської дипломатичної академії. Умовою вступу в інститут була закінчена вища освіта і знання однієї західньої та східньої мови. Цей інститут закінчили в 1923 році: д-р Харак, д-р Сухоручко-Хословський, д-р Клунний і автор цих рядків, що пише під псевдонімом.

Наші політики та дипломати щойно вчилися на подіях 1917—23 рр. Дехто з них навіть виробився на доброго політика і зручного дипломата, але було це вже пізно. Ця оцінка стосується не тільки наддніпрянців, але й галичан. Хоч здавалося б, що останні, що довгі роки брали участь у віденському парламенті, могли б мати політичний досвід і уміння орієнтуватися в політично-дипломатичних справах, але й вони виявили себе як політики з загумінковим світоглядом у міжнародній політиці.

*

Найбільшим нашим дипломатом новітньої доби був, на мою думку, граф Михайло Тишкевич. Побіч нього можна б поставити Олександра Кошиця, який був «найвизначнішим амбасадором України», бо зробив найславнішу і найтривалішу пропаганду своєю знаменитою хоровою капелею.

Наша новітня дипломатія мала дещо інші завдання, ніж завдання дипломатів уже існуючих держав. Її завданням було в першу чергу інформувати світ про мало відому Україну, здобути симпатії світу до справи визволення України. Це завдання, мабуть, якнайкраще виконав О. Кошиць своєю капелею, тому з повним правом його названо «амбасадором України». Він зробив значно більше, ніж деякі наші дипломати. Своєю капелею він полонив не тільки публіку, але й політиків. Так, наприклад, у Мехіко в 1923 році на концерті в театрі «Арбен» капелю вітав президент Обрегон, розмовляв довго з О. Кошицем і висловлював зацікавлення нашими справами. Після концерту він дав розпорядження видати із скарбових грошей 50 000 пезо на рекламу по провінції. Група міністрів влаштувала бенкет на честь капелі. В Аргентині 4 червня 1923 О. Кошиць виступав з капелею на користь аргентинських журналістів, на цьому концерті в присутності президента республіки по-іспанськи вітав Аргентинську республіку та її президента. В Уругваї, в Монтевідео, вже на першому концерті був присутній президент республіки, якого вітав Кошиць і розмовляв з ним про українські справи.

Таких розмов та зустрічей О. Кошиць мав більше. Я подаю тільки про декілька з них — для ілюстрації.

До успішних дипломатів України в добу її самостійності треба без сумніву зарахувати: В. Липинського — Австрія, М. Лозинського — секретаря закордонних справ ЗОУНР і члена паризької делегації, Є. Лукасевича — Швейцарія, В. Старосольського — віцеміністра закордонних справ УНР, Д. Левичького — Данія, А. Яковлева — Бельгія, Ф. Матушевського — Греція, С. Дельвіга — Румунія, Я. Токаржевського — Туреччина (пізніше міністра закордонних справ УНР), К. Лоського — Швеція, М. Славинського — Чехо-Словаччина, В. Сінгалевича — Австрія (ЗОУНР), С. Смаль-Стоцького — Чехо-Словаччина (ЗОУНР), Л. Цегельського — США (ЗОУНР) і О. Шульгина — Болгарія (пізніше екзильного міністра закордонних справ УНР та голову надзвичайної місії у Франції).

З членів нашого дипломатичного корпусу, які не були послами чи головами місій, належало б згадати тут тільки кількох найвизначніших і найбільш ініціативних. Це були: І. Бочковський — секретар дипломатичної місії в Чехо-Словаччині, визначний публіцист і соціолог, пізніше доцент соціології Української Господарської Академії в Подєбрадах; О. Гладишовський — перший секретар посольства України в Швейцарії (1918—20); В. Тимошенко — член української делегації на мирову конференцію в Парижі, визначний український економіст, пізніше професор американських університетів; Є. Онацький — секретар дипломатичної місії УНР в Італії; О. Ван-дер-Брігген — другий секретар посольства в Швейцарії, голляндець з походження, який правдою і вірою служив своїй другій батьківщині; о. Ф. К. Бонн — представник України при Ватикані (після гр. М. Тишкевича), флямандець з походження, місіонер у Галичині під час першої світової війни, член української делегації на переговорах про перемир'я в польсько-українській війні.

Не можна не згадати заслуг генерала Сергія Дельвіга (посла УНР у Румунії) перед нашою справою, особливо перед українською армією. Ставлення румунської влади до наших визвольних змагань, у тому числі й до нашого уряду було виразно вороже, при цілковитій відсутності розуміння своїх власних національних інтересів: сусідства з антибільшовицькою Україною, а не з більшовицькою Росією. При таких відносинах надзвичайно тяжко було дістати будь-яку допомогу зброєю для нашої армії від румунів. Усе, що було зроблене в цій діяльності, ми завдячуємо тільки генералові С. Дельвігові, його авторитетові й тактові, з яким він умів протиставитися денікінським інтригам у французьких та румунських військових колах. Без його допомоги ми, мабуть, не дістали б ні одної рушниці від румунів. Генерал Дельвіг (чужинець з походження — нащадок шведа з 1709 року) був артилеристом російської служби, професором військової академії в Петрограді, а в час війни інспектором артилерії Південно-західного фронту. У час виконання обов'язків інспектора фронту йому підлягав і румунський фронт, тому

генерала добре знали й цінили як визначного фахівця у військових румунських колах і при дворі румунського короля Фердинанда, де він мав знайомства й контакти.

Всі вицезгадані політики й дипломати належали до ініціативних людей, що віддано працювали на користь нашої молодій держави. Вони нав'язували контакти з діячами країн, до яких були вислані, як також і контакти з послами держав, репрезентованих у даній країні. Діяльність їх, звичайно, в наслідок браку контакту з урядом обмежувалася інформаціями про Україну, виданням публікацій та інформацією преси про тогочасні події на Україні. Усі вони робили заходи в справі визнання самостійности України.

Друга, невелика група наших дипломатів (властиво декілька осіб) — добрих свідомих патріотів, була пасивна в діяльності. Вони сиділи на своїх «посольських кріслах» як амбасадори давніх стабілізованих держав, виявляючи мінімальну ініціативу. Причиною їх бездіяльности була цілковита непридатність до цієї роботи. Не виходило це з їх злої волі — вони просто не знали, що мають робити, і тому майже нічого не робили.

Були ще й такі дипломати, що своєю активністю приносили нашій справі більше шкоди, ніж користі. Вже була згадка про нашого першого посла в Парижі Г. Сидоренка, який зовсім не відповідав вимогам дипломатичної служби. Він щиро, але невдало переконував антантських дипломатів у святих правах України на самостійність, стругаючи навіть п'ястуком по столу.

Наша закордонна політика мала різні помилки. Так у 1919 році уряд Західної області УНР відкинув т. зв. «лінію генерала Бертелемі» під час розмов про перемир'я в польсько-українській війні. Французький генерал Бертелемі, передаючи проект перемир'я від імени комісії Антанти на засіданні в Ходорові 28 лютого 1919, зазначив, що неприйняття проекту затягає надалі польсько-українську війну та утруднює боротьбу з більшовиками. Військова комісія Антанти в'язала з схваленням проекту перемир'я продаж зброї для нашої армії, катастрофальний брак якої відчували як наддніпрянська, так і галицька армії. Правда, проект лінії не був для нас корисний, але правдою було також, що стан наших армій був більш ніж критичний. Така позиція з політично-тактичних оглядів була більш ніж хибна і нерозважна. Невдовзі поляки окупували Галичину, а ми втрачили єдиний кордон з Заходом, опинилися цілком оточені ворогами.

Наш міністер закордонних справ К. Мацієвич в уряді С. Остапенка (13. 2. — 9. 9. 1919), пізніший посол у Румунії, був дуже заслуженим громадським діячем, але значно слабшим політиком і дипломатом, з необмеженою дозою оптимізму й довір'я до людей. Його оптимістичні звіти вводили в оману уряд, відрізаний від Західної Європи. Він був також винуватцем т. зв. «справи Б. Курдиновського». Б. Курдиновський — урядовець міністерства закордонних справ УНР (у

кабінеті С. Остапенка), був висланий до Варшави з уповноваженням від міністра закордонних справ К. Мацієвича. Невдало зредаговане уповноваження Курдиновський використав в своїх особистих цілях і підписав з поляками (тодішнім урядом Падеревського) в квітні 1919 року договір, в якому погодився віддати всю Україну під зверхність Польщі. Метою його подорожі до Варшави було нав'язати контакти з поляками, які про це знали, але одночасно підписали з цим авантюристом договір, який використали на мировій конференції в Парижі, доводячи, що українці бажають приєднання Галичини до Польщі.

Не менш погано виконав свою місію П. Пилипчук як голова надзвичайної місії для встановлення взаємин з Польщею та з'ясування справи допомоги, яку могла б дати Польща в боротьбі з більшовиками в липні 1919. Пилипчук заявив полякам, що уряд УНР проголошує цілковите незацікавлення в справі Галичини, а в інтерв'ю з представником газети «Кур'єр Польскі» він пішов ще далі і заявив, що наш уряд не має нічого проти окупації Галичини. Ніяких уповноважень на такі проголошення П. Пилипчук не мав і після повороту в Кам'янець-Подільський та звіту урядові мав бути за такі заяви арештований, але заступництво А. Лівіцького, тодішнього міністра закордонних справ, врятувало Пилипчука.

Щойно нова місія, яка виїхала до Варшави в жовтні 1919 під головуванням А. Лівіцького, проголосила, що договір, підписаний Б. Курдиновським та заява П. Пилипчука не дійсні. У склад дипломатичної місії А. Лівіцького входив також представник уряду ЗОУНР Степан Витвицький. Завданням цієї місії було налагодити торговельні взаємини, особливо забезпечити постачання для української армії. Переговори мали великі труднощі і не давали наслідків. Після переходу УГА до Денікіна і ліквідації регулярного фронту УНР поляки поставили до місії більші вимоги. Щоб рятувати українську армію від цілковитого знищення і добитися допомоги від Польщі, місія А. Лівіцького вистосувала до польського уряду декларацію, в якій згоджувалася, щоб кордон між Польщею й Україною проходив по лінії Збруча та північно-західній Волині. Галицька частина дипломатичної місії подала протест і виїшла із складу місії.

Щораз більш безвихідне становище української армії логічно підготовляло атмосферу для Варшавської угоди, яка була підписана 22 квітня 1920. Українсько-польський кордон визначено по лінії Збруча, далі колишнім російсько-австрійським кордоном до Вишгородка, через Крем'янецьке узгір'я на схід від Здолбунова, далі уздовж східнього кордону Рівненського повіту й на північ уздовж адміністративного кордону Менської губернії до Прип'яті, потім Прип'яттю до її гирла. Польський уряд зобов'язувався не підписувати ніяких міжнародних договорів, спрямованих проти України. Угодою забезпечувалися в однаковій мірі національно-культурні пра-

ва поляків на Україні, як і українців у Польщі. Особливо включено в угоду польські домагання щодо окремого трактування землевласників польської національності на Україні.

Одночасно підписано українсько-польську військову конвенцію, яка забезпечувала великий вплив польської сторони щодо українського війська, фінансів, адміністрації та залізниць.

Звичайно, важкі умови для українців і розділ української території викликали великі політичні розходження серед української суспільності. Уряд ЗОУНР, який на той час уже перебував у Відні, гостро запротестував проти більшості параграфів угоди і з травня 1920 знову став уживати назви Західня Українська Народна Республіка. Прийшло й до заміни уряду соціал-демократа І. Мазепи новим урядом зформованим В. Прокоповичем.

Варшавська угода була логічним наслідком помилок як наддніпрянських, так і галицьких політиків у ділянці військової, внутрішньої і закордонної політики 1917—19 рр.

Нова фаза війни з Росією в 1920 році разом з польською армією не могла бути популярною на Україні, яка пережила вже кілька інтервенцій, що всі скінчилися невдачами. Коротка війна привела до Ризького миру між Польщею і Радянською Росією та «самостійною Радянською Україною», в якому Польща перекреслила свої зобов'язання, прийняті Варшавською угодою.

Під час ризьких мирових переговорів обсерватором від Української Народної Республіки (звичайно, неофіційним) був О. Саліковський, а від ЗУНР — К. Левицький, О. Назарук і Л. Мишуга.

*

Підсумовуючи стан 1918—21 років, можемо прийти до висновку, що наші дипломатичні представництва за кордоном були непотрібно великі й якісно маловартісні. Крім двох-трьох посольств у головніших центрах міжнародної політики і представництв у сусідніх нам державах, ми не потребували їх мати більше. В інших державах треба було мати тільки інформаційно-пресові бюро. За таке рішення цього питання говорила наша тяжка фінансова ситуація й брак відповідно кваліфікованих фахівців у дипломатії, чого не бачили або не хотіли бачити наші політики.

Крім цих головних помилок, наші політики зробили багато менших чи більших помилок. Про декотрі вже згадувалося, а про декотрі ще треба згадати. У ділянці внутрішньої політики наша влада й політики робили також великі засадничі помилки, що мали вплив на наші неуспіхи, але це не входить в обсяг моєї розвідки.

Тепер ще згадаю інших українських політиків та дипломатів, які своєю діяльністю принесли не користь, а то, може, й шкоду, хоч не можна їх вважати нездібними дипломатами.

Так, наприклад, безперечно здібним політиком і дипломатом був барон Микола Василько, але вихідний пункт його політичної і дипломатичної діяльності був *par excellence* егоїстично-економічного характеру. Барон був дуже близько зв'язаний з аферою Натана Ейдінгера, про діяльність якого у віденській «*Arbeiter-Zeitung*» від 9. 7. 1919 з'явилася стаття: Н. Ейдінгер заробив на австрійсько-угорській шпигунській службі в Румунії великі гроші підплачуванням румунської преси та урядових осіб, будучи агентом міністра закордонних справ Австро-Угорщини — графа О. Черніна. Коли після програної війни й розпаду монархії капітали Ейдінгера в австрійській республіці мали підлягати високому оподаткуванню, а навіть і конфіскації, коли розкрилися його темні «заробітки», він при допомозі свого доброго приятеля, барона М. Василька, став торговельним аташе українського посольства (ЗУНР) у Відні і перевів свої капітали до Швейцарії. Кілька разів віденська преса поверталася до цього питання. Та сама газета від 22. 7 писала: «Не є теємницею, що українське представництво займається контрабандою австрійських грошей до Швейцарії, а «пан М. Василько, одна з найбільш продажних осіб старої монархії, переніс свою діяльність до Швейцарії, де він має стати послом України». Справді, барон М. Василько вже на початку 1919 року намагався здобути посаду посла України в Швейцарії після відходу першого посла д-ра Є. Лукасевича, що й сталося в другій половині 1919 року. Звичайно, чужа преса, особливо французька, підхопила сенсації про «українських дипломатів М. Василька та Н. Ейдінгера» з окремими «поясненнями», ворожими нашій справі. Так з'явилися відповідні інформації в газетах «*La feuille*», «*Victoire*», «*L'homme libre*».

Ще одна з ілюстрацій помилок молодого держави, які шкодили і без того нашому тяжкому міжнародному становищу й ускладнювали його в наслідок цілковитої непоінформованості нашого уряду, відрізаного від Європи. У справі призначення М. Василька послом до Швейцарії вина спадала на тодішнього міністра закордонних справ Володимира Темницького, який у середині 1919 року був висланий до Відня, щоб «поліпшити діяльність наших дипломатичних представництв». Виконуючи свою місію, Темницький подав урядові пропозицію призначити М. Василька послом у Швейцарії, не беручи до уваги тих темних справ, в які був вплутаний «український барон». Не взяв до уваги Темницький і германофільської марки М. Василька.

Без сумніву здібний був Юрій Гасенко — молодий, експансивний, але зовсім не підготований до дипломатичної праці. Він працював у складі нашої дипломатичної місії в Румунії за головування проф. К. Мацієвича. Під час виїзду Мацієвича на Україну Ю. Гасенко залишився як шарже д'афер і, дякуючи своєму неопанованому темпераменту, викликав непорозуміння з румунським міністерством закордонних справ, склав протест і виїхав до Швейцарії, куди

приїхав «відпочивати», як він казав, після «зірвання дипломатичних стосунків» з румунами у формі протестаційної ноти. Він зупинився в Льозанні в одному з кращих готелів, винайняв яхту, на якій виїздив відпочивати на Леманське озеро. Перебувши понад місяць у Льозанні та «відпочивши після тяжкої дипломатичної праці в Румунії», він виїхав до Відня. Під час перебування в Букарешті Гасенко видав додаток до гасла «Україна» у французькому енциклопедичному словнику Лярусса без жадного порозуміння з видавництвом. У додатку умістив мапу України з Басарабією, яка була окупована Румунією. Звичайно цей додаток був конфіскований румунською владою, з мапи мусіла бути скреслена територія Басарабії, а видавництво Лярусс подало скаргу до суду за недопущенне видання додатку до чужого видавництва. Зчинився скандал, про який писали газети.

*

На весні 1922 року відбулася в Карлсбаді (Карлови Вари) конференція дипломатичних представників УНР в Європі у зв'язку з узгодженням нашої закордонної політики на тлі Рапшальської умови.

Як відомо, між 10 квітня і 19 травня 1922 відбувалася в Генуї з ініціативи Англії конференція між Радянською Росією і західноєвропейськими державами (29 держав, 6 домініонів та США, представлені спостерігачем) у справі господарської рівноваги Європи й порозуміння з Радянською Росією. Порозуміння не було досягнуте, але Росія під час тієї конференції підписала Рапшальську умову з Німеччиною.

Берлінською умовою від 5 листопада 1922 Рапшальська умова поширювалася на Українську Радянську Соціалістичну Республіку, Білоруську Радянську Соціалістичну Республіку й Закавказьку Радянську Федеративну Соціалістичну Республіку. Німеччина цим визнала «де юре» Радянську Україну як наступницю попередньої нашої держави, а з того виникла нова ситуація для дипломатичного представництва УНР у Німеччині. У такому становищі нашому берлінському дипломатичному представництву загрожувало передання його будинку та всього майна з архівом у руки нововизнаних фактичних володарів України. Аспекти такого становища напевно мусіли брати на увагу наші послы на конференції в Карлових Варах, бож вони мали відомості з Генуезької (а тим самим і з Рапшальської) конференції від нашого неофіційного спостерігача. Зрештою, не треба бути дипломатом, щоб передбачати такі можливості, коли німецьке міністерство закордонних справ своєчасно звернуло неофіційно увагу нашого посольства на наслідки Рапшальської умови. Наше посольство дослівно нічого не зробило в справі ліквідації маєтку Української Народної Республіки в Берліні, а головне — не вивезло архів. 6 лютого 1923 з наказу німецького міністерства закордонних справ кримінальна поліція примусила персонал нашого посольства залишити будинок,

який разом з архівом передала радянським представникам. Наше посольство, очікуючи судової постанови в цій справі, залишило архів, замість заздалегідь передбачливо його вивезти. Покидаючи Німеччину, повірений у справах УНР у Німеччині Роман Смаль-Стоцький нотою від 5 березня 1923 запротестував перед міністром закордонних справ Німеччини фон Розенбергом, що мало тільки декларативний характер. На тлі вищеподаного тяжко зрозуміти непередбачливість нашого берлінського посольства, яке в той час уже не було в руках М. Порша.

*

Крім згаданого вже посла в Парижі Г. Сидоренка, не відповідали своїм завданням перший та другий послы в Німеччині — О. Севрюк і барон Ф. Штайнгель.

Першому *in minus* ставилося його вельми молодий вік на становищі голови делегації на мирові переговори в Бересті й посла в Німеччині, цілковиту непідготованість до дипломатичної праці. Пізніше Севрюк придбав політичний досвід, опанував мови, але в морально-політичному значенні не був на високому рівні.

Барон Ф. Штайнгель, посол України в Німеччині за гетьманату П. Скоропадського, був дідичем з Волині, членом ТУП (ще за царських часів), засновником українського музею в Городку на Волині, людиною прогресивною, українофілом. Але всі додатні риси цієї людини та його українофілство згасли після гетьманського перевороту, коли він став одним із стовпів федералізму і виявив себе політичним обскурантом та германофілом. Під час свого перебування послом України в Німеччині в 1918 році, коли Німеччина стояла вже на краю військової катастрофи, він вперто тримався німецької орієнтації і 24 жовтня 1918 був на урочистій авдієнції в імператора Вільгельма II. Це був момент, коли вже самі німці не вважали за потрібне реалізувати цю візиту, але Штайнгель уперто її домагався, тоді як події світової політики вимагали від дипломата зовсім іншої орієнтації.

Член делегації УНР на паризьку мирову конференцію, пізніший посол УНР у Лондоні Арнольд Марголін, на якого так багато надій покладав наш уряд, як на одного з небагатьох жидів, які співпрацювали з нашою владою, не виправдав цих надій. Восени 1919 року, будучи послом у Лондоні, Марголін робив федералістичну політику, тому вкортці був відкликаний. Відомості про таку політику дістав наш уряд від прихильного до нас литовського посольства в Лондоні.

Про таких послів, як генерал Б. Бажанев (Скандинавські держави), генерал В. Дашкович-Горбацький (Румунія) і М. Суковкін (Туреччина), нема що й згадувати. Їх праця була ворожа нашій справі, хоч про М. Суковкіна говорилося, як про поступового росіянина та як про симпатика українців, що цілком інакше виглядало після приїзду до Туреччини та

після проголошення гетьманом П. Скоропадським федеративного зв'язку України з Росією.

*

Треба ще згадати про персональний склад міністрів закордонних справ України від революції 1917 року, як та кож і про прем'єрів наших урядів.

Першим генеральним секретарем міжнаціональних справ за часів Центральної Ради був С. Єфремов, пізніше О. Шульгин. Після проголошення самостійності УНР міністрами закордонних справ були: М. Любинський, В. Голубович, Д. Дорошенко (за гетьмана), А. Афанасьєв (за гетьмана), а за Директорії УНР — В. Чехівський, В. Темницький, К. Мацієвич, А. Лівницький, І. Мазепа, А. Ніковський, В. Прокопович (Я. Токаржевський, А. Лівницький, О. Шульгин, Р. Смаль-Стоцький — на еміграції).

Прем'єрами були: В. Винниченко (червень 1917 — січень 1918), В. Голубович (лютий 1918 — 29. 4. 1918); далі М. Сахно-Устимович (три дні), Ф. Лизогуб (10. 5. — 18. 10. 1918), М. Василенко (24. 10. — 14. 11. 1918), С. Гербель (14. 11. — 24. 12. 1918) — усі чотири в кабінеті гетьмана П. Скоропадського; прем'єрами УНР за Директорії були В. Чехівський (26. 12. 1918 — 18. 2. 1919), С. Остапенко (13. 2. — 9. 4. 1919), Б. Маргос (9. 4. — 27. 8. 1919), І. Мазепа (28. 8. 1919 — 21. 4. 1920), В. Прокопович (25. 5. — 15. 10. 1920). На еміграції: А. Лівницький (15. 10. 1920 — березень 1921), В. Прокопович (березень — серпень 1921), П. Пилипчук (серпень 1921 — 12. 1. 1922), А. Лівницький (12. 1. 1922 — червень 1926), В. Прокопович (30. 6. 1926 — 1941).

Нижчий склад персоналу наших дипломатичних представництв, як і міністерства закордонних справ, у добу існування нашої державности в більшості не був на висоті свого завдання. Це був випадковий контингент урядовців, не фаховий, без знання чужих мов. Але такий стан був зумовлений тяжкою ситуацією України з погляду політичного, військового й економічного. Треба подивляти енергію керівних політичних кіл, які в таких умовах змогли підібрати персонал для міністерств, а для міністерства закордонних справ і для дипломатичних представництв зокрема. Кількість урядовців наших дипломатичних представництв і міністерства закордонних справ коливалася між 250—300 осіб, з чого міністерство мало відносно невелику кількість.

Далі буде

Знищення Української Католицької Церкви російсько-більшовицьким режимом

о. Іван Гриньох

Предмет обговорення — Українська Католицька Церква, вірні якої становлять переважну більшість населення західних областей УРСР. Ці області входили до 1918 року до складу Австро-Угорської монархії, після того основна їх частина, відома під назвою Галичина, була включена в межі Польської Республіки, а невелика територія з півмільйонним українським населенням на південь від Карпат — Підкарпатська Україна увійшла до складу Чехо-Словацької Республіки.

Українська Католицька Церква, історичні початки якої сягають другої половини 10 століття (офіційне прийняття християнства на Україні датується 988 роком), — це частина Вселенської Католицької Церкви під керівництвом вселенських архиєреїв — римських папів, як наслідників верховного апостола Петра, першого римського архиєрея і голови всієї Христової Церкви. Специфічністю Української Католицької Церкви є її східній, візантійсько-слов'янський обряд.

Релігійні спори між Візантією і Римом на переломі I тисячоліття християнської ери, спори, в яких на ґрунті спочатку теологічної дискусії, пізніше пристрасної полеміки приходили до голосу елементи психологічного, культурного, династичного і політичного характеру, не залишилися без впливу й на Українську Церкву. Після формального відриву Візантійської Церкви від Вселенського Апостольського Престолу в Римі в 11 віці, Українська Церква переносила на своєму організмі трагедію розколу християнства; та, не зважаючи на те, вона постійно шукала шляхів, щоб залишитися в

Стаття появилася вперше англійською мовою у децю іншому варіанті в кварталнику «Prologue» — Problems of Independence and Amity of Nations (Vol. IV, No. 1—2, New York, 1960). Її переклад німецькою мовою був опублікований у філософсько-богословському кварталнику «Ostkirchliche Studien» (Würzburg, 1963) й окремою книжковою відбиткою (Augustinus Verlag, Würzburg, S. 38).

Український текст статті друкується вперше з приводу 25-річчя насильної ліквідації Української Католицької Церкви.

єдності з Вселенською Католицькою Церквою і Апостольським Римським Престолом. Ці її, майже кожного століття наново повторювані змагання до єдності, змагання, постійно руйновані та насильно стримувані північними московськими володарями і їм підлеглою Російською Церквою, все таки завершилися повним успіхом у кінці 16 століття, коли Українська Церква на Соборі в Бересті 1596 року урочистим актом заявила про свою приналежність до Вселенської Католицької Церкви і наново підтвердила зверхництво над собою вселенських архиєреїв — римських папів. З огляду на те, що у висліді праць і рішень Собору в Бересті дійшло до поновного повернення єдності Української Церкви з Римським Апостольським Престолом, або *Унії*, почали звати цю Церкву також уніятською; у 19 віці в межах Австро-Угорської монархії прищепилася для цієї Церкви назва «греко-католицька», щоб тим способом підкреслити її приналежність до Вселенської Католицької Церкви і її специфічний східній, візантійсько-грецький обрядовий характер.

Віки 17—19 — це часи великої московської експансії, завоювань і підбоїв чужих земель. У висліді цих імперіялістичних загарбницьких походів уся Прибалтика, більшість польських і українських земель або, іншими словами, уся Східня Європа стала здобиччю російських царів. Цікаво підкреслити явище, що разом з політичним завоюванням цих земель йшло систематично релігійне переслідування Української Католицької Церкви, її поступове, але послідовне нищення, насильне включення її до Московської Церкви, контрольованої російськими царями, та офіційні заборони Української Католицької Церкви на території російської царської імперії. Останнім актом трагедії Української Католицької Церкви на території російської імперії було насильне, після довгих переслідувань, знищення Холмської дієцезії в 1875 році і її безправне прилучення до Московської Церкви.

З колись великої і чисельної Української Католицької Церкви від знищення врятувалася тільки та мала її частина, вірні якої жили на землях, які входили до складу Австро-Угорської монархії, а після 1918 року до складу Польської і Чехо-Словацької республік. У Галичині і на Підкарпатській Україні, куди до 1939 року не сягала політична влада і сваволя на початку царської, а пізніше червоної більшовицької Москви, Українська Католицька Церква зберігалася недоторканою і досягла великого рівня свого релігійно-духового, організаційного й культурного розвитку.

НАПЕРЕДОДНІ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У 1939 році, тобто напередодні другої світової війни, стан Української Католицької Церкви на території колишньої Галичини та Підкарпатської України представлявся наступно:

1. Вірних	—	4 159 004
2. Митрополитів-архієпископів	—	1
3. Єпископів	—	10
4. Дієцезій	—	5
5. Апостольських адміністраторів	—	2
6. Священиків	—	2 950
7. Священиків-монахів	—	520
8. Черниць	—	1 090
9. Студентів теології	—	540
10. Парохій	—	3 040
11. Церков і каплиць	—	4 440
12. Манастирів і манастирських домів	—	127
13. Богословська академія	—	1
14. Духовних семінарій	—	5
15. Крім цього, в посіданні й під управою Церкви була велика кількість домів культурного призначення, народних, середніх шкіл й інститутів, друкарень, видавництв наукового й популярно-релігійного характеру, книгарень і бібліотек, харитативних і допомогових організацій молоді, студентства, церковних братств і конгрегацій.		

Заувага: Підставою наведених числових даних є офіційне видання св. Конгрегації для Східньої Церкви «Статистика кон ченні сторічі делля Джераркія е дей феделі ді Ріто Орієнтале» (Рома, Тіпографія Полігл'ютта Ватікана, 1932, стор. 196—197, 208—209). Ці основні дані доповнено новими, взятими з видання «Ді ерстен Опфер дес Коммунізмус» (Мюнхен, 1953, стор. 69—70), де вже використано новіші звідомлення про стан Української Католицької Церкви на підставі шематизмів безпосередніх передвоєнних і навіть воєнних років, виданих поодинокими ординаріями церковних дієцезій. Загально треба зауважити, що ці дані лежать радше нижче дійсного стану Української Католицької Церкви в час її ліквідації російсько-більшовицьким урядом і ні в чому не прибільшені.

СПРОБА ЗЛАМАТИ ЦЕРКВУ В РОКИ ПЕРШОЇ ОКУПАЦІЇ ГАЛИЧИНИ

На підставі договору між урядами СРСР і Німеччини в серпні 1939 року (договір Молотова-Ріббентропа) більшовики зайняли Галичину і Волинь, а разом з тим три найбільші адміністративні одиниці Української Католицької Церкви — дієцезії Львівська, Перемиська і Станіславівська, разом з нечисленною церковною одиницею апостольського візитатора Волині, опинилися у сфері політичного впливу й влади уряду СРСР. Цей період більшовицької окупації характеристичний боротьбою окупаційної влади проти релігії з позиції во-

йовничого атеїзму, як це було на всьому просторі СРСР до 1939 року. У зв'язку з насильною перебудовою господарської і соціальної структури новоокупованої країни здійснювано націоналізацію, соціалізацію і колективізацію, у висліді яких у Церкві пограбовано всі матеріальні добра і засоби. Сталінська конституція з 1936 року дозволяла в релігійній сфері тільки свободу культу: вислідом цього було вигнання Церкви з шкіл, заборона навчання у школах, закриття всіх церковних шкіл, до духовних семінарій включно, заборона друкованого слова, зарахування духовних осіб до асоціального елементу, позбавлення повних громадянських прав і т. д. Разом з матеріальним пограбуванням Української Католицької Церкви здійснювалися репресії супроти священників, монахів, черниць і вірних у формі допитів органами НКВД і тиску та намов до апостазії від Церкви, арештів і заслань до далеких концентраційних таборів, а навіть розстрілів без процесів і вироків. І все ж більшовицький уряд не зумів ні зламати, ні остаточно знищити Українську Католицьку Церкву. На це склалися наступні причини:

1. Беззастережна і, можна сказати, поголовна вірність своїй Церкві всього українського католицького населення.

2. На чолі Української Католицької Церкви стояв великий митрополит Андрей Шептицький, людина відома в усьому світі, люблена і цінена всім населенням новоокупованих більшовиками земель, незалежно від національної і віроісповідної приналежності. Крім того, митрополит Андрей Шептицький був у роки першої світової війни ув'язнений і засланий російським царським режимом, а більшовики чванилися тим, що саме вони ліквідували цей ненависний і реакційний режим; тому більшовики обмежилися тільки причіпками до митрополита у формі постійної інвіліяції і частих обшуків, але не важились ув'язнити любленого всім населенням церковного достойника.

3. Політична ситуація в ці роки не була ясна й певна, і тому більшовики, хоч невпинно вели атеїстичну пропаганду, не важилися радикально знищити Церкву, бо хотіли в ці непевні часи зискати бодай мінімальні симпатії населення до себе.

4. Час атеїстичного наступу на Церкву становив усього 22 місяці, і цього не вистачало на ґрунтовну ліквідацію Української Католицької Церкви.

У висліді цієї першої більшовицької окупації 1939—41 Українська Католицька Церква вийшла матеріально пограбованою і вбогою, з великими ранами на своєму організмі в наслідок арештів, терору, заслань і розстрілів десятків тисяч вірних і кількадесятьох священників.

Але духово Українська Католицька Церква в цій боротьбі з атеїстичним більшовизмом вийшла загартованою, навіть більше — міцною. Цей духовий гарт і моральна міць були їй потрібні, щоб уже в 1941 році зазнати нової окупації гітлерівської Німеччини, а від 1944 року зустріти нову

дійсність, яка постала в висліді перемоги СРСР і приєднання до УРСР західніх українських земель Галичини і Підкарпатської України з переважаючою на цих землях більшістю українського католицького населення.

Заувага. До ілюстрації цього періоду більшовицького режиму супроти Української Католицької Церкви належать джерела і література:

1. Документи, А. 72 (1939),
2. Документи, 73 (1940),
3. «Ді ерстен Опфер дес Коммунізмус» (Мюнхен, 1953, стор. 28—33, 108—114),
4. «Ле коммунізм е л'Егліз католік» (Париж, 1956, стор. 81—85).

В останніх двох працях можна знайти також дальшу літературу, яка чи то окремими виданнями, чи публікаціями в різних журналах висвітлює докладніше період першої більшовицької окупації західніх українських земель у 1939—41 роках і подає детальніші дані про спроби зламати і знищити Українську Католицьку Церкву.

ПРИГОТУВАННЯ НОВОЇ ЗБРОЇ І НОВИХ МЕТОД ДЛЯ БОРОТЬБИ З ЦЕРКВОЮ

Щоб зрозуміти явища й події, які характеризують дворічний період боротьби російсько-більшовицького режиму проти Української Католицької Церкви від повного включення усіх західньоукраїнських земель разом з Підкарпатською Україною до складу УРСР влітку-восени 1944 року аж до т. зв. Львівського собору 8—10 березня 1946 року, треба згадати наступні факти, які постали за воєнних років у СРСР на відтинку церковно-релігійного життя:

1. Війна СРСР проти гітлерівської Німеччини, яка спочатку носила характер «оборони міжнародного комуністичного режиму» і системи проти агресії нацистсько-капіталістичної Німеччини, дуже скоро перетворилася на т. зв. *вітчизняну війну*. У цій війні вже на задній плян відійшли марксистсько-ленінські гасла оборони інтернаціонального комунізму перед агресією капіталістичного світу; ці гасла перестали бути мобілізуючими для здавленого комуністичною системою населення всього СРСР. На їх місце виринуло більш мобілізуюче гасло оборони *вітчизни* перед *чужим наїзником*. До такої вітчизняної війни, так логічно думали залякані першими воєнними невдачами можновладці Кремлю, можна було запрягти всі сили, навіть такі, яким більшовицький режим і його матеріялістично-атеїстична ідеологія виповіли боротьбу на життя і смерть. До цих сил належала дотепер гонена, переслідувана і нищена Російська Православна Церква. Московський митрополит Сергій закликав у слові вісьмі до оборони СРСР; щобільше, за церковні жертви вірних він уфундував для червоної армії танкову бойову колону. Ціка-

во зауважити, що Сергій жертвував цей дар не для численних ранених і голодуючих, але на зброю, і дивно водночас, що більшовицький уряд цей дар на зброю прийняв, хоч більшовицька пропаганда завжди і до сьогодні закидає Католицькій Церкві, мовляв, вона в історичні часи благословляла зброю. Уряд СРСР послабив атеїстичну пропаганду, а навіть сприяв поширенню серед населення і червоноармійців версії про недалеку повну свободу релігійних переконань і повернення повної свободи раніше переслідуваним церквам.

2. Послаблення безбожницької пропаганди з боку російсько-більшовицького уряду треба пояснити, з одного боку, бажанням зискати прихильність і відданість радянських громадян до СРСР, з другого — оглядами на нових союзників у боротьбі з Німеччиною, особливо на англо-американців, у яких питання свободи релігійних переконань трактовано дуже серйозно.

3. У вересні 1943 митрополита прийняв Сталін, і слідом за тим більшовицький уряд з свого боку вже не тільки фактично, але й формально-правно визнав патріярше правління Російської Православної Церкви. Вже у вересні 1943 відбувся Собор цієї Церкви, на якому митрополита Сергія «за його церковну і патріотичну діяльність» (стор. 13) обрано патріярхом московським і всієї Руси. І хоч ні в чому не змінилася конституція СРСР, хоч і далі існує, згідно з конституцією, відокремлення між державою і церквою, все ж єдиною якоюсь мірою легалізованою і урядом визнаваною церквою в СРСР від 1943 року стала Російська Православна Патріярша Церква. Щоб ще виразніше підкреслити це особливе й монопольне становище протегованої і визнаваної церкви, при раді міністрів СРСР створено «Совет по делам Русской Православной Церкви» безпосередньо після візиту митр. Сергія у Сталіна. На чолі «совета» став сороккількарічний Карпов, як колись оберпрокурор св. Синоду.

4. 15 травня 1944 помер патріярх Сергій. Керму перебрав митрополит ленінградський Алексій, що його в лютому 1945 після похвальної промови Карпова на Соборі обрано патріярхом. Великий російський патріот, що вславився своїми закликами в обороні Ленінграду, беззастережно відданий радянському режимові і безкомпромісовий оборонець більшовицької імперії, вже в першому своєму посланні виразно накреслив найважливіше завдання своє і своєї церкви: боротьба з фашизмом і боротьба з Ватиканом та католицизмом. Коли боротьба з фашизмом мала актуальний характер на час війни, то друга частина послання накреслювала напрям дії Російської Православної Церкви на далеку мету: боротьба з католицизмом аж до повного його знищення. Уже в цьому першому посланні патріярх Алексій у порозумінні з більшовицьким урядом імпліците накреслив лінію поведінки супроти Української Католицької Церкви. У боротьбі з Католицькою Церквою, а в тому числі й у боротьбі з Українською Католицькою Церквою, радянський уряд дістав нового союз-

ника і новий інструмент і тому міг уже застосувати нові методи до ліквідації Української Католицької Церкви.

З а у в а г а. Цей період ілюструють такі джерельні й літературні документи:

1. «Сборник церковных документов „Русская Православная Церковь и Великая Отечественная война”», Москва, 1946.

2. «Правда о религии в России. Митрополит Сергей», Москва, 1942.

3. «Журнал Московской Патриархии», Москва, 1943—1945.

4. Амман, «Остславіше Кірхенгешіхте», Відень, 1950, стор. 617—620.

5. «Русская Православная Церковь», Москва, 1953, стор. 13—29, 211—219.

ГОТУВАННЯ ҐРУНТУ ДЛЯ ЗНИЩЕННЯ ЦЕРКВИ

Коли червона армія зайняла влітку 1944 року західні області України, а разом з тим більшовицький уряд почав наново налагоджувати свій партійний і адміністративний апарат, стало очевидним, що тактика більшовиків у відношенні до релігії і до Української Католицької Церкви в порівнянні з часами першої більшовицької окупації тих земель у 1939—1941 роках змінилася: безбожницька пропаганда притихла, Церкву, духовенство, церковну службу залишено в спокої. Церковні податки були помірні, священики, дяки, диригенти церковних хорів, а навіть голови церковних братств були звільнені від військової повинности, богослуження в церквах і святкування празників могли вільно відбуватися. Більшовики були цілковито заклоптані війною і розбудовою та закріпленням свого адміністративного й партійного апарату, і тому залежало їм на тому, щоб не насторожувати населення і не наставляти його неприхильно будь-якими репресіями за його релігійні переконання. Такий стан непевности і тиші перед бурею тривав приблизно до смерті митрополита Андрея Шептицького — 1 листопада 1944 року. Навіть похорони митрополита відбулися з усіма урочистостями, з масовою участю вірних, духовенства і єпископів всіх католицьких обрядів — українського, вірменського і латинського. Похоронному походу дозволено було навіть пройти вулицями Львова, що в більшовицькій системі давніше було виключене.

Та разом з похоронами митрополита Андрея Шептицького закінчився певний спокійний і толерантний етап у ставленні російських більшовицьких можновладців до Української Католицької Церкви. Правда, наступник митрополита, новий митрополит архієпископ Йосиф Сліпий, міг без перешкод обняти митрополичий престол, але вже перші тижні

його правління вказували на далекосяжні зміни у ставленні більшовицької влади до Української Католицької Церкви. Щоб запевнити Церкві можливість її існування, навіть у тих скупих рамках, на які дозволяє ленінський декрет від 23 січня 1918 «Про свободу совісти і відділення Церкви від держави і школи від Церкви» і сталінська конституція 1936 року (§ 124, про т. зв. свободу культу в СРСР), митрополит Сліпий вислав до Москви делегацію в складі священників Г. Костельника, К. Шептицького, І. Котова і Бучинського; при нагоді своїх розмов для знайдення модус вівенді з урядом на базі повної аполітичності Церкви й її лояльності супроти державної влади делегація мала також вручити дар Української Католицької Церкви в сумі 100 000 карбованців, призначений на допомогу военним інвалідам. Делегації не допущено до відповідальних керівників уряду, натомість їй поставлено вимогу включитися в активну боротьбу проти українських повстанців, які вели підпільну боротьбу проти більшовицького режиму. Не помогли вияснення митрополита, що Церква не може включитися безпосередньо й активно у вир наскрізь політичної і збройної внутрішньої боротьби, не вистачало для уряду закликів і послань митрополита до християнської любови та милосердя, до респектування п'ятої Божої заповіді «не вбий» і до респектування людського життя. Делегація повернулася з Москви з переконанням, що російський і більшовицький уряд має вже готовий, раніше вирішений плян поведінки супроти Української Католицької Церкви. Цей до кінця продуманий і рафінований плян знищення Української Католицької Церкви почав негайно виявлятися і набирати конкретних форм. У цьому пляні паралельно (але заздалегідь продумано й узгіднено) було поділено головні ролі між такими чинниками (подаємо їх за їхньою важливістю): а) більшовицький уряд з своїм адміністративним, партійним і поліційним апаратом; б) Російська Православна Церква на чолі з патріархом Алексеем і своїм апаратом на місцях; в) відповідно намовлені, застрашені чи стероризовані одиниці з Української Католицької Церкви.

РОЛЯ ПАРТІЙНИХ І ПОЛІЦІЙНИХ ЧИННИКІВ

Восени і взимку 1944—1945 років, коли всім українським владикам відібрано можливість комунікуватися з своїми вірними і духовенством в письмі і слові, що було мотивоване воєнними діями і винятковим станом, безпосередньо після того, коли з смертю великого й шанованого митрополита усунуто перешкоду для запланованої заздалегідь ворожої проти Української Католицької Церкви акції, партійні, адміністративні і поліційні органи почали перевіряти ґрунт серед населення і духовенства. Вони, хоч згідно з заявами більшовицького уряду і конституцією уряд не втручається у внутрішні справи Церкви, порушуючи самі своєю консти-

цію, отже протиправно і протиконституційно, скликали по всіх районах конференції духовенства, на яких участь кожного священика була обов'язкова. Темою конференцій була історія Церкви, зокрема історія Української Католицької Церкви, критика й очорнювання Берестейської Унії, напади на історичну католицьку Польщу, на Ватикан, на Апостольський папський престол і на Католицьку Церкву взагалі. Священиків, які не з'являлися або висловлювали критичні думки, пізніше арештовувано і піддано довготривалим допитам, фізичному і моральному тискові.

Водночас на всій території розміщено дивізії військ МВД. Почався нечуваний терор супроти населення: арешти, розстріли, депортації сотень тисяч населення, цілих родин з старими і дітьми включно, одночасно арешти і депортації сотень священиків. Ці жорстокі методи мали на меті застрашити населення і священиків, найбільш упертих ув'язнити або вивезти на далекосхідні простори СРСР, а інших морально зламати і зробити послухними для прийняття дальших рішень.

При адміністративно-партійних органах у більших місцевостях більшовицький уряд призначав уже «уповноважених у справах Російської Православної Церкви», звичайно, людей, присланих з московського центру, членів партії і функціонерів МВД, так, зрештою, як і при уряді СРСР товариш Карпов або при уряді УРСР у Києві товариш Ходченко є довголітніми членами партії і функціонерами МВД. І хоч Російської Православної Церкви на території Західньої України взагалі дотепер не було, проте створено цивільний адміністративний апарат для неї, щоб здійснити насильне включення українського населення під її юрисдикцію.

Після цього загального терору проти населення і духовенства МВД приступило до найсильнішого удару: 6 квітня 1945 появилася у львівській газеті «Вільна Україна» стаття Володимира Росовича під заголовком «З хрестом і мечем», вістря якої було звернене проти померлого митрополита Андрея Шептицького. У ній очернено цю в усьому християнському світі цінену людину. Статтю передавано по радіо, поширювано окремою брошурою серед населення, коментовано на різних зборищах, разом з тим поведено нечувану брехливу акцію проти Української Католицької Церкви. Вже кілька днів після появи статті, 11 квітня 1945, арештовано органами МВД всіх українських єпископів у засязі політичної влади більшовицького уряду: у Львові митрополита-архієпископа Йосифа Сліпого, єпископа-помічника Никиту Будку, єпископа апостольського візитатора для українців-католиків Волині Миколу Чернецького; у Станиславові єпископа Григорія Хомишина і його помічника єпископа Івана Лятишевського. Покищо на волі залишилися два єпископи галицької провінції, резиденція яких була на терені Польщі в Перемишлі: єп. Й. Коциловський і його єп.-помічник Григорій Лакота. Та і цих обох єпископів у порозумінні між ро-

сійським більшовицьким і польським комуністичним урядами арештовано вперше 19 вересня 1945, після цього і після кількомісячного ув'язнення 8 січня 1946 їх передано органам МВД.

Слідом за арештом єпископів, ще того самого місяця, влаштовано багатоденні обшуки в митрополичій палаті та в усіх бюрах митрополичої консисторії, пограбовано цінні архіви та інші пам'ятки і вивезено до Москви, а вкінці виарештовано всіх видатніших священиків, членів капітули, професорів Богословської академії та семінарій і велику кількість духовенства. Їх усіх вивезено до в'язниць і депортовано до концентраційних таборів на східні простори СРСР.

У цей спосіб адміністративно-поліційні органи російського більшовицького уряду позбавили Українську Католицьку Церкву її легітимної ієрархії, прорідили ряди кількатисячного духовенства і терором-арештами та масовими депортаціями довели населення до стану страху і безнадії.

Коли безпосередньо після виарештування всього єпископату компетентні вищі духовники, члени митрополичої та єпископських капітул, згідно з приписами канонічного права, пробували обрати т. зв. капітульних вікаріїв, яким мала належати в час відсутности правних ординаріїв адміністрація церковними одиницями, МВД виарештувало і їх, щоб цим способом створити в Українській Церкві стан правно-канонічного безладдя і легше здійснити свої пляни ліквідації Української Католицької Церкви.

Разом з цим більшовицький уряд, користуючися з втвореного ним самим стану безладдя, *всупереч всім канонічно-правним приписам Церкви, всупереч власним конституційним приписам невтручання в справи Церкви і респектування свободи сумління та релігійних переконань своїх громадян, перебрав церковну владу в свої руки.*

Але ця дальша акція органів влади більшовицького уряду зв'язана вже тісно з новим фактором: появився послухний інструмент, що виконував накази і здійснював пляни більшовицької влади, т. зв. «ініціативна група по возз'єднанню Греко-католицької Церкви з Російською Православною Церквою». Про цю справу будемо говорити щойно в дальшому.

РОЛЯ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ ПАТРІЯРХА АЛЕКСІЯ

Російська Православна Церква під кермою московських патріархів — від 5. 5. 1944 патріяршого містоблюстителя, а від Собору в Москві в лютому 1945 року патріярха московського Алексія — виступає в очах всього світу завжди в шахах миролюбця і християнської любови і в цей спосіб часто вводить в оману, якщо говорити про її справжню ролю і завдання в плянах і власних (тобто церковних) і в плянах російського уряду. Сьогодні ще неприступні всі таємні домов-

лення між московськими патріярхами і радянським урядом, ще не розкриті таємниці спільного планування у визначенні цілей і застосуванні метод стосовно церковної політики уряду СРСР і єдиної урядом визнаваної та підтримуваної Російської Церкви. А все ж таки, навіть на підставі тих скупих офіційних документів Російської Церкви, які відомі у вільному світі, можна ствердити на прикладі нищення Української Католицької Церкви *тісну, наперед заплановану, свідому і послідовну*, заповіді християнської любови суперечну, з природними і Божими законами пошанування людської особистости і переконань кожної людини *не згідну*, співпрацю між більшовицьким урядом і його адміністративно-політичними та поліційними органами, з одного, і Російською Православною Церквою та її органами, з другого боку. А ось характеристичні дані:

а) Російська Православна Церква і її керівники мовчать про криваве переслідування Української Католицької Церкви в 1944—46 роках. Переслідування християн, вірних, духовенства, єпископів, нехай буде й іншого віровизнання, не викликає в цій Церкві не те що протесту, але навіть найменшого співчуття.

б) Щобільше, ця Церква не тримається пасивности, не виявляє навіть неутральности, яку можна було б пояснити боязню перед більшовицькою владою, вона натомість активно включається в акцію ліквідації Української Католицької Церкви, вона її *інспірує*, старанно підготовляє і в насильницькій акції свідомо допомагає.

в) Чейже це не випадок, що перший заклик патріярха Алексія, до речі, водночас звернення цілого Собору Російської Православної Церкви від 2 лютого 1945 року, містить у собі осудження Апостольської Столиці — на офіційній мові і уряду СРСР, і тієї ж Церкви — *Ватикану* і цілої Католицької Церкви. Папу *Пія XII* це звернення атакує за його Різдвяне послання із зверненням до всіх людей світу, переможців і переможених, виявити в жорстокій війні християнську любов і милосердя. Формулювання звернення цієї Церкви не різняться від урядових більшовицьких формулювань, якщо мова про Апостольську Столицю.

г) Московський патріярх Алексій, вірний своєму рішенню, висловленому в соборовому зверненні, боротися проти Ватикану і Католицької Церкви, зараз же після Собору звернувся до Української Католицької Церкви своїм новим посланням. Це послання характеристичне своєю формою і змістом: християнський патріярх не звертається, як це прийнято в історії Церкви і як це було б гідне патріяршого достоїнства, до ієрархів-владик, духовенства і вірних. Він просто поминає ієрархів, *знаючи вже наперед*, що їх долю вирішив більшовицький уряд і що вони призначені на ув'язнення й досмертне позбавлення можливости вернутися до своїх вірних, а звертається просто до духовенства та вірних. Його послання починається словами: «Пастирям і віруючим греко-

католицької Церкви»... А далі говориться: «Возлюблені во Христі пастирі, браття і сестри». Найменшої згадки про ієрархів-владик, наче б Українська Католицька Церква була безладною громадою віруючих і духовників. Іншими словами, московський патріарх повністю згідний з акцією більшовицького безбожницького уряду, акцією брутального насильства над християнськими ієрархами Української Церкви, він навіть радіє з такого стану і використовує його, щоб безкрупульно звернутися з облесливими словами до духовенства та вірних. Його звернення треба як щодо форми, так і щодо змісту трактувати як заклик до бунту, заклик до зради своїй вірі, заклик піддатися теророві і насильству безбожницького більшовицького уряду і відректися своїх ієрархів, своєї Церкви і своєї віри. Цей безпосередній заклик московського патріарха до українського духовенства та вірних, з поминанням і понад голови українських католицьких ієрархів, ще й тим цікавий, що він своїм стилем нагадує методи політичних проклямацій і звернень радянських можновладців. Радянський уряд залюбки й продумано у всіх своїх акціях звертається до робітничої кляси, до т. зв. поступових організацій, до замаскованих прихильних комунізму, до різного роду партій і, вкінці, до різних народів, поминаючи уряди і відповідальних державних мужів цих чужих країн і скидаючи завжди всю вину за світові нещастя якраз на уряди й відповідальних державних керівників. *Цей стиль розкладу з середини й одвертого чи замаскованого заклик до бунту проти відповідальних державних законодавчих чи церковних керівництв спільний найвищим органам і уряду СРСР, і Російської Православної Церкви.* Якщо хтось сумнівався в тому, то заклик московського патріарха Алексія до духовенства та вірних Греко-Католицької Церкви найкращий документ, щоб розвіяти ці сумніви.

Змістом своїм звернення московського патріарха йде по лінії вже раніше заповідженої боротьби проти Ватикану і проти Католицької Церкви. Московський патріарх насамперед засуджує всю науку цієї Церкви, категорично й непомилково так само, як це роблять більшовицькі можновладці, одним реченням, мовляв, ваші предки «та по чужому науценню... і ви, їх нащадки, визнали над собою духовне керівництво римського папи, і прийняли разом з цим католицьку догматику, яка *плюндрує* чистоту древнього вселенського православ'я». Одним реченням московський патріарх засудив Католицьку Церкву, її науку й її церковне зверхництво, — Церкву, яка нараховує 400 мільйонів вірних різних народів, рас і всіх континентів і має за собою дві тисячі років історичного буття. Але московському патріархові ще й цього замало, він твердить, що навіть культ, Богослуження, молитви українських вірних у своїй церкві є порожніми, не мають вартости, є бездушними: «Православні обряди, які зберігаєте ви в своїй службі Господній... не мають духа і не годують віруючих Божою благодаттю...» Відмовити молитви

людини вартість цієї молитви перед Богом-Творцем — до такого абсурдного твердження не договорився ще ніхто з представників усіх відомих великих світових релігій.

Незвичайно характеристичними є дальші твердження патріарха Алексія: «Господь явно благословив зброю тих, хто піднявся проти Гітлера і фашизму на захист волі, миру та щастя людськості... А до чого закликав Вас небіжчик, митрополит Андрей Шептицький та його найближчі спілники? Вони кликали вас під ярмо Гітлера, вони вчили вас схиляти свої голови перед ним. А куди й тепер веде вас Ватикан, закликаючи в різдвяному та новорічному посланнях папи доброзичливо ставитися до всіх носіїв фашизму, поставитися милосердно до Гітлера, цього найбільшого злочинця, яких тільки знала історія...»

При читанні цих слів складається враження, що це звернення не церковного достойника, а більшовицького агітатора, перейнятого духом ненависти, злоби, бажання помсти, якому не до вподоби, коли хтось проголошує слова християнської любови, милосердя і прощення. Щобільше, московський патріарх послуговується навіть *свідомою брехнею*, коли приписує Ватиканові і митрополитові Української Католицької Церкви, мовляв, «вони кликали вас під ярмо Гітлера... вони вчили вас схиляти свої голови перед ним». На митрополита Андрея не поважилися кинути наклеп, бодай за час його життя, навіть більшовицькі можновладці, і честь митрополита перед нападами московського патріарха непотрібно й зайво було б боронити. Цей митрополит помер в ореолі святости, все населення почитає його як святого, а в Римі започатковано його канонізаційний процес. Московських патріарх цинічно порушує людську честь того святця, він не має стриму навіть перед маєстатом смерти і вічності, в яку відійшов уже цей великий митрополит.

Але цього нападу на покійного митрополита не можна брати відірвано. Як уже згадано, паралельно з цим світські органи державної більшовицької влади започаткували таку ж саму кампанію проти митрополита Андрея. Думки патріарха московського Алексія повторив і доповнив більшовицький функціонер «Володимир Росович» у згаданій уже статті у «Вільній Україні». І тому ці два виступи офіційних більшовицьких органів і московського патріарха не є випадкові; вони *свідчать про спільний, на поодинокі етапи розложений, продуманий плян, узгоднений між Російською Православною Церквою і урядом СРСР, плян для знищення Української Католицької Церкви.*

Вкінці, московський патріарх закликає вже відкрито в тому своєму посланні, повному політично-пропагандивних фраз, перекинувань і лжі, до бунту й зради своєї Церкви — «порвіть, розторгніть узи з Ватиканом, який веде вас у темряву, у духову загибель, завдяки своїм релігійним помилкам, а тепер хоче вас озброїти проти всієї вільнолюбної людськості, хоче поставити вас спиною до всього світу...»

Московський патріарх, згадуючи брехливо про митрополита Андрея Шептицького, не забув згадати і його «найближчих спільників», тобто всіх католицьких єпископів і вище духовенство, як таких, що «кликали під ярмо Гітлера». Це вершок цинізму в посланні Алексія, бо кожному ясно, що означає такий пасус в умовах радянського диктаторського режиму. Ці слова патріарха — це огидний, бридкий і брехливий донос на ще живих католицьких єпископів і духовенство. Московський патріарх, голова Російської Православної Церкви і претендент на патріарха всього християнства, денунціює своїх християнських братів перед більшовицьким урядом...

При читанні цього послання московського патріарха Алексія мимоволі насувається питання, хто стоїть на чолі Російської Православної Церкви: християнський ієрарх чи вірний функціонер безбожницького уряду СРСР?

Ми умисне докладніше зупинилися на посланні московського патріарха Алексія з тієї причини, що його тези і думки були неначе вказівкою для дальшої акції більшовицьких органів влади і т. зв. «ініціативної групи» в поступовому нищенні Української Католицької Церкви в 1945—1946 роках.

д) Слідом за згаданим посланням московського патріарха Алексія здійснюються з боку Російської Православної Церкви дальші напади і очорнювання всієї Католицької Церкви і Української Католицької Церкви зокрема. Вже в квітні 1945, отже в місяці, в якому органи більшовицького МВД провели арешти католицьких ієрархів і десятків духовенства, Російська Православна Церква старається дати «ідеологічну підбудову» цим репресіям і підмурувати акції більшовицького уряду: характеристичними тут є статті митрополита Веніямина «Про римську Католицьку Церкву» і єпископа волинського Миколая «Воюючий католицизм». Остання стаття звернена головним своїм вістрям проти Української Католицької Церкви. Важливо підкреслити, що всі статті, які друкувались у «Віснику Московської Патріархії» впродовж 1945 і 1946 років, були матеріалом для пропагандивної акції всіх адміністративних, партійних і поліційних органів влади серед католицького населення України з метою т. зв. «перевиховання» вірних та духовенства і з метою зламати його моральний опір. Ця пропагандивна акція була супроводжена репресіями, моральним і фізичним терором, арештами і депортаціями.

З а у в а г а. Наведені дані взяті на підставі критичного розгляду опублікованих матеріалів у «Віснику Московської Патріархії» за 1945—46 роки видання Московської патріархії, Москва. Переглянувши цей опублікований і сьогодні доступний матеріал, не диспонуєючи документами про таємні договори між урядом СРСР і Православною Російською Церквою та зіставивши їх з подіями, які відбувалися на теренах українського католицького населення, доводиться ствердити, що репресії були заплановані та узгоднені між обома

чинниками: урядом СРСР і Російською Православною Церквою. Ці два чинники були головними акторами в знищенні Української Католицької Церкви. Дальший виступ на арені Української Католицької Церкви т. зв. «ініціативної групи» мав назовні фірмувати акцію і маскувати узгіднену дію обох головних акторів.

РОЛЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ Т. ЗВ. «ІНІЦІАТИВНОЇ ГРУПИ»

З перспективи років, які нас відділяють від т. зв. Львівського Собору, що мав назовні зафіксувати «формально-правну» ліквідацію Української Католицької Церкви, вже виразним і незаперечним є факт, що спричинниками і головними акторами та ліквідаторами були російський більшовицький уряд СРСР і керівні кола Російської Православної Церкви. Ці два актори наступали на Українську Католицьку Церкву ззовні. Вживши давньої алегорії, можна б сказати: двома мечами водночас бито Українську Католицьку Церкву — світським мечем більшовицького уряду і духовним мечем російської ієрархії. Та як всюди, так і тут, у боротьбі з українським католицизмом ці зовнішні ліквідатори шукали помічного знаряддя в самій Українській Католицькій Церкві, отже помічного інструменту зсередини. Таким інструментом мала стати «Ініціативна група по возз'єднанню Греко-католицької Церкви з Російською Православною Церквою». Це явище в методах більшовицької політики не нове, воно загальновідоме. Де зовнішній тиск не дає бажаного успіху, там покликаються до життя відповідні співзвучні групи й фактори, які кожному політичному зовнішньому тискові надають характеру своєрідного легалізму. У політичній мові такі методи відомі під назвою інфільтрації зсередини «спонтанно» викликаних переворотів та перебирання влади і т. д.

І тому «ініціативну групу» треба розглядати тільки по лінії аналогічних метод радянського уряду на політичному відтинку. Зрештою характеристика головних акторів в «ініціативній групі» і дія цієї групи підтверджують цю констатацію.

а) Головні актори групи — українські католицькі священники: о. д-р Гавриїл Костельник, о. д-р Михайло Мельник, о. Антін Пельвецький. Головна увага більшовицького уряду для придбання собі відповідного інструменту, що слухняно здійснив би плани радянського уряду, була звернена на о. д-ра Гавриїла Костельника. Його популярність серед духовенства, його реторський таланти і західня філософічна освіта могли давати більшовикам певні надії на бодай частинний успіх ним фірмованої акції. Разом з тим його погляди, сформульовані чи то в статтях, чи в розмовах, чи в невеликих, дуже часто поверхових філософічних есеях, вказували на можливості захитання і заломання цієї людини. Г. Костельник був відомий з своїх у теології ліберальних і модерністичних переконань. Хоч людина незаперечно віруюча,

він, треба сказати, в питаннях віри належно не цинів раціональних формулювань, а втівав у сферу почувань і сантиментів, навіть у дуже різкий псевдомістицизм. Людина сантиментального, а водночас вибухового характеру, людина, яка перескакувала з однієї ділянки знання в другу, людина, яка пробувала продукуватися на відтинках філософії, теології, літератури, поезії, історії, християнської містики, педагогіки, проповідництва, але водночас людина, яка не зуміла сконцентруватися на одному полі людських знань, Г. Костельник часто подавав у крайності, і плоди його творчості, хоч на перший погляд вражали своєю оригінальністю, при глибокій аналізі виявлялися без глибокої думки і без солідного ґрунту. Таким неспокійним, блукаючим в екстремах, раз вибуховим, то знову сантиментальним — було ціле ество Г. Костельника, такими були його характер і його переконання. Не даром більшовики вже в час першої окупації звернули свою увагу на нього. У 1940—41 роках вони старалися приєднати його для своїх цілей. Цьому служили десятки довгих розмов і дискусій, проведених Костельником з органами НКВД в урядових бюрох ЗАГС. Як непередуманими були деякі писання Г. Костельника, свідчить факт, про який оповідав сам Г. Костельник, що в одній розмові інтелігентний співрозмовець Г. Костельника, представник органів безпеки, просто сказав Костельникові, що по солідному прочитанні і перестудюванні всіх публікацій Костельника він прийшов до переконання, що Костельник людина без віри. Очевидно, це був неслухний закид, але якраз у певній неупорядкованості думок і поглядів Костельника більшовики бачили його слабе місце. Другим слабим місцем Костельника була його просто чуттєво органічна любов до своєї родини. І тому більшовики арештували в 1940 році його 17-літнього сина й узалежнювали звільнення сина, а то й охорону сина перед розстрілом, від співпраці Костельника з органами більшовицької влади на відтинку реалізації їх плянів супроти Української Католицької Церкви. Самі більшовики не важилися відкрито виступити проти митрополита Андрея, тому поставили вимогу, щоб це зробив Костельник. Треба однак визнати, що Г. Костельник у цей перший час мужньо витримав усі морально-духові тортури, не заломався і відкинув всі пропозиції, зроблені йому чи то з лагідними обіцянками, чи під загрозою репресій супроти нього самого і супроти його родини. З вибухом війни більшовики депортували арештованого сина.

Коли з другим приходом більшовиків не стало митрополита Андрея, для Костельника перестав існувати також той авторитет, що його Костельник беззастережно визнавав. Треба прийняти, що в той час більшовики поновили свій тиск на Г. Костельника. Правда, він ще їздив з доручення нового митрополита Сліпого до Москви, щоб знайти якийсь модус вівенді для Української Католицької Церкви. Невдача подорожі збудила в ньому почуття повної безнадії. Крім цього, факт, що два інші сини Костельника були добровольцями в

організованій німцями дивізії «Галичина» на протибільшовицькому фронті, змальовували Костельникові також безперспективність його цілої родини. Не знаємо меж людської відпорності на моральний тиск і на загрозливі небезпеки фізичного терору. Є фактом, що Г. Костельник впав жертвою більшовицького морального терору й згодився очолювати «ініціативну групу по возз'єднанню Греко-Католицької Церкви з Російською Православною Церквою», а раз заломившись, був уже до кінця послухним знаряддям органів більшовицької влади і органів Російської Православної Церкви.

Другою постатю в «ініціативній групі» був о. д-р Михайло Мельник. Вибір упав на нього просто тому, що в той час Мельник був генеральним вікарієм для тієї частини Перемиської дієцезії, що була на схід від т. зв. лінії Керзона і ввійшла до складу УРСР. Ієрархи цієї дієцезії мали резиденцію в Перемишлі, що припав Польській Народній Республіці. Останньо, на підставі вісток з листів окремих людей, стало відоме, що свою згоду вийти до «ініціативної групи» й очолювати її разом з Костельником та Пельвецьким Мельник дав щойно після свого арешту, фізичних побоїв і моральних погроз.

Третім видним членом «ініціативної групи», як представник Станиславівської дієцезії, був о. А. Пельвецький, що посідав тоді пост декана в Гусятині. Це особа мало профільована, а про його змобілізування та приєднання до «ініціативної групи» також нічого ближче не відомо.

У висновку треба ствердити таке: *всі керівні постаті «ініціативної групи» на підставі того, що про їх звербування відоме, не були ні ентузіясти ліквідації Української Католицької Церкви, ні добровольцями з рядів українського католицького духовенства, які спонтанно, з власної волі зголосилися, щоб довершити якийсь небувалий акт історичного значення.* Це трагічні людські постаті із зломаними моральним і фізичним більшовицьким терором душами, які перші стали жертвами більшовицького насильства над свободою людського сумління, і їм судилось у дальшому бути слухняним інструментом такого ж насильства над тисячами і мільйонами душ інших людей.

б) Вперше з'являється явно на горизонті «ініціативна група» в складі названих вище священників 28 травня 1945, отже шість тижнів після виарештування української католицької ієрархії, видаючи два документи — один адресований до ради народних комісарів УРСР, другий до українського католицького духовенства. Від цього моменту всі акції, які проводяться спільно більшовицькими адміністративними, партійними й поліційними органами, Російською Православною Церквою і членами «ініціативної групи», фірмуються назовні цією «ініціативною групою».

«ІНТЕРРЕГНУМ» МІЖ АРЕШТУВАННЯМ ІЄРАРХІЇ
Й ОФІЦІЙНИМ ВИСТУПОМ «ІНІЦІАТИВНОЇ ГРУПИ»

Більшовицька влада, виарештувавши всіх українських владик, позбавила Церкву її законного керівництва. До законного канонічно-правного наладнання влади ця ж більшовицька влада не допустила, виарештовуючи все вище духовенство. Натомість органи більшовицької влади узурпували церковну владу, чим порушили не тільки приписи церковного канонічного права, але навіть приписи власної конституції. Більшовицькі органи на місцях, за вказівками своїх найвищих державно-адміністративних органів, видали декрети, якими заборонили насамперед служити священикам як дотепер у своїх церквах (це, за більшовицькою конституцією, зветься свободою культу), далі закликали всіх священиків реєструватися в органах більшовицької влади, конкретно в органах МВД, щоб одержати дозвіл на відправу Богослужень, і, вкінці, покликали до життя в усіх парохіях т. зв. церковні комітети, до компетенції яких належав облік церковного майна і його адміністрація та поклонання на служителя культу будь-кого з тих священиків, які зареєстрували себе в органах МВД. До церковних комітетів більшовицька влада добирала таких людей, які, рідше з переконання, частіше з страху, мали бути виконавцями волі більшовицьких адміністративних органів. Не слід забувати, що виконання цих постанов більшовицьких органів відбувалося при акомпаньяменті нечужованого терору, який тоді шалів на всіх теренах Західньої України.

В цей же самий час масово поширювалося вже нами обговорене звернення московського патріярха до духовенства і вірних Української Католицької Церкви з виразним закликом до бунту і зради своїй вірі і своїй Церкві. Резиденцію львівських митрополитів-архієпископів окупував (узяв у посідання) православний єпископ Макарій, висланник московського патріярха Алексія з титулом єпископа Львівського і Тернопільського, хоч Православна Церква у Львові мала дотепер тільки одну невеличку парохію й одну церкву. Він вважав себе негаймо після арештування української католицької ієрархії вже найвищим пастирем Української Католицької Церкви. Він, як це зробив московський патріярх, звертався з закликами залишити католицьку віру і переходити на московське православ'є. Щобільше, він вислав на вже спустошені парохії, де священиків арештовано, розстріляно чи депортовано, своїх православних московських священиків. Його акцію підтримували всіма засобами органи більшовицької влади. Ґрунт для дії «ініціативної групи» був підготований, населення було стероризоване, а водночас і головні члени «ініціативної групи» були вже морально і психічно спрепаровані для своєї дальшої діяльності.

Офіційна хроніка т. зв. Львівського собору 8—10 березня 1946 одним реченням згадує, що «ініціативна група» «постала у Львові 28 травня 1945 року» («Діяння Собору», стор. 15), хоч, розглянувши всі події від смерти митрополита Андрея Шептицького 1 листопада 1944 і проаналізувавши зміст перших декларацій «ініціативної групи» з датою 28. 6. 1945, треба прийти до висновку, що день 28. 6. 1945 є тільки датою вже відкритого виступу цієї групи після різних попередніх урядових устійнень-плянів, які «ініціативна група» мала відтепер здійснювати. Цілій акції насильного винищення Української Католицької Церкви органами більшовицької влади в тісному порозумінні з керівними органами Російської Православної Церкви явний виступ «ініціативної групи» мав надати посмаку бодай уявної мінімальної законности і добровільности.

Тому в своєму першому офіційному виступі «ініціативна група» звернулася з листом до ради народних комісарів УРСР («Діяння», стор. 16—19), в якому просить уряд УРСР затвердити її на те, щоб група могла перетворити Українську Католицьку Церкву на Православну: «Наша Церква опинилася в стані безвластя та дезорганізації... Тому ми, підписані, чільні представники з наших трьох епархій, рішилися вивести нашу Церкву зі стану анархії в стан консолідації для перетворення її на православну Церкву і просимо одобрити цей наш почин. А саме, ми постановили очоловати Ініціативну групу греко-католицької Церкви по возз'єднанню з православною Церквою... Отже, просимо затвердити нашу Ініціативну групу і признати їй право вести намічене діло». Так кінчається просьба до уряду УРСР. Ініціатори стверджують «безвластя і дезорганізацію», але промовчують, що такий стан витворив не хто інший, як більшовицький уряд, що ув'язнив усіх ієрархів. Ініціатори з священничою освітою знають, що в таких випадках існують виразні приписи церковного права, як розв'язувати питання тимчасової адміністрації в Католицькій Церкві, вони знають, що ці справи належать Апостольській Столиці, і не було в цей час жадних інших перешкод, щоб Апостольська Столиця що справу поладнала й найменувала адміністраторів церковних одиниць. Але до такої розв'язки не хотіли допустити більшовицький уряд і Російська Православна Церква, бо вони хотіли того безвладдя, щоб Українську Католицьку Церкву не виводити з безвладдя, а її ліквідувати і перевести на православ'є.

Тому звернення «ініціативної групи» до уряду УРСР є наскрізь протизаконне, воно не згідне з приписами церковно-канонічного права, воно також протизаконне з погляду ленінського декрету про відділення Церкви від держави і § 124 конституції СРСР, в яких виразно гарантується Церкві невтручання світських властей у справи релігійних організацій.

Коли б навіть прийняти, що винятковий стан дезорганізації Церкви, тобто виарештування католицької ієрархії, унеможливлення налагодити адміністрацію Церкви з боку більшовиків згідно з приписами канонічного права — заборона звертатися в цьому питанні до Апостольської Столиці, — той так постанови «ініціативної групи» не має жадних формально-правних підстав. Група є наскрізь *самозванча*, навіть у тому розумінні, коли б прийняти, що вона постала за згодою позбавленого ієрархії духовенства: три ініціатори звать себе «чільними представниками» всіх трьох епархій, при чому немає навіть сліду якогось документу, щоб хтонебудь цю групу *вибирав* чи *уповноважував*. Виникнення «ініціативної групи» не можна обґрунтувати ніяким актом виявленої волі духовенства. Ініціатори самі себе — очевидно, на доручення більшовицьких органів — проголосили *представниками* духовенства, якого про його згоду ніхто не питався; щобільше, назвали себе ще й *чільними* представниками. Таке рішення групи — очолювати Українську Церкву і перевести її до складу Російської Православної Церкви, тобто ліквідація формально-правного існування Української Церкви — треба схарактеризувати як *протизаконне узурпування найвищої влади в Церкві, аналогічне до всяких подібних узурпувань влади тоталітарно-диктаторських систем*.

Так само характеристичною є мотивація такого кроку, яку подає «ініціативна група» в аналізованому листі: можна б думати, що *при зміні релігійних переконань* раціями такої зміни будуть аргументи і мотиви чисто *релігійного* характеру. Натомість у листі не зустрічаємо ні одної такої рації. Мотиви, що їх наводить група, є чисто *політичної* натури. Це насамперед в одній малій частині дійсні, в більшості згідно з засадами режимної радянської історіографічної школи наświetлені, т. зв. кривди колишніх політичних систем, зокрема, Польщі, в яких довелося перебувати католицькому населенню західних областей України, при чому за всю політику тих систем обвинувачується знову Ватикан. Дальшим мотивом мала б бути нищівна політика Гітлера. Після тих мотивів історично-політичного характеру є довша вставка, яку треба розуміти, як *каяття* «ініціативної групи» передусім за дві «провини» Української Католицької Церкви:

Перша: її внутрішнє й органічне пов'язання з Західною Європою; друга: її повна чужість російсько-більшовицькій системі. Дослівно ініціатори пишуть про це так («Діяння», стор. 11):

«Не станемо того затаювати, бо воно загальновідоме, що наш народ у Галичині від XIV стол. зв'язаний з ходом життєвих умов і рухів Західної Європи, просяк ідеями, які виступали на західноєвропейському поприщі...» Цими словами самі ініціатори *визнають* органічне і життєве пов'язання українського католицького населення з Західною Європою, а в тому числі також і з Католицькою Церквою, і логічно заперечують все, що сказано в першій історично-політичній

частині. Але саме такий органічний зв'язок з Західною Європою в очах «ініціативної групи» є *провиною*, за яку треба каятися.

«З другого боку, ми від серця в мріях 'моту пропріо' не могли надіятися на СРСР, бо жахалися революційного атеїзму, були зовсім чужі для соціалізму і ще не мали довір'я до розв'язки національного питання в СРСР... Признаємося щиро, що ми під кінець німецької окупації вже мали тільки один страх, а не мали жадної надії».

Це дуже цінне визнання «ініціативної групи». Воно вказує виразно на те, що для українського католицького населення чужим були в питанні церковно-релігійному войовничий атеїзм більшовицької системи, в питанні державно-устроєвому — державний монопольний соціалізм і здавлення національних прав окремих народів СРСР. Цінним визнанням ініціаторів є й те, що вони ні «від серця», тобто з внутрішнього переконання, ні «моту пропріо», тобто з власної індивідуальної спонуки, не могли в'язати жадних надій з атеїстичною більшовицькою системою СРСР. Іншими словами, *їхнє рішення походить не з власного внутрішнього переконання і не з власної ініціативи. Воно диктоване страхом і зовнішнім примусом.* Бо щиро визнають ініціатори: «Ми мали тільки один страх». Дальшими мотивами постання і дії «ініціативної групи» мали б бути воєнна перемога СРСР, яка створює нову історичну дійсність (отже знову наскрізь політичний мотив), до якої повинні бути достосовані релігійні переконання українського населення так, неначе б питання віри, релігійних переконань і Церкви мали мінятися в залежності від політичної дійсності.

Віддавши в цій мотивації належну хвалу генералісимумові Сталінові та голові уряду УРСР Микиті Хрущову і висловивши льюальність до уряду СРСР, ініціатори стверджують, що Українська Католицька Церква «в цих нових наших умовах державного і народного життя являється історичним пережитком». Або коротко, навіть за словами «ініціативної групи», — *головним мотивом ліквідації Української Католицької Церкви є нова політична дійсність, створена більшовицькою системою уряду СРСР.*

Осудивши так з чисто *політичних* рацій Українську Католицьку Церкву, ініціатори засуджують також свою дотеперішню ієрархію за те, що вона не узалежнювала ні питань віри, ні внутрішніх і щирих переконань віруючого населення, ні Церкви від примх нової політичної дійсності. «На жаль, наші єпископи не зорієнтувалися ні в політичній, ні в церковній нововитвореній ситуації, і хвиля життя перейшла їм понад голови...» Це вже вершок цинізму. Зрештою, в цьому твердженні немає нічого нового, це змодифіковане твердження московського патріярха Алексія, який в обговорюваному вже нами зверненні заявив: «А до чого закликав вас небіжчик митрополит Андрей Шептицький та його най-

ближчі спільники...» Лист «ініціативної групи» в цілому — це неначе відповідь московському патріархові Алексію, який закликав порвати і розторгнути узи з Ватиканом і повернутися до Російської Православної Церкви. Московський патріарх *денунціює* українських католицьких єпископів перед радянською владою, «ініціативна група» їх *засуджує* ще перед часом, заки органи більшовицької державної влади видали свій присуд на ув'язнених владик.

При кінці свого звернення до уряду УРСР «ініціативна група» подає плян своєї акції: «Психологія релігії — дуже делікатної натури, тому годі думати про моментальне перетворення нашої Уніятської Церкви на православну. На це треба часу... щоб священників переконати і *перевиховати*, вірних *заспокоїти* і приготувати і т. ін. 'Ініціативна група', яка вже має більше своїх однодумців у всіх трьох наших єпархіях, хоче приступити до реєстрації своїх однодумців, до видання відповідних книжок і взагалі так повести діло, щоб було якнайменше борні і тертя, бо жертви в такій акції обтяжують акцію, та щоб не витворити упертих ('упорствующих'). Акція повинна розвиватися в порозумінні між державним урядом, 'ініціативною групою' і Зверхництвом Всеруської Православної Церкви, бо тільки цим способом накреслена лінія може вийти найдоцільніша, не ламана» («Діяння», стор. 19).

Цей характеристичний пасус стверджує виразно такі факти:

1. Заплянований перехід українського католицького населення і духовенства до іншого релігійного віровизнання через ліквідацію Української Католицької Церкви не тільки протизаконний; він не мав жадного ґрунту, був не добровільний, а вимушений.

2. «Ініціативна група» свідомо того, що зустрінеться з опором усього населення і духовенства.

3. Тому «ініціативна група» хоче застосувати методу «перевиховання» духовенства і «заспокоєння» віруючого населення. Що означає «перевиховання» і «заспокоєння» в термінології радянської більшовицької системи, те в світі добре відоме. Це — застосування фізичного і морального терору. «Ініціативна група» замаскованими словами «борня», «тертя», «упорствующі» говорить: вона свідомо, що цей терор треба буде застосувати в ліквідації Української Католицької Церкви.

4. «Ініціативна група» підтверджує, що вона *вже проводила свою роботу* з органами більшовицької влади спільно, бо згадує вже про своїх однодумців, тому сама просьба про затвердження групи є тільки формальним актом для надання їй певного, бодай уявного легалітету.

5. «Ініціативна група» явно підтверджує, що для здійснення плянів ліквідації Української Католицької Церкви потрібна співпраця і координація дії за одним спільним пляном трьох чинників: уряду УРСР, Православної Російської Цер-

кви й «ініціативної групи». Якщо врахувати, що існування і дія «ініціативної групи» були залежні виключно від ласки і підтримки її з боку більшовицьких органів влади, то буде ясним, що ліквідація Української Католицької Церкви обтяжує в першу чергу конто більшовицького уряду і Російської Православної, урядом протегованої, Церкви.

6. І ще раз треба підкреслити, що участь більшовицьких органів влади і участь Російської Православної Церкви в ліквідації Української Католицької Церкви, участь, яку вважають ініціатори *конечною*, щоб могли насильно знищити цю Церкву, є протизаконною, бо вона порушує і ленінський декрет з лютого 1918 року про відділення церковно-релігійних організацій від держави і про невтручання держави у внутрішні справи і також заборону одній віроісповідній організації втручатися в справи другої віроісповідної організації.

7. Тому співдія цих трьох чинників в ділі знищення Української Католицької Церкви і методи, застосовані в цій дії, є суперечні не тільки з загальною Хартією людських свобод, підписаною також урядом СРСР, але й суперечні власному радянському законодавству — ленінському декретові і сталінській конституції.

*

Того ж самого дня, 28 травня 1945 року, «ініціативна група» звернулася до духовенства Української Католицької Церкви з повідомленням про створення та завдання «ініціативної групи» і з закликом вступати в її члени, щоб реалізувати ліквідацію Української Католицької Церкви. Зміст листа («Діяння», стор. 20—24) такий самий, як і листа до уряду УРСР.

Різниця тільки в тому, що коли в листі до уряду УРСР з 28. 5. 1945 щойно висловлена просьба про затвердження «ініціативної групи», то в листі до духовенства з цієї ж самої дати, не чекаючи на відповідь від уряду УРСР, повідомляється вже, що «з дозволу державної влади утворилася Ініціативна група по возз'єднанню Греко-Католицької Церкви з Православною Церквою...», а далі — що «державна влада визнаватиме тільки розпорядження нашої Ініціативної групи, а ніякої іншої адміністративної влади в Греко-Католицькій Церкві не буде визнавати».

Цей пасус виразно стверджує, що вже перед явним виступом «ініціативної групи» і перед формальним її затвердженням урядом УРСР фактично були таємні договори між ініціаторами і більшовицькими органами влади, бо «ініціативна група» стверджує, що вона, поперше, має дозвіл державної влади; подруге, державна влада буде визнавати тільки розпорядження «ініціативної групи»; потрете, що державна влада не буде визнавати жадної іншої адміністративної влади в Українській Католицькій Церкві. Коли прийняти ці твердження «ініціативної групи» в дослівному їх значен-

ні, а так тільки можна їх розуміти, то треба сказати, що *протизаконним і насильним рішенням* більшовицький уряд, визнаючи узурпаторську «ініціативну групу» та її розпорядження і не допускаючи іншої адміністративної влади в *Українській Католицькій Церкві, вже де факто вирішив ліквідацію Української Церкви, узурпуючи собі самому владу, якої на підставі власної конституції не має.*

І цей лист до духовенства, отже до людей з богословською освітою, не містить жадних філософічних чи теологічних рацій для зміни віровизнання, він, як і попередній, оперує демагогічними політичними та спрепарованими історично-політичними дешевими фразами, а вкінці ставить духовенство під моральний примус, закликаючи священників вступити в члени «ініціативної групи», реєструватися на місцях — «наші священники повинні якнайскорше вступити в члени Ініціативної групи у своєму *власному* інтересі, бо для них буде потрібна наша посвідка». Вже цим першим листом священники поставлені під моральний тиск, бо хто б відмовився вступити до «ініціативної групи», той не отримає потрібної посвідки. Іншими словами, ініціатори грозять священникам моральним і фізичним терором. Що в СРСР означає для людини не мати відповідного документу, кожний знає. Людина стає безправною здобиччю поліційних органів більшовицької влади. Вона не може дістати праці, вона вилучена з суспільства, вона стає гоненою дикую твариною. Зрозуміло, що священник без посвідки «ініціативної групи» не міг виконувати своїх священничих обов'язків, перспективою дальшого існування його і його родини була тільки втеча в неприступні ліси або шлях депортації до концентраційних таборів...

УКАЗ-ДЕКРЕТ БІЛЬШОВИЦЬКОГО УРЯДУ ПРО ЛІКВІДАЦІЮ УКРАЇНСЬКОЇ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

18 червня 1945 на адресу «ініціативної групи» наспів наступний лист більшовицького уряду («Діяння», стор. 19-20):

«Членам Ініціативної групи по возз'єднанню Греко-Католицької Церкви з Руською Православною Церквою: д-ру Костельнику, д-ру Мельнику, д-ру Пельвецькому.

За вказівками Раднаркому УРСР, у відповідь на вашу декларативну заяву від 28. 5. 45, повідомляємо вас:

1. Ініціативна група по возз'єднанню Греко-Католицької Церкви з Руською Православною Церквою санкціонується у вашому складі, як єдиний тимчасовий церковно-адміністративний орган, якому надається право керувати в повному обсязі існуючими греко-католицькими парафіями в західних областях України і проводити справу возз'єднання зазначених парафій з Руською Православною Церквою.

2. Ініціативна група по возз'єднанню Греко-Католицької Церкви з Православною Церквою має право погоджувати надалі всі правові питання в справі керівництва греко-католицькими парафіями і возз'єднання їх з Православною Церквою з Уповноваженим Раднаркому в справах Руської Православної Церкви при РНК УРСР і відповідно в областях — з місцевими уповноваженими.

3. В міру проведення обліку деканів, парафій і монастирів Греко-Католицької Церкви Ініціативна група має надсилати до Уповноваженого в справах Руської Православної Церкви при Раднаркомі УРСР списки всіх деканів, парохів і настоятелів монастирів, які відмовляються підлягати юрисдикції Ініціативної групи Греко-Католицької Церкви по возз'єднанню з Православною Церквою.

Червня 18, 1945 року

Уповноважений Ради в справах Руської Православної Церкви при РНК УРСР *П. Ходченко*».

З огляду на важливість цього урядового документу, ми навели його в цілості. На документі підписаний «Уповноважений Ради в справах Руської Православної Церкви при Раднаркомі УРСР». Ця рада створена після візиту московського митрополита Сергія у Сталіна у вересні 1943 року та після договору між московським митрополитом, пізнішим патріархом, і урядом СРСР. «Головним завданням цієї Ради є здійснення зв'язку між урядом СРСР і патріархом московським і всієї Русі в питаннях, які потребують дозволу уряду. Рада (совет) для справ Руської Православної Церкви при Раді Міністрів СРСР слідкує також за правильним і своєчасним проведенням у життя на всій території СРСР законів і постанов уряду, які стосуються Російської Православної Церкви» («Русская Православная Церковь», стор. 14).

В окремих республіках СРСР і навіть у поодиноких областях при відповідних органах місцевої влади існують «уповноважені» цієї центральної ради і при самому уряді СРСР. По суті ця рада — це своєрідне міністерство культу, правда, тільки для справ монопольної на території всього СРСР Російської Православної Церкви. До компетенцій цієї ради належить, навіть за дуже обережним формулюванням офіційного радянського видання, призначеного для закордону, зв'язок між урядом і Церквою, уділювання Церкві потрібних дозволів, контроль-слідкування за точним і реченцевим проведенням у життя всіх законів і постанов уряду СРСР в церковних справах. Або інакше — *рада для справ Російської Православної Церкви при раді міністрів СРСР виконує найвищу виконавчу, законодавчу і контрольну владу над Церквою*. На ділі, рішення цієї ради є рішеннями уряду СРСР, від яких у радянській тоталітарній системі немає відкликів, а тим більше не можливий опір їм. Роля і компетенції ради такі самі, як за царської імперії роля і ком-

петенції т. зв. святишого синоду. Рада є прямим наслідником і спадкоємцем цього синоду, установи царського імперіального режиму.

Коли уповноважений цієї ради при республіканському уряді УРСР видає рішення чи постанови, то за цими рішеннями стоїть авторитет і сила всього центрального більшовицького уряду. Це рішення має характер дефінітивний, характер наказу, а опір проти такого рішення є прямим опором проти уряду СРСР.

Адресатами цього безапеляційного рішення, в якому навіть виразно підкреслюється, що уповноважений ради видає цей документ-наказ «за вказівками раднаркому», є три члени «ініціативної групи». Як легковажно трактує більшовицький уряд свій слухняний інструмент, видно вже з того, що при прізвищах адресатів поминено й імена, і по батькові, і всі титули, якими вони підписувалися в своєму листі до ради народних комісарів УРСР. Залишено тільки титули «докторів» для Костельника і Мельника, але водночас і знецінено цей титул, бо надано його і третьому членові «ініціативної групи» Пельвецькому, який докторського титулу ніде не набув.

ЗМІСТ ЛІКВІДАЦІЙНОГО ДЕКРЕТУ-УКАЗУ

Протизаконність і безправність урядового декрету більшовицького уряду характеризується наступним:

1. Декрет є наявним втручанням у внутрішні справи церковної організації, Української Католицької Церкви, суперечним засадам сталінської конституції і ленінського декрету про невтручання у внутрішні справи віроісповідних громад.

2. Декрет протизаконно узурпує собі найвищу владу в Українській Католицькій Церкві, через що більшовицький уряд ігнорує і ломить тисячолітні канони церковного права, на підставі яких єдино керується і управляється Церква.

3. Більшовицький ряд, узурпувавши протизаконно — і в світському і в канонічно-правному розумінні — найвищу владу в Українській Католицькій Церкві, передає цю владу в руки такого ж самого незаконного з погляду канонічного права органу, яким себе проголосила «ініціативна група», санкціонуючи цю групу, як «єдиний тимчасовий церковно-адміністративний орган».

4. Незаконність і протиріччя цього Декрету навіть у тому, що до компетенцій ради в справах Російської Православної Церкви належали, згідно з договором між урядом СРСР і московським патріархатом, тільки справи Російської Православної Церкви. Тим часом рада і сама переступає, очевидно, «за вказівками уряду», свої власні компетенції, бо вирішує питання адміністрування греко-католицькими парохіями.

5. Протизаконно декретом не тільки санкціонується самозванча «ініціативна група»; їй дається право «керувати в певному обсязі» греко-католицькими парафіями.

6. Та не тільки це, керування «ініціативної групи» обмежується виразно єдиною метою — перевести греко-католицьку Церкву до Російської Православної Церкви, або, іншими словами, «ініціативна група» визначається як ліквідаційна комісія для Української Католицької Церкви.

7. «Ініціативна група» визнається «єдиним» адміністративним органом Української Католицької Церкви, і тим самим рішенням більшовицького уряду забороняється налагодити правління позбавленої своїх архипастирів Церкви законним канонічно-правним шляхом.

8. Ліквідаторську роль «ініціативної групи» має закінчити облік всіх деканів, парафій і монастирів. Більшовицькому урядові не вистачає обліку тих, які згідні послухати ліквідаційного указу, він доручає «ініціативній групі» точно провести облік всіх тих священиків, які «відмовляються підлягати юрисдикції Ініціативної групи». Юрисдикція — це специфічна церковна влада, яку може у всіх Церквах давати чи відбирати тільки канонічно-правна ієрархія Церкви. Більшовицький уряд узурпує собі цю владу і тією узурпованою «юрисдикцією» наділяє «ініціативну групу». Указ більшовицького уряду — це вершок глуму над всякими законами і над усіма принципами права.

9. Доручаючи облік тих, які, згідно з своїм сумлінням, зобов'язані були відмовитися визнавати узурпаторську владу, уряд СРСР висловлює неприховану погрозу на адресу всіх, хто відмовиться допомогти ліквідувати свою Церкву, викривитися своєї віри, своїх переконань і свого сумління.

10. «Ініціативній групі», яка раз дала свою згоду бути слухняним знаряддям у руках органів більшовицької влади, доручається зладити ще й списки тих, які мають бути піддані репресіям радянської влади.

11. Цим документом уряди СРСР і УРСР виразно засвідчують, що вони є справжніми ліквідаторами Української Католицької Церкви, тими, хто відбирає основи для її існування і не дає навіть тих мінімальних, радянськими законами гарантованих, прав для вільного виконання культу.

12. Ліквідаційний указ виразно підтверджує тісну співпрацю в ліквідації між органами уряду і Російської Православної Церкви, при чому «ініціативній групі» доручається, неначе ліквідаційній комісії, провести облік посмертної спадщини: придатний, зламаний духово інвентар передати Російській Православній Церкві, духово стійкий елемент Української Католицької Церкви передати органам безпеки радянського уряду для його викінчення в тюрмах і концетраційних таборах.

Звичайно незорієнтований обсерватор схильний вбачати закінчення існування Української Католицької Церкви в т. зв. більшовиками відповідно розплянованому соборі у Львові 8—10 березня 1946 року. В дійсності ж неупереджений обсерватор і аналітик подій на Україні мусить прийти до переконання, що нами цитований указ-декрет уряду є формальним актом знищення Української Католицької Церкви. Цей декрет — де факто і де юре — відбирав основи існування для Української Католицької Церкви, він її зводив до нелегальної, радянськими законами і виразним рішенням уряду СРСР забороненої установи. З другого боку, віддаючи цим декретом т. зв. юрисдикцію самозванчій «ініціативній групі», більшовицький уряд хотів під маскою дії групи створити бодай ілюзію добровільної і не вимушеної самоліквідації Української Католицької Церкви. Наведений вище лист ввійде в історію як черговий акт насильства державного уряду СРСР, що своєю формою і змістом прегарно долучається до традиційних і славнозвісних царських указів минулих віків.

Закінчення в наступному числі.

Поправки до студії Вадима Лесича «Никифор з Криниці»

Виправлення переключень, доповнення важливіших, пропущених у тексті студії, що була надрукована у ч. 4 за квітень 1970 року (стор. 33—57), речень та слів і виправлення важливіших коректорських недоглядів:

Стор. 33. У вступі (курсив) перший уступ має бути: *Кілька тижнів після того, як я закінчив писати цю працю, напіла вістка, що в протитуберкульозній санаторії лемківської місцевости Фолюш біля Ясла (Польська Народна Республіка) 10 жовтня 1968 року Никифор помер.*

Стор. 38. За словами «...першу його виставку», пропущено і треба додати: *Була це, мабуть, виставка приватного або півприватного характеру, бо про неї не можна ніде, як досі, знайти будь-яких точніших інформацій.*

Там таки. Замість надрукованого «Та й митарства Никифора, які виринають...», має бути: *Та й митарства докола особи Никифора, які виринають...*

Там таки. У примітці (13) замість «Wolff, стор. 128», має бути: *Wolff, стор. 130.*

Стор. 40. Замість «зроблена ще у 1915 році²¹», має бути: *зроблена ще у 1915—20 рр.²¹*

Стор. 43. У примітці (22) замість «Стор. 127, 128», має бути: *Стор. 129, 130.*

Стор. 52. Замість «Часто дитячого захоплення», має бути: *Часто сповнене дитячого захоплення.*

Стор. 55. Замість «орудування перспективою», має бути: *своєрідне орудування перспективою.*

Там таки. Замість «доба 'Арки'», має бути: *доба «Аркад».*

Стор. 56. Замість «на площині більшости ікон», має бути: *з площини більшости ікон.*

Стор. 57. У цитаті з І. Вітца, замість «знамено донедавна живої на Лемківщині традиції візантійського малярства», має бути: *знамено донедавна живої на цих землях (тобто на Лемківщині — В. Л.) традиції візантійського малярства.*

Там таки. Замість «на останніх досі акварелях Никифора, небагато чого діється, немає вже розповіді з того світу, немає тієї несподіванки, як це було раніше», має бути: *на останніх досі акварелях Никифора «не багато чого діється, немає вже розповіді з того світу, немає тієї несподіванки»,³⁴ як це було раніше.*

Там таки. Внизу сторінки, під приміткою (33) має бути примітка 34: ³⁴ *Van a s b, Historia o Nikiforze, стор. 341.*

Там таки. Внизу, під закінченням тексту, пропущено дату. Має бути: *Нью-Йорк, 15 вересня 1968.*

Про народобивців

Американська телевізійна радіостанція «СіБіЕс» передала 2 червня розмову свого кореспондента Чарлса Колінґвуда з колишнім близьким співробітником Гітлера Альбертом Шпером, який (за фахом архітект) був довгий час міністром озброєнь і під час війни користувався невільничюю працею мільйонів насильно вивезених до Німеччини чужинецьких робітників. На Нюрнберзькому процесі Шпера засудили на 20 років ув'язнення. Від часу звільнення з в'язниці Шпер живе в Західній Німеччині.

Під час розмови Колінґвуд запитав Шпера, чи в час перебування в близькому оточенні Гітлера він знав про злочини, що їх вчиняли гітлерівські душогуби в концентраційних таборах, і, якщо він про це знав, чи протестував проти цього. Шпер відповів, що про те, що діялось у концентраційних таборах, він детально дізнався від свого приятеля, який був гавляйтером Горішнього Шлезьку, де саме були концтабори. Приятель Шпера радив йому не відвідувати його території, бо, мовляв, він, гавляйтер, на власні очі бачив жахливі злочини, які там діються. Тим не менше ні згаданий гавляйтер, ні Шпер проти злочинців не протестували. Чому? Шпер пояснив, що все оточення Гітлера, отже і він сам, було морально розкладене (скорумповане), і, зрештою, ніхто не мав відваги протестувати.

При тому Шпер зробив цікаве зауваження. Він переконаний, що навіть у найбільш дик-

таторській і тоталітарній системі за злочини диктатора відповідає не тільки він сам, але й усі, що біля нього, і взагалі ті, хто виконує його накази. Шпер додав, що до кінця життя його сумління не звільниться від почуття вини і співвідповідальності за гітлерівські злочини. Жаль, правда, доволі спізнений.

Цікаве ще таке. Шпер розповів, що в 1944 році він плянував потайки отруїти Гітлера газом, але це не вдалося, бо конструкція підземного приміщення, де ночував Гітлер, виявилася для цього непригожою. Правда, казав він, йому, як довірчій людині, що часто перебувала з Гітлером в одній кімнаті, порівняно легко було вбити Гітлера. Але для цього він мусив би пожертвувати власним життям, а на це він не мав відваги. Зрештою, казав Шпер, сама думка про те, щоб вбити людину, була і є йому чужа.

Колінґвуд не запитав Шпера, чому ж він холоднокровно брав на себе співвідповідальність за вбивання мільйонів...

Людині, що слухала розповіді Шпера, важко було звільнитись від деяких історичних ремінісценцій і аналогій, щогірше — від аналогій, що сягають до наших днів.

*

Бо гітлерівські злочини над народами чинено у той самий час, коли в сусідстві з гітлерівськими народобивцями інший людожер душив мільйони невинних людських істот і цілі

народи. Щобільше, масове сталінське душогубство почалося скоріше і тривало багато довше, а його кривава спадщина не перевелася й по цей день. Деякі ж з його професійних м'ясорубів досі втішаються добрим здоров'ям та сидять у постелях (груди завішані орденами) в найвищих кремлівських синедріонах. Інші — на «заслуженому» відпочинку, в ролі «державних пенсіонерів»: розкішне помешкання в Москві, дача, авто з шофером до диспозиції тощо.

Ось одна пара з галерії таких пенсіонерів: Вячеслав Молотов і Лазар Каганович.

Пригадаймо один фрагмент з їхньої біографії, що обійшовся нашому народові в мільйони жертв.

Місце і час події: Харків, початок липня 1932. Відбувається т. зв. III Всеукраїнська партійна конференція. Тло: катастрофічне становище в сільському господарстві України, спричинене насильною колективізацією. Селяни чинять опір. Москва доручає застосувати примусові здачі решток хліба. На села знаходять карні експедиції, що обшуковують кожне господарство, забирають залишки зерна, готові харчі, вальця хати, риють землю. Брутальне нищення українського селянства відбувається під акомпаньямент постійних атак преси і радіо, що б'ють на сполох, цькують проти «саботажів» «ворогів народу», «буржуазних націоналістів»... Щобільше, обвинувачення падають на адресу самих керівників компартії України, мовляв, вони замало борються з селянським опором, потурають йому.

У таких умовах проходить згадана конференція. У ній беруть участь Молотов і Каганович як персональні уповноважені Сталіна. Українські учасники конференції — С. Косіор, В. Чубар, М. Скрипник, В. За-

тонський та інші — критикують селян, партійний апарат, врешті, в такій атмосфері беруть на себе частинну відповідальність, але рівночасно вказують на те, що основною причиною катастрофи є непосильні здачі, що їх вимагає московський центр, пропонують зниження норм. Але Молотов і Каганович відкидають будь-який компроміс. За інформаціями «Правди» від 14 липня 1932, Молотов сказав, що справа зовсім не в надто високих плянах, а в саботажах «контрреволюціонерів і куркулів, які спекулюють на інтервенцію». А в резолюції, що була ухвалена на цій конференції, кажеється, що «всі помилки і недоліки в роботі партійної організації України є наслідками недостатнього в останній період практичного керівництва з боку ЦК КП(б)У сільським господарством» («Правда», 15 липня 1932).

5 серпня 1932 ця ж «Правда» пише, що «головна вина за невиконання лишневого пляну лягає на Україну. Треба рішуче вдарити по наворотах буржуазних намірів». Таким чином стереоризовані Молотовим і Кагановичем харківські вожді на III Всеукраїнській партійній конференції терору над селянством України не зм'якшили, а збільшили. Результат? Масовий голод на Україні, що від нього загинуло близько 4 мільйонів селян.

*

Кілька років пізніше Молотов зробив ще одне «нашествие» на Україну, знову в ролі ангела смерті. Це було пізнім літом 1937 року. Дія відбувається цим разом у Києві, куди перенесено «столицю» Української РСР.

Як відомо, 1936—38 роки — це роки кривавої розправи Сталіна з опозицією. У серпні 1936

судили 16 вождів КІРС на процесі т. зв. «троцькістсько-зінов'євського терористичного центру» (Зінов'єв, Каменев та інші). У січні 1937 на лаву підсудних сіли 14 членів т. зв. «антирадянського троцькістського центру» (П'ятаков, Радек та інші). У червні 1937 після таємного суду розстріляли групу генералів на чолі з маршалом Тухачевським. А в березні 1938 відбувся суд над членами т. зв. «антирадянського блоку правих та троцькістів» (Бухарін, Риков та інші). Чистки чи суди, що в той час відбувались у Москві чи в Росії взагалі, мали характер у першу чергу розправи Сталіна з його конкурентами при владі. У той же час терор, що мав місце на Україні, мав усі ознаки плянового винищення української інтелігенції, зокрема діячів культури. За неповними даними, 89 українських письменників, поетів, мистців, дослідників були знищені або померли в результаті ув'язнень, а 212 були змушені замовкнути.¹

Щобільше, московський терор сягнув і до верхівки КІ(б)У, з найвищими достойниками включно. Власне з цією місією в 1937 році Молотов знову явився на Україні. Інформації про цю подію походять від двох осіб, що в той час стояли близько до партійного і державного апарату УРСР.²

¹ Богдан Кравців, На багряному коні революції. До реабілітаційного процесу в УРСР. Вид-во «Пролог», Нью-Йорк, 1960, стор. 12-28.

² П. Павлов, Разгром совнаркома України. Из воспоминаний консультанта совета народных комиссаров Украины. «Народная Правда» ч. 4, Париж червень 1949, стор. 17-18.

А. Авторханов, Покорение партии, «Посев», Лімбург, ч. 45

Молотов прибув на Україну окремим поїздом з власною охороною, в товаристві тодішнього шефа НКВД Єжова та першого секретаря московської області Хрущова. Вони скликали нараду ЦК КІ(б)У, що проходила під охороною спеціально привезених з Москви частин НКВД. На нараді Молотов поставив вимогу, щоб ЦК КІ(б)У висловив недовір'я тодішньому першому секретареві ЦК Косіорові, голові уряду УРСР Любченкові та голові президії верховної ради УРСР Петровському. На першого секретаря ЦК КІ(б)У Молотов вимагав «вибрати» Хрущова. Причиною такого наїзду і вимог Молотова мало бути те, що нібито сільсько-господарські пляни далі не виконувалися на Україні, що «націоналісти» далі сиділи у верхах партії тощо.

«Однак, — пише Авторханов, — москвини зустріли зовсім несподіваний і затятий опір з боку пленуму ЦК КІ(б)У. Пленум висловив недвозначне політичне недовір'я не Косіорові, а Москві, що трубо порушила статут „незалежної“ компартії України і „конституційні прерогативи“ союзної української республіки». Тоді Молотов телефонічно порозумівся з Москвою, відкликав засідання до наступного дня, але вже тільки з самим політбюром. На цьому засіданні Молотов повторив свої вимоги, а коли і тут зустрівся з відмовою, запропонував членам політбюра їхати в Москву. Тоді Любченко, зрозумівши, куди воно йде, поїхав до хати і вчинив самогубство.

Результати тодішнього наступу Москви були спустошливі для верхівки КІ(б)У. Упродовж найближчих місяців з 9 членів

(232), 5. XI. 1950, стор. 15-16; ч. 46 (237), 10. XII. 1950, стор. 14-15.

політбюро не залишилося нікого, з 12 членів уряду УРСР — також нікого. З 17 членів президії верховної ради УРСР лише 4 особи не були арештовані, а з 57 членів ЦК КП(б)У залишилося 12 осіб. Майже всі усунені і арештовані були фізично знищені. Чистка пішла також у низи. На XIV з'їзді КП(б)У в 1938 році, що ним керував уже новий перший секретар Хрущов, цей останній заявив, що тільки в первинних партійних організаціях «обрано 15 861 особу і що з них 7 376 осіб були на своїх постах перед тим.³ Тобто усунули понад половину низових партійних керівників.

Ясно, що в той час далі тривало масове знищення української непертиїної інтелігенції.

Стільки про два фрагменти з життя Молотова. Правда, Молотов був також генеральним секретарем ЦК КП(б)У від листопада 1920 до лютого 1921, але його тодішня роля на Україні порівняно мало досліджена.

*

Не поступається багато Молотову його довголітній приятель Лазар Каганович. Він був генеральним секретарем ЦК КП(б)У два рази: від травня 1926 до липня 1928 і від березня до грудня 1947. У перший період він став погромником передусім української національно-демократичної інтелігенції та наростаючої національної опозиції в КП(б)У; у другий — він розгорнув ширшу кампанію терору проти таких діячів української культури, як М. Рильський, Ю. Яновський, І. Сенченко та інші.

Про цей період у біографії Кагановича розповів Андрій Малишко після того, як Хрущов у липні 1957 вичистив т. зв.

«антипартійну групу» Молотова, Маленкова, Кагановича і Шепілова, який «примкнув до них». З приводу цієї події відбулися в Києві «збори працівників літератури і мистецтва столиці України», про які так інформувала «Радянська Україна» від 12 липня 1957:

«Андрій Малишко з обуренням згадує підступні дії часника антипартійної змови Кагановича проти діячів української культури... У 1947 році, з перших днів свого перебування на Україні, говорить промовець, Каганович під виглядом боротьби з націоналізмом безпідставно звинувачував багато чесних діячів української культури... Можна б згадати, як Каганович грубо поводив себе з українськими письменниками, погрожував багатьом з них, що посадить у тюрму. Він погрожував зокрема молодим письменникам Олесю Гончару, Леониду Новиченку, Василю Козаченку та іншим, маючи на меті примусити їх виступити з заявами проти старших письменників».

Звичайно, Малишко й інші користалися нагодою, щоб на цих зборах відкрити тільки рубець правди про злочини Кагановича на Україні. Про повну правду Малишко чи інші говорити не посміли б. Не змушували цього робити тоді й самого Кагановича.

Гітлерівський міністер А. Шпер також щойно в Нюрнберзі почав говорити повну правду.

*

А ось ще інший сьогоднішній «пенсіонер» — згадуваний уже Нікіта Хрущов. Він також два рази був генеральним секретарем ЦК КП(б)У. Формально вперше його призначили в січні 1938, але фактично він почав виконувати свої обов'язки в Києві раніше.

Справа в тому, що, як видно

³ «Правда», 16 червня 1938.

з попереднього, у другій половині 1937 року не тільки низовий апарат, але й верхівка КП(б)У були фактично розгромлені. Незалежно від того, тодішній офіціоз ЦК КП(б)У «Більшовик України» за липень 1938 писав з приводу XIV з'їзду, що відбувся в червні 1938, що «нещадне викорчовування ворогів — троцькістів, бухарінців, буржуазних націоналістів і іншої шпигунської погані — розпочалося лише після того, як ЦК ВКП(б) надіслав на Україну для керівництва ЦК КП(б)У стійкого більшовика-сталінця Микиту Сергійовича Хрущова» (стор. 25). Таку програму висунув, зрештою, сам Хрущов, який на тому ж з'їзді у звітній доповіді казав: «Після ворогів проспівана. Але залишилися ще їхні корінці... подекуди ще сидять замасковані вороги... їх розгромимо і доб'ємо до кінця» (стор. 2).

Як «добивали ворогів», про це можуть свідчити, наприклад, вінницькі могили, в яких, як відомо, НКВД закопало майже десять тисяч українців. А світло на те, за що їх нищили, кидають резолюції того ж XIV з'їзду КП(б)У. У згаданому числі «Більшовика України» за липень 1938 читаємо в 19 точці тих резолюцій таке:

«XIV з'їзд КП(б)У з особливою силою підкреслює необхідність ліквідувати наслідки ворожого шкідництва у викладанні російської мови у неповних середніх і середніх школах. Буржуазні націоналісти, троцькісти і бухарінці ішли на всю мерзотність і підлість, щоб вигнати російську мову з наших шкіл і вузів. Зусилля троцькістів, бухарінців і буржуазних націоналістів були спрямовані на відрив українського народу від братерської дружби з великим російським народом, на відрив Радянської України

від Союзу Радянських Соціалістичних Республік і відновлення капіталістичного рабства» (стор. 19).

Не треба пояснювати, які трагічні наслідки принесли українському народові такі сталінсько-хрущовські настанови. До того ж Україна в половині 1938 року вже була достатньо скривавлена.

Не менші злочини Хрущова на Україні після другої світової війни. За його панування, точніше в квітні 1945, розгромлено Українську Католицьку Церкву в Галичині, а відтак знищено майже всіх єпископів, тисячі священиків і вірних. У 1947 році — частинно за володіння Хрущова, а частинно Кагановича — були застосовані масові вивози населення західних областей, жертвою яких упало близько 150 тисяч людей. Разом з цим відбувалося народодовбивче знищення населення, якому закидали співпрацю з УПА чи з організованим визвольним рухом взагалі або симпатії до нього. У журналі «Самостійність» (ч. 1 за 1946 рік, що як орган Української Голловної Визвольної Ради появився на Україні і був передрукований на еміграції в 1949 році) подаються численні приклади такого терору. Ось деякі з них:

«15. 5. 46 р. в Цуманському районі, Рівенської обл. був такий випадок. НКВД зігнало багато чоловіків та жінок і наказало брати участь в облаві проти УПА; зігнані чоловіки та жінки, розтягнені в розстрільну, мали йти попереду енкаведистів. Вони мали або прийняти на себе вогонь повстанських кулеметів та автоматів, або змусити повстанців до того, щоб не стріляли і уможливили НКВД в такий спосіб підсунути ближче» (стор. 55).

«26. 6. 45 р. біля м. Богород-

чани, Станіславівської обл. більшовики стріляли на людей, які виходили в поле працювати, і вбили Яремко Юстину, років 40 і Романюк Мих., років 24» (стор. 55).

«21. 12. 45 р. в с. Матіївці, Коломийського р-ну, Станісл. обл., енкавідисти спалили господарство Волошинюк Параски за те, що в її хаті перебував 1 повстанець. Молоду дівчину Рибак Марію, що під цей час перебувала в хаті, кинули у вогонь, де вона живцем згоріла» (стор. 52).

«В липні 1946 р. на Волині НКВД роздало між сексотів отруту із завданням отруїти учасників УПА, членів ОУН, додаючи отруту до води і їжі. На весні 1946 р. в Станісл. обл., коли НКВД довідалося, що УПА скуповує на чорному ринку протитифозні застрики, випустило на цей ринок спеціально спрепаровані, затруєні застрики, від яких хворий по кількох годинах серед страшний мук умирав» (стор. 25).

*

Отож, коли б Молотови, Кагановичі, Хрущови та їхні товариші стали перед міжнародним трибуналом нюрнберзького типу, вони мали б про що розповідати, а акт обвинувачення у злочинах проти людства був би не менш жахливий, ніж той, що його пред'явили гітлерівським народовбицям.

Звичайно, сучасне міжнародне становище таке, що ні Молотову, ні Кагановичу, ні Хрущову «Нюрнберг» не грозить. Акт обвинувачення їм і цілій їхній політичній системі зможе пред'явити майбутній історик, вже не за їхнього життя.

Але справа в тому, що, як згадано, розмова Колінгвуда із Шпером викликає не тільки історичні ремінісценції й аналогії, але вона не втратила ак-

туальності і в нашому десятиріччі. Досі не перевелися на широких просторах сталінської імперії його послідовники, які, як показав у своїй студії п. н. «Репортаж із заповідника імени Берії» український історик Валентин Мороз, досі тужать за «старими добрими часами» і досі викрикують: «Сталин был — так порядок был». Коріння деякого з сучасних керівників органів державної безпеки сягають до давніх часів. Про одного з таких, Б. Шульженка, що недавно помер, згаданий Мороз пише: «Щоб стати генералом КДБ в 1967 році, треба спочатку бути беріївським лейтенантом або капітаном у 1937 році. Чим займалися капітани КДБ в 1937 році? Вбивали людей за невиконання норми (або просто для розваги) на Колімі. Це вже ні для кого не секрет, про це пишуть московські журнали. На Україні вони розстрілювали невинних людей через три дні після арешту» (стор. 12).

Правда, сьогодні не ті часи. Дещо змінилося. Людей не стріляють, як за Сталіна. Але є інші методи фізичного і морального терору. Досі ж судять людей на закритих судах за самі тільки переконання і тримають в ізоляторах. Досі здорових людей силоміць саджають у божевільні і нищать фізично та духовно спеціальними застриками та харчами. Не даром Мороз пише: «Дослідження про роль табірної медицини ще чекає на автора» (стор. 40).

Таким чином сталінські злочини народовбивства — це, на жаль, не тільки прикрий спомин. Філософія його системи не знищена до наших днів. Та сама ворожість до природних прав людини має гарантовані громадянські права, той самий страх, ті самі підступні пляни поступово ліквідувати національно-культурну, етнічну чи на-

віль мовну окремішність неросійських народів. У здійсненні такої політики і таких плянів беруть участь не тільки ті, хто при самому керівництві, але й тисячі більших і менших бюрократів.

А втім, їм треба б пам'ятати про далі актуальну пригадку колишнього гітлерівського міністра Шпера: навіть в умовах найгострішої диктатури, за її злодіяння відповідають не тіль-

ки найвищі вожді, але й ті, які їхні доручення виконують. До цього можна додати ще: в таких умовах від кожної людини, байдуже — як високо вона поставлена на партійній чи державній драбині, залежить те, наскільки вона виконує антинародні доручення своїх зверхників, а наскільки вона намагається влегшити долю поневолених людей і народів.

Мирослав Прокоп

Наклепи у формі «наукового дослідження»

Академія наук Української РСР посідає власне, режимом ліцензоване, видавництво — «Наукова думка», в якому таки досить часто публікуються праці, що з наукою (а тим менше з дослідженнями академічного рівня) взагалі нічого спільного не мають. Це стосується зокрема і передусім видань з тієї ділянки, що її в Радянському Союзі з наказу ЦК КПРС чомусь називають «суспільними науками». Згадати б тільки для прикладу голосно кілька років тому в міжнародному світі пасквільну «працю» Трохима Кличка, яка ні наукової слави, ні чести АН УРСР не принесла. Але на того роду факти не зважають «відповідальні працівники апарату» ЦК КПУ чи ЦК КПРС, а зокрема горезвісні завідувачі «відділів науки та учбових закладів» в обох згаданих партійних центральних комітетах; у київському випадку «виконуючий обов'язки українця» В. В. Цветков.

Недавно на книгарських полицях в обласних центрах УРСР появилася книжка Сергія Даниленка п. н. «Дорогою ганьби і зради» з підзаголовком «Історична хроніка» (вид-во «Наукова думка», Київ, 1970,

360 стор.), в імпресумі якої подано, що її «підписано до друку 20. 2. 1970» і тираж становить 15 тисяч екземплярів. Від себе видавництво пояснює: «Книга побудована переважно на досі не опублікованих архівних матеріалах. Розрахована на наукових працівників, викладачів і студентів вузів, на лекторів та пропагандистів, викличе великий інтерес і в масового читача».

Темою книжки є «уніятська церква — замаскований і підступний аванпост католицизму на Сході».

«У центрі розповіді, — пояснює видавництво, — уніятський митрополит граф Андрій Шептицький».

На перший погляд могло б здаватися, що Даниленків опус треба б обговорити в редакційному відділі «Рецензії, критика». Однак уже з вищенаведених цитат видно, що мова йде про низькопробний пасквіль, який аж ніяк не можна серйозно рецензувати чи об'єктивно критикувати. Це справді була б завелика честь для того роду писань, бо дослівно ніде не цитуються об'єктивно перевірені «архівні матеріали», немає якихось посилань на джерела

і конкретними прізвищами не уточнюються «розповіді багатьох людей з безпосереднього оточення уніятського владикки». Усі так звані «факти і події» просто виссані з пальця тоталістського партійного агітпропу чи відповідного управління КГБ. До того, книжка написана в стилі пересічного кримінального роману, дохідливого для невибагливого читача різних ілюстрованих «магазинів» на Заході. Таке читво не рецензується, і з ним не дискутують.

У першому розділі п. н. «Замість передмови» автор якнайвиразніше підкреслює, що мотивом написання його «твору» є розпочатий беатифікаційний процес слуги Божого митрополита Андрея, при чому цілком ясно виходить, що він докладно простудіював документацію, подану постулятором о. Михайлом Гринчишином у листопаді 1958. Він ніби пробує «внести свою частку» в цей процес і обіцяє «зробити це не формально, не поверхово, а на підставі незаперечних фактів і документів».

Насувається зрозуміле питання: ким є автор пасквілю?

На 334 сторінці знаходимо таку відповідь: «Пригадується такий факт. У квітні 1945 року, здається, на другий день після опублікування у львівській газеті „Вільна Україна” памфлету Галана „З хрестом чи з ножем?” Ярослав Олександрович Галаган, підполковник Костянтин Степанович Мазін і автор цих рядків, зустрілися десь надвечір, попрямували до собору святого Юра». З цього недвозначно виходить, що Даниленко належить до категорії людей типу Мазіна — тобто до «кадрів компетентних органів», як дещо соромливо та дещо евфемістськи окраслювався колиш-

ній НКГБ, а тепер його наслідник КГБ. Також і цей факт промовисто говорить про «наукову» вартість його «дослідження» у формі «історичної хроніки».

На цьому місці треба нагадати, що вищезгадана Галанова стаття появилася 6 квітня (підписана псевдонімом «Володимир Росович») і що п'ять днів після її появи, 11 квітня 1945, органи НКГБ арештували всіх українських католицьких єпископів на чолі з митрополитом Кир Йосифом.

Якби комусь упало на думку спростовувати всі Даниленкові т. зв. «незаперечні факти», то, мабуть, замало було б одного числа нашого журналу. Фактично доводилося б спростовувати сторінку за сторінкою цієї, одної з останніх, публікації АН УРСР з ділянки «суспільних наук».

Для читача на еміграції буде, мабуть, цікаво довідатися, що в книжці, між іншим, цитуються: «Християнський голос» від 26 грудня 1955 (стор. 333), «Сучасність», ч. 3 за березень 1963 (стор. 173) та «журнал „Самостійник”» (без подання повної назви та дати — стор. 349). Згадується в ній також дискусія між Д. Донцовим і П. Мірчуком, що мала місце влітку 1969 року. Останнє мало б свідчити, що автор є «в курсі» найновіших справ української еміграції.

Хоч видавництво повідомило, що «у центрі розповіді» є митрополит А. Шептицький, у книжці накопичено також дуже вульгарні наклепи на митрополита Йосифа Сліпого, о. д-ра І. Гриньоха, полк. Євгена Коновальця, ген. Тараса Чупринку (Романа Шухевича), полк. А. Мельника, С. Бандеру, М. Лебедя, Я. Стецька та інших. Бо одним з чергових «завдань» цього пасквілю є «викрити» по-

в'язання між «уніятською церквою» й «українським буржуазним націоналізмом».

Видавництво, автор та їхні наказодавці якнайвиразніше з'ясували, на кого «розрахована» наклепницька книжка. Повторюємо: «на наукових працівників, викладачів і студентів вузів, на (партійних — В. П. С.) лекторів та пропагандистів». Іншими словами, це — своєрідний «навчальний посібник», призначений передусім як засіб для поборення тих духових, національних та культурних процесів, що сьогодні мають місце на Україні, як також і в усьому Радянському Союзі, і зганяють сон з очей кремлівських можновладців. На нашу думку, книжка розрахована на те, що багатьом читачам на Україні (зо-

крема з молодшої генерації) досить важко перевірити т. зв. «цитати» автора, бо вони подаються, як уже згадано, без наведення будь-яких джерел: нехай би навіть з радянських обласних чи інших архівів — партійних чи поліційних.

Це ще важче їм зробити, коли мова йде про публікацію, яка належить до категорії політичної порнографії. А поширювання такої порнографії «забезпечене» радянським законодавством і вимогами партійної чи комсомольської «політосвіти».

Найбільшим же скандалом є, що цю макулятуру примушують публікувати у видавництві установи, яка носить назву і виконує функцію академії наук.

В. П. Стахів

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

Виставка Р. Лучаковської

Виставка праць Роксоляни Лучаковської-Армстронґ в галерії «Артізан» у Принстоні, яка закрилася в середині червня, є другим виступом її в Нью-Йоркській околиці (перша її виставка відбулася в приміщенні Українського інституту Америки). Мала кількість праць на Принстонській виставці, де вона виставлялася разом з чоловіком, скульптором Рідом Армстронґом, сильно наголошує різногранність творчої настанови мистця. У більшості творів Лучаковська-Армстронґ користується акварельними і плястичними засобами. Вони включають краєвиди, фігуральні картини з соціологічними натяками, безпредметні праці і один зразок ікони. Така розбіжність підходу, брак конкретнішого

профілю й інтенсивности візії, як і брак тягlosti розвитку в картинах, які виконані за відносно короткий час, вказують, з одного боку, на безнастанні шукання мистця, але з другого — є негативною рисою в цілості виставки.

Найуспішніші праці Лучаковської-Армстронґ це акварельні краєвиди. Вони відзначаються тим, що в них досягнуто найвищого стилістичного та експресивного рівня і найбільшої ориґінальності розв'язки. У цих працях є безсумнівна переконливість образу. У трансформації об'єктів, як, наприклад, у зоровій синтезі міст на горбках, є переконлива зорова вібрація і ритмічність, яка віддзеркалює ясну і живу мистецьку інтуїцію.

Натомість у працях з фігу-

ральними сюжетами, в яких помітні сильні суспільні оберто-ни, бачимо менш індивідуальну розв'язку і слабшу певність мистецької візії. Це помітне особливо тоді, коли ми порівня-ємо ці менш вдалі праці з ви-нятками в цьому тематичному колі, в яких більше контролю і впевненості. Прикладом таких успішних картин є «Бабуня», де ясне трактування площин дає більш переконливу і недвознач-ну експресю.

Технічно цікавим здобутком мистця є праці виконані в пластмасі: це своєрідні вітражі,

в яких мистець вживає пласт-масу, замість кольорового скла. Вони включають праці мало ін-дивідуалізованих безпредмет-них образів, хоча не без техніч-ного новаторства, й ікони. На трінстонській виставці була тільки одна ікона — «Мадонна». Ця праця вказує на небезпеку легкості лінії, яка має замало індивідуальності і справляє враження надто спрощеної лі-рики і поверхової сантимен-тальності.

*Аркадія Оленська-
Петришин*

Галерія Ірини Стецури

З участю чотирьох мистців — Геруляк, Гніздовського, Олен-ської-Петришин і Соловія — відкрилася в Нью-Йорку нова галерія Ірини Стецури при 285 Централь Парк Вест. На від-криття галерії, яке відбулося 19 квітня 1970, прибуло багато ук-раїнських і американських лю-бителів мистецтва з Нью-Йорку та околиці. Ірина Стецура пля-нує продовжувати вже встанов-лені контакти з українськими й

американськими мистецькими середовищами. Хоча не будуть виключені одноразові виставки мистців з-поза постійної групи учасників галерії, Ірина Стецу-ра не буде надто поширювати постійної групи мистців. Цього літа галерія проведе ряд виста-вок своїх постійних учасників.

Галерію можна відвідати кожного дня за попереднім до-мовленням з власницею.

(—)

Зміст:

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 5 *Микола Вінграновський*. З Холодної Балки.
- 10 *Олекса Ізарський*. Київ (роман — II).
- 51 *Степан Бен*. Із збірки «Солодкий світ».
- 56 *Іван Кошелівець*. До питання реабілітації Степана Бена.
- 59 *Святослав Гординський*. Франсуа Війон — його життя і творчість.
- 72 *Емма Андіївська*. З нових поезій.
- 75 Виправлення помилок.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 76 *Мирослав Прокоп*. «Всебічне зближення» націй у Радянському Союзі.
- 87 *Степан Ю. Процюк*. Нові тенденції у видавничій політиці наукових центрів України.
- 118 Від видавництва і редакції.
- 119 *Дарія Ребет*. Румунська діалектика націоналістичного та соціалістичного догматизму.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 140 *Л. Васильківський*. Причинки до історії української дипломатії в 1917—21 роках (II).
- 153 *о. Іван Гриньох*. Знищення Української Католицької Церкви російсько-більшовицьким режимом.
- 181 Поправки до студії Вадима Лесича «Никифор з Криниці».

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 182 Про народобивців (*Мирослав Прокоп*) — Наклепи у формі «наукового дослідження» (*В. П. Стахів*).

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

- 190 Виставка Р. Лучаковської (*Аркадія Оленська-Петришин*) — Галерія Ірини Стецури.

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylko
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüslikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника «СУЧАСНІСТЬ» на 1970 рік

	одно число:	річно:
Австралія	0.80	8.40 дол.
Австрія	24.—	240.— шил.
Англія	0:7:0	3:12:0 фун.
Аргентина	1.50	15.— пез.
Бельгія	50.—	500.— бфр.
Бразилія	1.50	15.— н. круз.
Венесуеля	1.20	12.— ам. дол.
Голляндія	3.50	36.— гул.
Канада	1.30	13.— кан. дол.
Німеччина	3.50	36.— нм
США	1.20	12.— ам. дол.
Франція	5.—	50.— ффр.
Швейцарія	4.—	40.— шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 7,5 дол. річно.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Promenadeplatz
Kto Nr.: 22/20457
Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

У серії «Суспільно-політична бібліотека» появилися:
ч. 7 (26) — Документи ч. 5

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ПІД СУДОМ КГБ

Матеріяли з процесів В. Чорновола, М. Масютка,
Б. Гориня та ін.

На зміст книжки складаються такі розділи: Справа Вячеслава Чорновола — Справа Михайла Масютка — Справа Михайла Озерного — Справи Ярослава Геврича, Івана Геля та Ярослави Менкуш — Справа Михайла Гориня — Справа Святослава Караванського — Звернення представників громадськості України — Приклади адміністративного переслідування за переконання — Додатки.

Книжка має 252 стор. Ціна — 4,90 ам. дол. у картоновій оправі, 5,90 ам. дол. у полотняній або відповідно в іншій валюті.

ч. 6 (25)

Анатоль Камінський

ЗА СУЧАСНУ КОНЦЕПЦІЮ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Передмова Мирослава Прокопа

Книжка має 136 стор. Ціна — 2,50 ам. дол. або відповідно в іншій валюті.

Обидві книжки можна замовляти безпосередньо в нашому видавництві, у його представників в окремих країнах або в усіх українських книгарнях.